

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

HUMANİTAR

elmlər seriyası

серия

ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of

HUMANITARIAN SCIENCES

№2.2016

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Allahverdiyev C.E.**, **Bayramov Ə.S.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Əliyeva R.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədəliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S.**, **Qurbanov A.İ.**, **Əlizadə Y.M.**, **Rzayev A.Ə.**, **Əzizov E.Z.**, **Hacıyev A.C.**, **Hacıyev S.T.**, **İsmayılov X.İ.**, **Vəliyev Ş.Q.**, **Məmmədov C.Ə.**, **Vəliyev M.T.**, **Rüstəmov R.Ə.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti*» nəşriyyatı, 2016

DİLÇİLİK

UOT 5704.01

GERÇƏKLIYƏ MÜNASİBƏT VƏ QRAMMATİK SİSTEMDƏ DƏYİŞMƏLƏR

A.M.BAYRAMOVA

Azərbaycan Dillər Univeriteti
aytenbayramova@rambler.ru

Məqalədə qrammatik kateqoriyaların formalaşmasına və dəyişməsinə təsir göstərən amillər araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, müxtəlif dillərdə dilin qrammatik strukturu bu dillərin daşıyıcılarının həyat hadisələrinə münasibəti zəminində yaranır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə bəzi dillərdə yaranmış qrammatik vasitələr sistem səciyyəsi qazanaraq qrammatik kateqoriyaya çevrilir. Eyni zamanda bir sıra dillərdə qrammatik kateqoriyanın dəyişməsi, əvəzlənməsi və itməsi hadisəsi baş verir. Bütün bu qrammatik hadisələrin əsasında dil daşıyıcılarının gerçəkliyə münasibəti, eləcə də mədəniyyətlərarası təsir amili durur.

Açar sözlər: qrammatika, qrammatik vasitə, qrammatik kateqoriya, cins kateqoriyası

Qohum olmayan və hətta qohum olub bir-birindən müəyyən səviyyədə ayrılmış dillərdəki fərqlənən sözlərdə də, bu sözlərin quruluşunda, onların semantik-struktur, semantik-qrammatik xüsusiyyətlərində, bir-biri ilə əlaqəsində ümumi və oxşar cəhətlər çox zaman tapmaq mümkündür. Qeyd edilən xüsusiyyət qrammatikanın eyni məqsədə xidmət etdiyini, vahid funksiyanı yerinə yetirdiyini təsdiqləyir.

Filosoflar qrammatikanın ümumilik məsələsinə diqqəti cəlb etmişlər. Ən yaxşı qrammatika ilə qədim və müasir dillərin qrammatikalarının müxtəlif xüsusiyyətlərini müqayisəli planda öyrənməklə onların müsbət və mənfi cəhətlərini açmağa kömək edəcəyi haqqında da fikirlər söylənilmişdir. Dilləri müqayisəli şəkildə öyrənmək bir çox məsələlərlə yanaşı, həm də bu dillərdəki çatışmazlıqları aşkara çıxarmaq üçün vasitələr tapmaqda əhəmiyyətli rol oynayır. Dillər bir-birini hərtərəfli zənginləşdirməklə kamilləşir (1, 334).

Dil şüura və təfəkkür prosesinə ən təbii yolla təsir göstərir. Əlbəttə, bu təfəkkür fəaliyyətinin yalnız verballaşmasının nəticəsi deyildir. Biz şüurun strukturu ilə dil vasitəsilə tanış oluruq (2, 10). Dildə insan birliyinin təcrübəsi

öz əksini tapır. Eyni zamanda, dil ondan istifadə edən cəmiyyətə təsir edir.

E.Sepir müxtəlif dil sistemlərilə təcrübənin qeyri-adekvat bölünməsi fikrini irəli sürmüş, bunu dilin nisbilik fərziyyələri ilə təsdiq etməyə çalışmışdır (3, 248-258). B.Uorf ümumiyyətlə, dilin, o cümlədən də qrammatikanın insan davranışına təsir göstərən vasitə olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrinə görə, bu təsir bəzi hallarda özünü birbaşa və həlledici şəkildə göstərmişdir. Min illər boyu quraq yerlərdə yaşamış hindu qəbilələrindən biri də suvarma kanalları qurmamışdır. Bu qəbilənin dilində qrammatik zaman kateqoriyası olmadığından, zamanın keçmiş, indiki və gələcəyə bölgüsü də yoxdur. Nəticədə hindu qəbiləsi quraqlığın hər növbəti ildə təkrarlanma ehtimalını nəzərə almamışdır. Deməli, dilin qrammatik kateqoriyası düşüncə tərzinə təsir göstərmişdir (4).

Ayrı-ayrı xalqlarda maddi aləm hadisələrinə, ümumiyyətlə, təbiət hadisələrinə, insanlararası münasibətlərə fərqli baxışlar hökm sürür. Bu həmin xalqların dilinə də təsir göstərir, dil hadisələri fərqli rakurslardan izah və şərh edir. Məntiqi quruluşa təfəkkür fəaliyyətinin bütün formaları aid olmur. Onlardan yalnız dərkətmə prosesinin qanunauyğunluqlarından irəli gələn bu fəaliyyətlə bağlıdır. Konkret dillərin düşüncə sahəsində baş verən formal dəyişmələr milli səciyyə daşıyır. Bunlar bütün insanların dərkətmə fəaliyyəti üçün zəruri deyildir (5, 56-57). Bununla belə, cəmiyyətdə baş verən müəyyən prosesləri ifadə edən faktlar indi daha tez-tez diqqət mərkəzinə çəkilir və linqvistik sosiologiya bu məsələləri öyrənməyə çalışır.

İnsanın təfəkkür kateqoriyaları insan şüurunda mövcud olan dil kateqoriyalarını, konseptual aləmi ümumiləşdirilmiş formada (konseptlər, freymlər, ssenarilər və digər fəaliyyət sxemləri) həm dilin, həm də onun köməyi olmadan formalaşdırır. Hiss orqanları vasitəsilə qəbul edilən, beyin neyronları ilə emal olunan informasiyaların heç də hamısının dil ifadəsi yoxdur. Bioloji yaranan təfəkkür fəaliyyəti bütün insanlarda eyni təbiətə malikdir. Dil isə sosial amillərin köməyi ilə yaranıb inkişaf edir. Düşüncə proseslərinin ümumi təbiəti dildə ümumi xüsusiyyətlərin mövcudluğunu şərtləndirir.

Amazon hövzəsi dilləri ilə bağlı müasir tədqiqatlar (P.Gordon, D.Everett və b.) bu dillərdə hesablamaların olmadığını təsdiq edir (6, 3-9). Həmin dillərdə sayların mənalı son dərəcə bir-birinə qarışmışdır. Ona görə də bir say bir neçə sayın yerində işləyə bilər. Dəqiq kəmiyyətin ifadəsi olmadığından əl və ayaq barmaqlarının kifayət etmədiyi müəyyən sayı bildirmək üçün dil vasitəsinin yoxluğu qeyri-dəqiq saydan istifadə etməyi gerçəkləşdirir. Amazon dillərində say sisteminə aid yeni tədqiqatlar Sepir-Uorf fərziyyəsi ilə bağlı yeni elmi müzakirələrə yol açır.

V.Ivanovun fikrinə görə, P.Qordon piraxan hindularında dəqiq mənalı sayların yoxluğunu Uorfun ideyaları ilə əsaslandırılmışdır. R.Helman və başqaları isə eyni məsələyə münasibətdə nitqəqədərki qanunauyğunluqları əsas götürmüşlər. Onların fikrinə görə, kəmiyyətlə bağlı təsəvvür dildən asılı olmayaraq yaranmışdır. Piraxanlarda böyük kəmiyyətin intuitiv, dil formasından kənardakı dərkətinin uşaq psixologiyasının inkişafında paralelləri vardır. Hesab

əməllərinin sözlərin köməyi olmadan ideal obrazlarla ifadəsi də böyük maraq doğurur (6, 8).

Qrammatika etnolinqvistik tədqiqatlara leksika ilə müqayisədə nadir hallarda cəlb olunur. Azərbaycan dilçiliyində bu istiqamətdə, yəni qrammatikanın etnolinqvistik müstəvidə öyrənilməsi ilə bağlı, demək olar ki, tədqiqatlar aparılmamışdır. Bunu qrammatik kateqoriyalara aid dilçilərimizin apardığı elmi araşdırmalarda da aşkar görürük. Lakin qrammatik kateqoriyaların mədəniyyətlərarası kontekstdə özünəməxsus rol oynadığını müşahidə etmək olur və bu məsələnin ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyalar müstəvisində öyrənmək xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu fikri bir daha təsdiq etmək üçün bəzi qrammatik kateqoriyaları nəzərdən keçirək.

Qrammatik cins kateqoriyasının müasir konsepsiyasının əsasları A.Meye və C.Vanderiesin əsərlərində yaradılmışdır. Qədim Hind-Avropa dillərində iki cins sistemini bərpa etmək olur: 1) canlı və cansız cinslərin fərqləndirilməsi; 2) kişi -orta - qadın cinslərinin fərqləndirilməsi. Bu sistemlər müxtəlif dövrlərə aiddir. Birinci sistem daha çox qədimdir. Canlı və cansızlara bölgüdə birincinin yəni canlıların tədricən kişi və qadın cinslərinə ayrılmışdır. Cansız olanlar isə aralıq mövqedə duraraq orta cins kimi qəbul edilmişdir. Belə çevrilmələrdə həm morfoloji (əsasın xarakteri), həm də sintaktik amil (sifətlə uzlaşma; məsələn, roman dillərinin cins sistemi) öz rolunu oynamışdır.

Qadın cinsinin törəməliyi yeni cins sisteminə xüsusi yer tutur. Kişi cinsi cins anlayışını törədəni ifadə edir. Qadın cinsi isə növ fərqliliyi adlandırılmışdır. A.Meyenin qadın və kişi cinslərinin qeyri-simmertikliyi ideyasını R.Yakobson cins korrelyasiyasının nişanlanmış və nişanlanmamış üzvlər konsepsiyası üçün əsas götürmüşdür.

Materialist dünyagörüşün hökmran olduğu linqvomədəniyyətlərdə (məsələn, qədim Yunanıstan) su, od və digər təbiət predmetləri cansız qəbul edilərək, orta cinsə aid edilmişdir. Dini təsəvvürlərin güclü təsiri ilə (qədim Hindistan, qədim Roma) canlılar sinfi üstünlük təşkil etmişdir. Məsələn, atəş-pərəstlikdə od, su, hava, torpaq müqəddəsləşdirilmişdir. İnsanın hətta nəfəsi ilə odu çirkləndirdiyi qəbul edilmişdir. Deməli, canlılıq/cansızlıq taksonomiyası da qrammatik kateqoriallaşmaya təsir göstərmişdir. Azərbaycan dilində heyvanlar, bitkilər cansızlar sinfinə aid edilir. Bir çox dillərdə isə onlar canlılar kateqoriyasındadırlar. Azərbaycan dilində canlı və cansızlara bölgü dil səviyyəsində kateqoriya kimi formalaşmamışdır. Yəni bunun üçün dildə qrammatik fərqləndirici vasitə yoxdur.

F.de Sössürün fikrinə görə, linqvistika və qeyri semiotik fənlər, eləcə də iqtisadiyyat, dəyər kateqoriyasından istifadə edir. Məhz buna görə sinxroniya və diaxroniyanı ciddi şəkildə ayırd etmək lazımdır. «Lakin, insanın bioloji və sosial təkamülü və gələcəyin proqnozlaşdırılması üçün dilin sinxron halında keçmişdən, o cümlədən olduqca uzaq keçmişdən miras olaraq qalmış arxaik sözlərin aşkar edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir» (7, 160). Təbii dillərin qrammatik semantikasında əsasən dünyanın o mənzərəsi əks olunmuşdur ki, o,

insan şüurundan ötrü dilin qrammatik quruluşun ən qədim qatlarının formalaşdığı vaxtlarda əlçatan olmuşdur. “Çoxdan keçib-getmiş dövrlərdə qəbilənin həyat təcrübəsi zəminində tələm-tələsik səliqəyə salınmış dil kanonları, ona təzədən baxmağa yol verməyən sistem olaraq götürülmüşdür. Qəbilə öz dillərinin varislərini elə bir elmlə təmin etmişlər ki, onlar ona tam inanmasalar da, onu pozmağa gücləri çatmamışdır... Ona görə də, dilin kateqoriyaları özündən artıq yaşamış ehkamin - şüursuzluq ehkaminin sistemini təşkil edir” (3, 100). Qrammatik kateqoriyaların insan təcrübəsi ilə formalaşması və dəyişməsinin dərinədən motivləşməsi ideyası da irəli sürülür. R.A.Budaqov araşdırmalarında N.Naydanın əsərlərinə istinad etməklə, Avstraliyanın bəzi dillərində (o cümlədən, yeni kaledon dilində) qrammatikada iki özünə xas mənsubiyyətin olduğunu qeyd edir. Onları yaxın və uzaq mənsubiyyət adlandırmaq olar. Birinci qrupa ana, qaraciyər, övlad və s. mənalı isimlər, ikinci qrupa isə ata, ürək, şəxsi həyat mənalı isimlər aid edilir. Bu cür ilk nəzərdə özbaşına görünən iki qrupun fərqləndirilməsi üsulu o şərtlə başa düşülə bilər ki, yeni kaledon cəmiyyətinin bir çox nəsillər boyu madərşahlıq (matriarxat) həyat tərzinə uyğun ömür sürdüyünü biləsən. Həmin vaxt qaraciyər şəxs rəmzi hesab olunmuşdur. Nəsli davam etdirən övladlarsa insana onun öz həyatından yaxın münasibətdə olmuşdur.

Amma köhnə mədəni adətlərin dağılmasından sonra həmin qrammatik bölgü mənasını itirmiş və “daha bir linqvistik daşlaşmaya” çevrilmişdir ki, bu başqa dillərdə də müşahidə olunur. Müasir yeni kaledon dilində mənsubiyyət sistemi daim pozulur və aradan çıxır. Qrammatikada həm “yaxın”, həm də “uzaq” anlayışlarını ehtiva edən mənsubiyyətin daha ümumi sistemi işlənilib-hazırlanır (8, 54). Həmin hadisələrin təhlilindən belə bir qənaət çıxarılır: qrammatikanın inkişafı təkmilləşdirilmə, sosial asılılığı itirmiş ayırmanın aradan qaldırılması ilə bağlıdır. Praqmatikada xüsusi və çox zaman müvəqqəti assosiasiyalardan asılı olmayan daha geniş və tutumlu kateqoriyalar işlənilib hazırlanır (9, 19-20).

Leksik-qrammatik sistem dünyagörüşü ilə bağlıdır. Yəni leksik vahid yaxud qrammatik forma, doğrudan da, dünyaya baxışı əks etdirir. Müəyyən vahid yaradılır və bu zaman onun əsasına müəyyən əlamətlər qoyulur, digər əlamətlər isə atılır. Zaman keçdikcə həmin vahid müasir insanın gördüyünü tamamilə əks etdirməyə bilər. Qrammatik kateqoriyalar təşəkkülü dövründə müvafiq dilin daşıyıcısı olan xalqların dünyagörüşlərini əks etdirmişdir. Dil yaradıcılarının gerçəkliyə münasibətlərinin bir çox arxaik xüsusiyyətləri dildə qorunmuş, qalmışdır. Bu xüsusiyyətlər formalaşmış, daşlaşmışdır. “Dil sistemində yalnız mentalitetin əvvəl gələn mərhələlərinə dair xətirə hifz olunur. Dil sisteminin materialı əsasında yalnız təfəkkürün və görmənin arxeologiyası ilə məşğul olmaq mümkündür, onların müasir halını öyrənməksə mümkün deyildir” (10, 8-9). Müəllifin fikrincə, dilin müasir daşıyıcılarının aktual olan görməsi nitqdə özünü bürüzə verir: nitq dil sisteminə danışanlara dünyanın qrammatik görünməsini sırımağa imkan vermir, ancaq öz növbəsində onların

sərəncamına elə vasitələr verir ki, reallığın bəzi fraqmentlərini müxtəlif şəkildə görsünlər. V.S.Raxmanın yazır: “Dildə semantik, pragmatik münasibətlər sosial münasibətlərin başqa cür mövcudluğudur, leksik-sintaktik strukturlarsa insan cəmiyyətlərinin psixikasını qeydə alır” (11, 14). Dilin sosial determinasiyası prosesi sosial və sosioetnik strukturun müxtəlif yaruslarında nəzərdən keçirilə bilər. Burada millət və siniflərdən tutmuş, ilkin həlqəyə - sosial situasiya kontekstində təhlil edilən nitq aktına qədər hər şey diqqət mərkəzinə çəkiləndir. “Sosial olanın bilavasitə dil işarəsinin strukturunda əks olunma məsələsi dünya dilçiliyində cəmiyyətin dil fəaliyyətinin təsirinin tədqiq edilməsindən xeyli az öyrənilmişdir” (12, 128).

E.Sepir cins kateqoriyasının mövcud olmasının arxaik konseptlərin qalığı kimi izah edir: “... forma özünün konseptual məzmunlarında daha çox yaşayır. Forma da, məzmun da arasıkəsilmədən dəyişir, amma ümumən forma ruhun uçub-getdiyi yaxud öz mahiyyətini dəyişdiyi zaman da qalmaq təmayülünə malik olur... İrrasional forma, forma xatirinə forma necə adlandırılır adlandırılınsın, o, dilin həyatına keçmiş mənasından artıq yaşamış davranış forması təsirini saxlayır” (3, 76-77).

Bir sıra dillərdə isimlərin cinslər üzrə bölünməsində morfoloji prinsip mühüm rol oynayır. Əgər denotat mifologiyada mühüm rol oynayarsa, müvafiq ismin cinsi həmin rolla müəyyən edilir. Məsələn, belə bir əsəti var ki, qadın öləndən sonra onun ruhu (canı) quşa çevrilir. Ona görə də dirbal dilində (Avstraliyada Kuinslandın şimal-şərq tərəfində) quş adlarını əksəri qadın cinsinə (ikinci cinsə) aiddir. Ümumiyyətlə, bu dildə ad sinifləri ilk nəzərdə sistemlilikdən məhrum kimi təsir bağışlayır. Birinci sinfə kişilər, kenquru, yarasalar, ilan və balıqların əksəriyyəti, bəzi quşlar, böcəklərin əksəriyyəti, ay, fırtınalar, qövsi-qüzeh, bumeranqlar, bir sıra nizələr və s. aid edilir; ikinci sinfə qadınlar, itlər, bəzi quşlar, ilanlar, balıqlar, əqrəblər, günəş və ulduzlar, qalxanlar, bəzi nizələr, ağaclar və s. aid edilir; üçüncü sinfə bal, bütün yeməli meyvələr və tərəvəzlər, bitkilər aid edilir; dördüncü sinfə - bədənin hissələri, ot, arılar, yel (külək), ucu biz ağaclar, otlar, palçıq, daşlar və s. aiddir. Belə bir sistemi yalnız danışanların dünyagörüşünü hesaba almaqla başa düşmək olar.

Alqonik dillərində (ABS-ın şimal və Kanadanın cənub hissəsi) iki cins var - canlı və cansız. Əksər hallarda əgər isim şəxs, heyvan, ruh yaxud ağac bildirirsə, o, canlı cinsinə aid olur, qalan isimlərsə cansız cisimlərdir. Təbii ki, istisnalar qrupu da mövcuddur (məsələn, ocibva dilində: eko:n “qar”, enank “ulduz”, meskomin “moruq”- canlı isimlərdir). Bu xalqların dünyagörüşündə ən başlıcası güc və ya qüvvədir. Hər canlı varlığın müxtəlif miqdarda gücü var. Adamlar öz qüvvələrini təbiətdə olan mənbələrdən əldə etməlidirlər. Lakin hansı predmetlərin həqiqətən güc mənbəyi olması, üstəlik hansılar ən güclülərə aidiyi bəlli deyildir. Adətən bu barədə ona görə danışmırlar ki, ən qüdrətliyə xətrinə dəyməsinlər. Beləliklə, cins siniflərinə görə bölgü canlılıqdan, yəni gücdən asılıdır. Ən qüdrətli vücutların adlarını birinci cinsə aid edirlər (13 24).

Müasir Hind-Avropa dillərində cəm şəkilçisi (morfemi) həm ikili (əkiz)

saya, həm də Prahind-Avropa dilində cəm şəkilçisinə müvafiq gəlir. Məlumdur ki, Slavyan, german və baltik dillərinin inkişafının yuxarı dövrlərində, eləcə də sanskritdə və qədim yunan dilində cəm kateqoriyası üçüzvlü olmuşdur. Bura cüt predmetlərin adlarının qəbul etdiyi ikili say da daxil edilmişdir. Müasir Hind-Avropa dillərində ikili say öz mövcudluğunun əhəmiyyətinə görə müxtəlif izlərini qoymaqla itmişdir.

Elə bir slavyan dili yoxdur ki, orada cəmlilik mənasına əsaslanan say kateqoriyasına daxil olmuş, həmin köhnə formaların bu və ya digər hissəsi qalmamış olsun. Slavyan dillərində ikili say sisteminin tarixində ümumi cizgilərin olmasından əlavə, ayrı-ayrı slavyan dilləri ikili sayın itməsi ilə bağlı olaraq özlərinin xüsusi, spesifik proseslərini yaşamışlar. Müxtəlif slavyan dillərində ikili say sisteminin itməsi bu dillərdən hər birinin ümumi qrammatik strukturunun özünəməxsusluğunun dərinləşməsinə səbəb olmuşdur. Təkcə Hind-Avropa dillərində deyil, ikili saydan istifadə edən bütün dillərdə cütlük təbiətən, yaxud tarixən qarşılıqlı surətdə bağlı olan predmetlərin vəhdəti, yəni topluluğun xüsusi forması kimi ikilik anlayışı relevantdir. Beləliklə qrammatik sinfə aid olmağa xidmət edən təsəvvürlərin dəyişməsi çox vaxt qrammatik sinfin dinamikasını müəyyən edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бэкон Ф. О достоинстве и преумножении наук / Бэкон Ф. Сочинения. В 2-х т., т. 1. М.: Наука, 1971, 590 с.
2. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. Минск: Тетра, 2008, 266 с.
3. Сепир Э. Грамматист и его язык. // Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 1993, с. 248-258, 656 с.
4. Уорф Б.Л. Грамматические категории // Принципы типологического анализа языков различного строя. М.: Наука, 1972, с. 44-60.
5. Чесноков П.В. Неогумбольдтианство // Философские основы зарубежных направлений в языкознании. М.: Наука, 1977, с. 7-63.
6. Иванов Вяч. Вс. Типология языков бассейна Амазонки. II. Числительные и счет // Вопросы языкознания. М.: 2005, № 5, с. 3 - 10.
7. Иванов Вяч. Вс. Лингвистика третьего тысячелетия. Вопросы к будущему. Москва: Языки славянской культуры, 2004, 208 с.
8. Будагов Р.А. Проблемы развития языка. М.-Л.: Наука. 1965. 74 с.
9. Сосновская Т.И. Социальная детерминация грамматических форм в современном русском литературном языке: Дис. ... канд. филол. наук. Ростов н/Д, 2006, 165 с.
10. Борухов Б.Л. Речь как инструмент интерпретации действительности (теоретические аспекты): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Саратов, 1989, 17 с.
11. Рахманин В.С. Социальные проблемы языка в современном мире // Эссе о социальной власти языка. Воронеж: ВГПУ, 2001, с. 13-20.
12. Михальченко В.Ю., Круючкова Т.Б. Социоллингвистика в России // Вопросы языкознания. М., 2002, № 5, с. 116-141.
13. Корбетт Г.Г. Типология родовых систем // Вопросы языкознания. М.: 1992, № 3, с.21 - 30.

ОТНОШЕНИЕ К РЕАЛЬНОСТИ И ИЗМЕНЕНИЯ В ГРАММАТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

А.М.БАЙРАМОВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются факторы, влияющие на формирование грамматических категорий и их изменение. Исследование выявило, что грамматическая структура различных языков формируется на основе подхода носителей языка к жизненным событиям. С развитием общества грамматические средства, образованные в некоторых языках, приобретают системный характер и становятся грамматическими категориями. Вместе с тем происходит изменение, замена и потеря грамматических категорий в некоторых языках. На основе указанных грамматических событий стоит отношение к реальности носителей языка, а также фактор межкультурных влияний.

Ключевые слова: грамматика, грамматическое средство, грамматическая категория, категория рода

ATTITUDE TOWARDS REALITY AND CHANGES IN GRAMMATICAL SYSTEM

A.M.BAYRAMOVA

SUMMARY

The paper studies formation of grammatical categories and factors influencing on their changes. The research reveals that the grammatical structure of various languages is created on the basis of attitude of language bearers towards life events. With the development of the society, grammatical means formed in some languages acquire system features and turn into the grammatical category. At the same time, changes, replacement and loss of grammatical categories take place in several languages. On the basis of all these grammatical cases, the reality of language bearers as well as the factor of intercultural influence are the focus of investigation.

Key words: grammar, grammatical means, grammatical category, category of gender

UOT 57.04.01**К ВОПРОСУ ОБ ИЗУЧЕНИИ СТРУКТУРЫ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ****Г.А.РАГИМОВ****Бакинский Государственный Университет
rahimlga@gmail.com**

Статья посвящена исследованию структуры фразеологических единиц, которая рассматривается как триада, состоящая из семантической, внутренней и внешней структуры. Изучение семантической, внутренней и внешней структуры английских и азербайджанских глагольных фразеологических единиц, определение взаимосвязи и взаимообусловленности между этими структурами, закономерности их функционирования, позволяют установить их структурно-семантическую модель и выявить типологически сходные и типологические различные явления в сопоставляемых фразеологизмах.

Ключевые слова: типологические исследования, фразеологические единицы, семантическая структура, внутренняя структура, внешняя структура, денотативное значение, коннотативное значение, компоненты

Интенсивное и глубокое изучение различными языковедами устойчивых сочетаний слов, с одной стороны, и языковых факторов разных языков в сопоставительном плане, с другой стороны, привело к тому, что как в области фразеологических исследований, так и в области типологических исследований появилось несколько направлений, каждое из которых по-своему толкует те или иные проблемы фразеологии и типологии. Все эти направления как в области фразеологических исследований, так и в области типологических исследований имеют большое научное и практическое значение, т.к. они взаимно пополняют пробелы, имеющиеся в каждом из них, дополняют друг друга, обогащая языкознание новыми данными (1, 3, 6,7).

С появлением структурной лингвистики, особенно с появлением теории универсалий, изменилось содержание типологии, начался новый этап ее развития, именуемый структурной типологией (5, 8).

Фразеологическая единица, так же как и другая единица языка, обладает тремя взаимозависимыми и взаимодействующими показателями

языковой действительности: имеет определенное смысловое содержание, лексико – грамматическую организацию и валентность. Смысловое содержание – это идеальная сторона фразеологизма. Лексико–грамматическая организация – это материальная сторона данной единицы. Это – оформление отдельных компонентов в единое целое на основе существующих в данном языке синтаксических средств. Валентность фразеологической единицы – это ее способность сочетаться с другими единицами языка в речевом употреблении.

Все вышесказанное позволяет нам рассматривать структуру фразеологической единицы как совокупность частей целого, включающего в себя три компонента, а именно: а) понятийное значение, б) отношение между элементами в пределах данной фразеологической единицы, в) отношение между данной фразеологической единицей и другими единицами языка в речевом употреблении. Все эти три компонента составляют общую структуру фразеологической единицы и не могут существовать самостоятельно в отрыве друг от друга. Следовательно, в фразеологической единице следует различать три вида структуры: а) семантическую структуру, содержащую в себе понятийное значение данной единицы и элементы экспрессивности, эмоциональности и стилистической окраски; б) внутреннюю структуру, под которой понимается отношение между отдельными компонентами в пределах одной фразеологической единицы; в) внешнюю структуру, под которой понимается манифестация возможных способностей данной фразеологической единицы сочетаться с другими единицами языка в речевом употреблении.

Некоторые проблемы фразеологии или совсем не изучены, или же недостаточно изучены. Сопоставительное изучение фразеологических единиц разных языков имеет большое научно–практическое значение не только для общей теории фразеологии, лексикографии и для преподавания языков, но и для таких наук, как этнолингвистика, изучающая отношения между языком и народом, и этнопсихология, изучающая психический склад разных народов.

Установление взаимосвязи и взаимообусловленности семантической, внутренней и внешней структуры английских и азербайджанских фразеологических единиц, влияние этих структур друг на друга и на статус данной фразеологической единицы в системе фразеологических единиц является первой попыткой в исследовании этих трех структур одновременно и имеет большое научное и практическое значение.

Для изучения фразеологических единиц в вышеуказанном аспекте требуется разработка нового метода, дающего возможность с большой точностью установить системность исследуемых фразеологических единиц, их взаимосвязь и взаимообусловленность, закономерность их функционирования, как таковых, сходства и различия в сопоставляемых фразеологических единицах.

С помощью предлагаемого нами синхронно–типологического метода идентификации и дифференциации можно изучать структурно–семантические особенности фразеологических единиц, установить типологически сходные и типологически различные явления в семантической, внутренней и внешней структуры сопоставляемых единиц, влияние этих структур друг на друга и на статус данного фразеологизма в системе фразеологических единиц.

Во всех случаях образование фразеологических единиц обусловлено переносно–образным употреблением их компонентов под воздействием экспрессивно–эмоциональных факторов. В этом процессе участвует только один из видов мыслительных операций, а именно: операция сравнения. В достижении и закреплении результатов операции сравнения принимают участие тропы и фигуры речи.

Экспрессивно–эмоциональные элементы в фразеологических единицах включаются в их значение, но в семантической структуре фразеологических единиц экспрессивно–эмоциональные значения давят над их предметно–логическим значением. Поэтому в отличие от отдельных слов и переменных словосочетаний, которым, в первую очередь, присуща функция наименования, первичной функцией фразеологических единиц является оценка фактов действительности (2).

В фразеологических единицах различается два вида фразеологического значения: денотативное значение и коннотативное значение. Денотативное значение – это предметно–логическое значение фразеологизма, которое является обобщенным и опосредственным отражением фактов действительности. Коннотативное значение – это обобщенно–метафорическое значение, создающее образное представление о фактах действительности, с которыми соотносятся денотативные значения фразеологизмов. Коннотативное значение состоит из трех компонентов или сем – стилистической, экспрессивной и эмоциональной семы. Все эти семы являются оценочными категориями. Денотативное значение и коннотативное значение во фразеологизме взаимосвязаны и взаимообусловлены, они не могут существовать друг без друга и оба вместе составляют фразеологическое значение. Значения многих фразеологических единиц в сопоставляемых языках немотивированы. Немотивированность значений фразеологических единиц обусловлена как лингвистическими, так и вне лингвистическими факторами (4).

По стилистической направленности в обоих языках выделяется три основных пласта фразеологических единиц: литературно–книжные, литературно–разговорные и нелитературные фразеологические единицы. Фразеологические единицы каждого из указанных пластов, в свою очередь, делятся на отдельные группы стилистического применения. Наше исследование показывает, что в обоих языках самую большую группу составляют литературно–разговорные фразеологические единицы, а самую мень-

шую группу – литературно–книжные фразеологические единицы.

В обоих языках встречаются фразеологические единицы, в которых имеются одинаковые образы. Наличие одинаковых образов в сопоставляемых фразеологических единицах обусловлено одинаковыми ассоциативными связями между элементами чувственного познания фактов действительности носителями этих языков. Но в сопоставляемых языках встречаются и фразеологические единицы, которые отличаются друг от друга как по содержанию, так и по содержащимся в них образам. Различия в содержании сопоставляемых фразеологических единиц и в содержащихся в них образах обусловлены исторически сложившимися территориальной замкнутостью и географическими расположением носителей этих языков, объемом и характером их трудовой деятельности, характером привлекательности признаков и свойств познаваемых и оцениваемых носителями этих языков фактов действительности, психическим складом носителей этих языков. Поэтому при преобразовании представления в фразеологическое значение иногда для англичан наиболее важными и существенными являются одни признаки и свойства предметов и явлений действительности, в то же время эти же признаки и свойства данного предмета являются несущественными для азербайджанцев или наоборот.

В смысловом содержании сопоставленных фразеологических единиц и в содержащихся в них образах имеются следующие сходства и различия:

а) в обоих языках имеются такие фразеологические единицы, которые полностью похожи друг на друга как по смысловому содержанию, так и по содержащимся в них образам и лексическому содержанию, так и по содержащимся в них образам и лексическому составу;

б) в обоих языках встречаются такие фразеологические единицы, которые похожи друг на друга по смысловому содержанию и по содержащимся в них образам, но отличаются друг от друга частично по лексическому составу;

в) в обоих языках встречаются такие фразеологические единицы, которые имеют одинаковый семантический и образно–идиоматический результат, но отличаются друг от друга по лексическому составу, т.к. в основу этих образований положены разные образы носителями сопоставляемых языков;

г) в обоих языках встречаются фразеологические единицы, которые имеют одинаковый лексический состав, одинаковые образы и одинаковый образно–идиоматический результат, но отличаются друг от друга по смысловому содержанию.

Фразеологические единицы создаются по структурно–семантической модели переменных словосочетаний. Однако внутрисконструктурные отношения между компонентами фразеологических единиц и между компонентами переменных словосочетаний не тождественны. Связи между

компонентами фразеологических единиц – это новый тип связей, которые не сводятся ни к грамматическим связям, ни к лексической сочетаемости переменного характера. В отличие от внутривидовых отношений между компонентами переменных словосочетаний, внутривидовые отношения между компонентами фразеологизмов не допускают вариации или моделирования. С другой стороны, в некоторых фразеологизмах языковая норма синтаксической сочетаемости их компонентов между собой нарушена. Все это говорит о том, что синтаксические отношения внутри фразеологизмов в той или иной степени ослаблены и валентная возможность компонентов фразеологизмов ограничена рамками данного фразеологизма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. М.: Физматлит, 2005. 232 с.
2. Берлизон С.Б. Выражение экспрессивности и эмоциональности в фразеологической единице и слове // Труды Самаркандского государственного университета им. А.Навои. Вопросы фразеологии, в. 219, часть 1. Самарканд, 1972. с. 241-247.
3. Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. М.: Высшая школа, 1983, 247 с.
4. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Дубна, «Феникс+», 2005. 488 с.
5. Успенский Б.А. Структурная типология языков. М., 1965, 248 с.
6. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, 174 s.
7. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli təhlili (Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında). Bakı: Ünsiyyət, 1999, 101 s.
8. Harris Z.S. Structural Linguistics. Andesite Press, United States, 2015, 404 p.

FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN STRUKTURUNUN TƏDQIQI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Q.A.RƏHİMOV

XÜLASƏ

Frazeoloji vahidlərin strukturu üçlü düstur kimi qiymətləndirilməlidir. Bu üçlük onun semantik, daxili və xarici strukturunu əhatə edir. İngilis və Azərbaycan fəli frazeoloji vahidlərin üçlük təşkil edən strukturunun tədqiq olunması, bu strukturlar arasındakı əlaqə və asılılığın təyin edilməsi, onların işlənmə mexanizminin öyrənilməsi, ümumilikdə, frazeologizmlərin struktur-semantik modelinin qurulma yollarını və müqayisə olunan frazeoloji vahidlərin tipoloji nöqtəyi-nəzərdən oxşar və fərqli cəhətlərini təyin etməyə imkan verir.

Açar sözlər: tipoloji tədqiqatlar, frazeoloji vahidlər, semantik struktur, daxili struktur, xarici struktur, denotativ məna, konnotativ məna, komponentlər

INVESTIGATION OF THE STRUCTURE OF PHRASEOLOGICAL UNITS

G.A.RAHIMOV

SUMMARY

The structure of a phraseological unit should be viewed as a triad consisting of semantic, internal and external components. The study of the semantic, internal and external structure of English and Azerbaijani verbal phraseological units, the definition of inter-relation and interdependence among these structures, and the regularities of their functioning enable us to establish their structural and semantic model and identify typologically similar and different phenomena in the compared phraseologisms.

Key words: typological studies, phraseological units, semantic structure, internal structure, external structure, denotative meaning, connotative meaning, components

UOT 81.373.47**FELİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN
STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ****G. İ. SÜLEYMANOVA**
Bakı Slavyan Universiteti
gunayenglish@gmail.com

Məqalədə feli frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri yer almışdır. Seçilmiş faktik material T. Drayzerin “Cenni Herhardt” romanından seçilmişdir. Məqalə feli frazeoloji birləşmələrin əsasını təşkil edən struktur modellərin müəyyənləşdirilməsi ilə başlayır. Bu xüsusiyyətə müvafiq olaraq, feli frazeoloji birləşmələri ikizirvəli və üçzirvəli olmaqla iki qrupa bölünür. Semantik və funksional xüsusiyyətlərinə görə feli frazeoloji birləşmələr, motivləşməmiş söz birləşməsi hesab edilir ki, burada birləşmənin semantik nüvəsini məhz fel təşkil edir.

Açar sözlər: söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, iki zirvəli və üç zirvəli frazeoloji birləşmələr

Feli frazeoloji birləşmələr funksional cəhətdən fələ xas xüsusiyyətlərə məxsus olan, yəni əsas komponenti fələ ifadə olunan birləşmələrdir. Feli frazeoloji birləşmələr nüvəsi fədən ibarət olan sabit söz birləşmələridir və bu birləşmələr daxilində leksemlərin mənası tam və ya qismən məcaziləşmiş olur [10]. Bildiyimiz kimi, fel cümlə strukturunun özəyini təşkil edir, cümlənin tərkibini və feli xəbərin tərkib hissələrini məhz fel müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən də, feli frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik cəhətdən tədqiqi zamanı onları məndən kənarda deyil, müəyyən mətn çərçivəsində təhlil edərək, bu birləşmələrin mətnin üslubi cəhətdən zənginləşməsində yerinə yetirdiyi funksiyalara da nəzər salmağın zəruri olduğunu hesab edirik. Feli frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik cəhətdən tədqiqini, onların hansı modellər əsasında qurulduğunu və bu birləşmələrin ifadə etdiyi semantik mənalara məşhur Amerika yazıçısı T. Drayzerin 1911-ci ildə qələmə aldığı “Cenni Herhardt” romanından seçilmiş nümunələr vasitəsilə təhlil etməyə çalışacağıq. Kəmiyyət etibarilə ingilis dilində çoxluq təşkil edən feli frazeoloji birləşmələr ifadə etdikləri məna baxımından da öz rəngarəngliyi ilə seçilirlər. Belə ki, bu birləşmələr həyatda rastlaşdığımız müxtəlif situasiyaları, konkret hərəkətləri təsvir edir ki, bu hərəkətlər geniş əhatə dairəsinə malikdir.

İngilis dilində işlənən frazeoloji birləşmələrin struktur-semantik cəhətdən əsaslı şəkildə tədqiqi professor A.V.Kuninin adı ilə bağlıdır. Feli frazeoloji birləşmələrin mənası tam və ya qismən dəyişikliyə uğrayır (məcaziləşir). Mənanın məcaziləşməsinin əsas vasitələri metafora, metonimiya və müqayisə hesab edilir. Motivləşmiş feli frazeoloji birləşmələrin ifadə etdiyi məcazi mənə tərkib hissələrinin ifadə etdiyi fərdi leksik mənalarından bütünlüklə təcrid olunmamışdır. Bu tip birləşmələrin mənasını tərkib hissələrinin birləşmə daxilində mürəkkəbləşmiş mənası kimi başa düşmək olar [5].

Mrs. Herhardt had not thought this would be left to her, but need emboldened her. [9, 5]

I didn't want to do her any harm if I could help it [9,162].

Qeyd etdiyimiz nümunələrdə frazeoloji birləşmələrin mənası motivləşmiş hesab edilir, çünki bu birləşmələrin mənası tərkib hissələrinin mənası ilə yaxınlıq təşkil edir. Belə ki, “*to be left to somebody*” birləşməsi “kiminsə öhdəsinə buraxmaq”, “*to do somebody a harm*” isə “kiməsə zərər yetirmək” kimi tərcümə edilir ki, bu mənə birləşmənin tərkib hissələrində də müəyyən dərəcədə özünü büruzə verir.

Motivləşmiş feli frazeoloji birləşmələrin mənası onun tərkib hissələrinin mənası ilə əlaqədər deyil. Bu tip frazeoloji birləşmələrin izahı bir sıra linqvistik və ekstra-linqvistik faktorlarla bağlıdır.

It was like his brother to come down to “brass tacks” [9, 229]

“Have you burned your bridges behind you?” she asked [9, 286].

Yuxarıda verilmiş nümunələrin ifadə etdiyi mənalara nəzər saldıqda məlum olur ki, “*to come to brass tacks*” birləşməsi “təfərrüfata varmaq”, “*to burn one's bridges behind*” birləşməsi isə, “geriyə dönüş yoxdur” kimi tərcümə edilə bilər ki, bu birləşmələrin ümumi mənası tərkib hissələrinin mənası ilə heç bir bağlılıq nümayiş etdirmir.

Feli frazeoloji birləşmələr struktur cəhətdən ikizirvəli və üçirvəli ola bilər. İngilis dilində iki zirvəli frazeoloji birləşmələr çoxluq təşkil edir. İkizirvəli frazeoloji birləşmələr müxtəlif struktur modelləri üzərində qurula bilər və bu birləşmələrin komponentləri bir-birinə həm tabelilik, həm də tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanırlar. Bu qəbildən olan feli frazeoloji birləşmələr aşağıdakı struktur modelləri əsasında qurula bilər:

- Fel+artikl+ İsim: bu struktur modeli tərkibində işlənən artikl müəyyənlik, və ya qeyri-müəyyənlik artiklı ola bilər.

Mrs. Dodge is waiting to have a word with you [9, 286].

“Well, we all had a hand in it”, replied O'Brien, a little shamefacedly [9, 225].

- Fel+ İsim: bu model əsasında qurulan feli frazeoloji birləşmələr də ingilis dilində çoxluq təşkil edir. Bu zaman birləşmənin ikinci komponenti kimi işlənən isimlər işləndikləri birləşmədən asılı olaraq tək və ya cəm işlənə bilər:

The newspapers would get hold of the whole story [9, 230].

When I first met Jennie I thought her the most entrancing girl I had ever laid eyes on [9,256].

If one seeks to give ear to the winds, it shall be well with his soul, but they will seize upon his possessions [9, 14].

- Fel+ “like” bağlayıcısı +artıkl +isim: bu struktur modeli əsasında qurulan ikizirvəli feli frazeoloji birləşmələrin birinci komponenti hərfi mənada işlənir, onlar fərdi leksik mənalarını birləşmə daxilində qoruyub saxlayırlar. Digər komponent isə, birinci komponentin mənasını gücləndirir, dəqiqləşdirir, onu semantik cəhətdən digər sözlərdən fərqləndirir. Müqayisə bildirən feli frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu birləşmələrin birinci komponenti əsasən *anqlosakson* mənşəli və əsasən bir hecalı sözlərlə ifadə olunur: *to bleed, to chatter, to drink, to drop, to eat, to feel, to grin, to hate, to lie, to live, to look, to run, to shake, to sing, to sleep, to smoke, to spread* və digər ingilis mənşəli fellər bu tip frazeoloji birləşmələrin birinci komponenti kimi işlənə bilər.

He had a successful life, and had fallen like a ripe apple from the tree [9, 223]. “No, you hush,” she would reply, for at times he could cut like a knife without really meaning to be unkind [9, 314].

- Fel+ sözünü + artikl + isim: bu model əsasında qurulmuş feli frazeoloji birləşmələr də müasir ingilis dilində çoxluq təşkil edir və dil materiallarının təhlili göstərir ki, bu birləşmələr dildə öz istifadə intensivliyi ilə seçilir.

Some of her big thoughts never come to the surface at all, but you can feel that she is thinking and that she is feeling [9, 257].

They could not talk very freely because of Vesta and Jeannette, but she managed to get in a word or two [9, 275].

“I’m not ready to come to a decision,” was his invariable reply [9, 276].

Jennie nervously pushed a book to and fro on the table, her fear that she would not be able to keep up appearances troubling her greatly [9, 274].

Komponentlərindən üçü əsas nitq hissələri ilə ifadə olunmuş frazeoloji birləşmələrə üçirvəli frazeoloji birləşmələr deyilir. İkizirvəli feli frazeoloji birləşmələrlə müqayisədə üçirvəli feli frazeoloji birləşmələr müasir ingilis dilində azlıq təşkil etsə də, onlar da müxtəlif struktur modelləri əsasında qurulur. Bəzən isə bu birləşmələrin tərkibində üç və daha çox əsas nitq hissəsi ilə ifadə olunmuş komponent ola bilər. Bu komponentlər bir-birilə tabelilik əlaqəsi vasitəsilə bağlanırlar.

- Fel+ əvəzlik +isim: Bu model əsasında qurulan feli frazeoloji birləşmələrin əsas xarakteri ondan ibarətdir ki, bu birləşmə tərkibində isimdən əvvəl əksər hallarda “all” təyini əvəzliyi işlənir.

Letty was all ears for his troubles [9, 286].

Verilmiş nümunədə işlənmiş “to be all ears” birləşmə “qulaqlarını şəkə-

mək” kimi tərcümə edilə bilər. Bu onu göstərir ki, bu tip birləşmələr müəyyən dərəcədə Azərbaycan dilində də, öz ifadəsini tapmışdır.

He had decided to tell her not to think anything of it – that it did not make much difference, though to him it made all the difference in the world [9, 221].

Verilmiş nümunədə işlənmiş birləşmə “böyük əhəmiyyət kəsb etmək” kimi anlaşıla bilər.

She went about among these various rooms selecting this rug, that set of furniture, this and that ornament, wishing all the time with her heart and soul that it need not be [9, 279].

Jennie looked with all her eyes, her heart gripped by pain [9, 324].

Bu birləşmələrin tərcüməsi onların bəzi hallarda mənanı qüvvətləndirməyə, fikri daha ifadəli şəkildə ifadə etməyə xidmət etdiyini bir daha sübut edir: “to wish with all one’s heart and soul” – “səmimi qəlbdən istəmək”, “looked with all one’s eyes” – “dörd gözlə baxmaq”.

- Fel+ artıqlıq + sifət + isim: bu model əsasında qurulmuş feli frazeoloji birləşmələrin əsas komponenti isimdir, çünki bu birləşmələrdə sifət sintaktik cəhətdən daim isimdən asılı olur. Bu birləşmələrdə isim həmişə təkdə işlənir və bu zaman isim müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artıqlığı ilə və ya artıqlıqsız işlənə bilər.

They touched the deep chord of melancholy in her, and made it vibrate through the depths of her being [9, 324].

All the little companies that he investigated were having a hand-to-mouth existence, or manufacturing a product which was not satisfactory to him [9, 254].

The original announcement in the newspapers had said that he was to be married in April, and she had kept close watch for additional information [9, 297].

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu birləşmələr semantik cəhətdən insanın hal-vəziyyətini, münasibətini, daxili aləmini təsvir edir. Bunu nümunələrdə işlənmiş birləşmələrin tərcüməsi ilə aydın şəkildə görmək olar: “to touch the deep chord – ürəyinin sarı simlərinə toxunmaq”, “to have a hand-to-mouth existence – bir qarnı ac, bir qarnı tox dolanmaq, güclə dolanmaq”, “to keep close watch – nəzarət etmək, öz nəzarəti altında saxlamaq”.

- Fel+ (əvəzlik) isim + sözünü + (əvəzlik) isim: bu tip birləşmələr sintaktik cəhətdən obyekt-zərflilik əlaqəsi ifadə edirlər.

I wash my hands of the whole thing [9, 69].

Then she took her courage in both hands, and went to meet him [9, 16].

If you touch me with that whip I’ll take things into my own hands [9, 103].

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu birləşmələr tamamilə müxtəlif semantik mənalara ifadə edirlər: “to wash one’s hands of the whole thing” - əlini geri götürmək, “to take one’s courage in both hands” – cürətini toplamaq, “to take things into one’s own hands” – məsuliyyəti birbaşa öz üzərinə götürmək kimi tərcümə edilir. Bu tip birləşmələr, insanın hadisəyə münasibətini, reaksiyasını, keçirdiyi hiss-həyəcanı ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978
2. Vəliyeva N. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət. 3 cildə. Bakı: Azər nəşr, 2010.
3. Кунин А.В. Английская фразеология: Теоретический курс. М.: Высш. Шк., 1986, 326 с.
4. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М.: Международ. отношения, 1972, 344 с.
5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Дубна: 2005, 488 с.
6. Ухтомский А. В. Английские фразеологизмы в устной речи. М.: 2005, 128 с.
7. Arnold I.V. The English Word. Moscow, 1986, 295 pp.
8. Babich Q.N. Lexicology: A Current Guide. Moscow, 2010.
9. Dreiser Th. Jennie Gerhardt. USA: Boni and Liveright, 1911, 326 pp.

СТРУКТУРНО – СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Г.И.СУЛЕЙМАНОВА

РЕЗЮМЕ

Эта статья раскрывает структурно-семантические фразеологические единицы. Примеры были взяты из романа «Дженни Герхардт» Теодора Драйзера. Это начинается с анализа глагольных фразеологических единиц в аспекте выяснения правил их структурного моделирования. Соответственно, глагольные фразеологизмы подразделяются на двухвершинные и трехвершинные фразеологические единицы. По их семантическим и функциональным особенностям глагольные фразеологические единицы определяются как немотивированные словосочетания, где глагол является ядром фразеологической единицы.

Ключевые слова: словосочетания, фразеологические сочетания, двухвершинные и трехвершинные фразеологические единицы

STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES OF VERBAL PHRASEOLOGICAL UNITS

G.I. SULEYMANOVA

SUMMARY

This article deals with the structural – semantic features of verbal phraseological units. The analyzed material was taken by the entire selection of the mentioned type of phraseological units from the novel “Jennie Gerhardt” by Theodore Dreiser. It begins with the analysis of the verbal phraseological units in the aspect of finding the rules of the structural modeling of these units. Accordingly, verbal phraseological units are divided into two-top and three-top phraseological units. According to their semantic and functional peculiarities, the verbal phraseological units are defined as non-motivated word-groups where the verb is the nuclear of the phraseological unit.

Key words: word combination, phraseological units, two-top and three-top phraseological units

UOT 5714.01**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ORONİMLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTİ**

Y.T.İSMAYILOVA
Bakı Slavyan Universiteti
jasmin1983@live.ru

Məqalə Azərbaycan dilində olan oronimlərin işlənmə xüsusiyyətindən bəhs edir. Təxminən yüzdən artıq oronim tematik qruplara bölünmüş, Azərbaycan dilində və ərazisində mövcud olan oykooronim, hidrooronim, fitooronim, zooronim, antroponim və etnooronimlər haqqında məlumat verilmişdir. Zəruri olanların etimologiya və semantik xüsusiyyətləri də qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: oronim, oykooronim, hidrooronim, fitooronim, zooronim, etnooronim, antroponim

Oronimlərin işlənmə xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda onların çoxtəbəqəli olmasının şahidi olur. Belə ki, onlar bir çox adlarda əks olunmuşlar, mikro və makro strukturda özlərini göstərirlər. Bu adlar oykooronimlər, etnooronimlər, hidrooronimlər, zooronimlər, fitooronimlər və antropooronimlərdir.

Azərbaycan dilində qeydə alınmış bir qrup oronimlər vardır ki, onlar adlarını yaxınlığında olan oroobyektdən almışdırlar. Bütövlükdə və ya bir komponenti oronim əsasında formalaşan oykonimlər orooykonim adlanır. Məsələn, *Şonqar (dağ) – Şonqar (kənd), Üçtəpə (təpəlik) – Üçtəpə (kənd), Daşkəsən (dağlıq sahə) – Daşkəsən (şəhər)*. (3,372) Bu qrup obyekt adları bu və ya digər dərəcədə yaşayış məntəqəsi adlarına çevrilərək orooykonimlər əmələ gətirmişlər. Orooykonimlərin öyrənilməsi göstərir ki, oronim oykonimdən daha qədim tarixə malikdir. Deməli, müəyyən bir dağın adı ilə adlandırılmış kənd yarandıqda artıq həmin dağın adı çoxdan həmin kəndin ilk sakinləri arasında məlum idi. Bir qayda olaraq adlarını dağ adlarından götürmüş oykonimlər həmin oronimlərin yaxınlığında yerləşir. Məsələn, Azərbaycanın Daşkəsən rayonunda *Dardərə* kəndi, Kəlbəcər rayonunda *Agqaya* kəndi və s. orooykonimlərə misal ola bilər. Lakin bunların tam əksi olaraq öz adını yaxınlığındakı oykonimlərdən almış oronimlərə də rast gəlinir. Oykonim əsasında formalaşmış oronimlər oykooronimlər adlanır. Bu cür oronimlər qeydə alındığı ərazidə həmin məntəqənin adını daşması yolu ilə yaranır. Bu

xarakterli oronimlərin araşdırılmasını əslində bir çox yaşayış məntəqəsi adlarının (oykonimləri) etimologiyasını araşdırmaqla aparmaq lazımdır, bu da məqalənin mövzusundan bir qədər kənardır. Bu səbəbdən də məqalədə yalnız oykoonimlərin oykonimlərlə bağlılığını verməli olacağıq. Misal olaraq, *Ordubad düzü* – oronimi Orta Araz çökəkliyində yerləşən, dar zolaq şəkilli düzənlikdir. *Bum keçidi* – Bum kəndinin şimal hissəsində yerləşir. Dağıstana gedən yolun başlanğıcı olan Bum kəndinin adı ilə bağlıdır (4, 215). *Albalan dağı* oronimi Cəlilabad rayonunda qeydə alınmış oronim Albalan kənd adı və “dağ” topokomponentlərindəndir (2, 11). *Düzağa* oronimi-Xocavənd rayonunun şimal hissəsində, Xocavənd və Xocalı rayonlarının sərhədi boyunca uzanan dağ silsiləsidir. Oykoronimdir, adı Qarabağın qədim Dizaq mahalının adından olduğu güman edilir. Bütün sadalanan hallarda şahidi oluruq ki, oykonimlərin oronimlərdən fərqlənməsi üçün toponimlərə mənfi və ya müsbət relyef formaslarını bildirən oronimik terminlər əlavə olunur. *Ağdam dağı*, *Ağdaş dağı*, *Ordubad düzü*, *Naxçıvan düzü*, *Cəbrayıl düzü* və s. misal çəkmək olar.

Hidrooronim dedikdə su obyekt adlarının köməyiylə yaranmış oronimlər nəzərdə tutulur. Hidronim və oronimlərin əmələ gətirdiyi toponimlərə diqqət yetirdikdə, hər iki toponimin bir-birinə təsiri nəticəsində yaranmış oroqrafik obyektlərə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, başqa türk xalqlarının da dillərinə nəzər saldıqda bu xüsusiyyətin onların da toponimiyasına xas olduğunu görürük. Lakin bu bölmədə hidronimlərdən yaranmış oronimləri (hidroornimləri) araşdırdığımızı görə burada əsasən hidronimlərin təsiri ilə yaranmış coğrafi obyektləri araşdırmalıyıq. Yəni əsas tərəf hər hansı bir hidronim, ikinci tərəf isə relyefin mənfi və ya müsbət formasını bildirən oronimik termin olmalıdır. Mövzudan kənar da olsa hidroornimləri qruplaşdırarkən hidronimlərin qruplaşdırılmasına bir qədər nəzər salmalıyıq. a) Araşdırmalar göstərir ki, tərkibində “bulaq” hidronimik termini işlənmiş hidroornimlərə dilimizdə daha çox rast gəlinir. Şəmkir rayonu ərazisində qeydə alınmış *Qocabulaq dağı*, Kəlbəcər rayonunda qeydə alınmış *Yüzbulaq zirvəsi*, Zaqatalada *Korbulaq dağı*, Masallı rayonunda yerləşən *Korbulaq dərəsi*, Qax rayonu ərazisində qeydə alınmış *Qızbulaq dərəsi*, eyni rayonda *Qızılbulaq dağı*, Şəki rayonundakı *Qarabulaq dərəsi*, Masallı rayonundakı *Soyuqbulaq dağı* və *Soyuqbulaq dərəsi* oronimləri bu qrupa aid olan hidroornimlərdəndirlər. b) Tərkibində “göl” sözü olan hidroornimlər: Ordubad rayonunda *Qazangöl dağı*, Tovuz rayonundakı *Qazangöl düzü*, Naxçıvanda *Qanlıgöl dağı*, Masallı rayonunda qeydə alınmış *Göllü dərə*. c) adının tərkibində “nohur” (qapalı su hövzəsi) sözü olan hidronimlərdən alan hidroornimlər: *Acınohur dərəsi* (Qax rayonu), *Acınohur çölü* (Şəki rayonu), *Qaranohur yaylağı* (Qəbələ rayonu), *Qızılnohur dağı* (Quba rayonu). Burada “acı” sözü həmin nohurun suyunun acı olmasını, “qara” dedikdə böyük ərazinin böyüklüyünü, “qızıl” isə həmin ərazidə olan süxurların qırmızı rəngdə olmasını bildirir. ç) Dilimizdə hidronimlərin əmələ gəlməsində əsas iştirak edən söz bilirik ki, “su”-dur. Lakin bu sözün bir çox başqa formalarına, təhriflərinə də rast gəlirik. E.M.Murzayev də qeyd edir ki, çu, şu, usu türk

dillərində “axar çay, su” mənalarını ifadə edir. Tərkibində su sözünə rast gəlinən hidroornimlər də az deyildir. Misal üçün, Ağsu rayonunda olan *Ağsuçay dərəsi*, *Qarasu dərəsi* (Qax və Qəbələ rayonlarında), *Sarısu dərəsi* (Qax rayonu) və s. (6, 219). d) bəzi hidroornimlərin əmələ gəlməsində rol oynamış “çay” sözü təbii olaraq hidroornimlərdə də özünü göstərir: *Avuşçay dağı* (Şərur rayonu), Qəbələ rayonunda qeydə alınmış *Qaraçay dərəsi* belə oronimlərə nümunədir.

Fitoornimlər-fitonim əsasında formalaşan, yaranan oronimlərə deyilir. Hər bir ölkədə olduğu kimi ölkəmizin oronimiyasında fitoornimlər xüsusi yer tutur. Respublikamızın ərazisi bitki örtüyünün zənginliyi, müxtəlifliyi ilə seçilir. Çoxsaylı bitki adları Azərbaycan oronimiyasında da özünü göstərmişdir. Fitoornimlər tədqiq olunarkən bir neçə cür qruplaşdırılıb, demək olar ki, hər bir tədqiqatçının öz mövqeyi, öz yanaşma tərzini mövcuddur. Bir neçə araşdırmalara nəzər salaraq fitoornimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik: a) ağac adları vasitəsilə yaranmış oronimlər: *Ardıclı quzey* (Zəngilan rayonu), *Ardıc dağı* (Gədəbəy rayonu), *Qaraağac yalı* (Kəlbəcər rayonu), *Qarağaclı çuxur* (Laçın rayonu), *Qovaqtəpəsi* (Masallı rayonu), *Qovaq dağı* (Lerik rayonu), *Dağdağanlı dərə* (Qazax rayonu), Masallıda qeydə alınmış *Dəmirağac döşü*, *Dəmirağac yamacı*, *Dəmirağac dərəsi*, Göygöl rayonunda *Yemişanlı dərə*, *Yemişanlı təpə*, Qubadlıda *Palıd dərəsi*, *Palıd qobusu*, Laçın və Tovuzda qeydə alınmış *Söyüdlü dərə*, Qax ərazisində *Söyüdlü düz*, Gədəbəydə *Şamlıq dərəsi*, *Eldar şamı dağı*, *Eldar şamlıq düzü* və s. misal göstərmək olar. b) meyvə adlarının vasitəsilə yaranan oronimlər: *Almalı dərə* (Göyçay, Zəngilan rayonlarında), *Almalı düzü* (Kəlbəcər rayonu), Laçın rayonunda *Almalı çuxur*, Göygöl rayonunda qeydə alınmış *Alçalı dağ*, Daşkəsəndə *Alçalı dərə*, *Armud dağ* (Qax rayonu), Qazaxda *Armudlu dərə*, yenə də Qazax rayonunda *Armudlu yal*, *Badam dərəsi* (Göygöl rayonu), *Qozlu qobu* (Qəbələ rayonu), *Qozlu dərə* (Zəngilan və Şəmkir rayonlarında), Qubadlıda *Əzgilli dağ*, Ağsuda qeydə alınmış *Əzgilli dərə*, *Əzgilli təpə* (Qəbələ rayonu), *Əncirli dərə* (Cəbrayıl rayonu), *Əncirdağ* (Dəvəçi rayonu), *Ərik dərəsi* (Laçın və Goranboy rayonlarında), *Ərik tala* (Tovuz rayonu), *Zoğallı düz*, *Zoğallı dağ*, *Zoğallı dərə*, *Zoğallı tomba* (relyefin yerdən təxminən bir neçə metr yüksək forması)-ümumiyyətlə “zoğal” meyvə adı ilə olan oronimlər əsasən zoğalın ən çox bitdiyi Qəbələ, Zaqatala, Şəki rayonları ərazisindədir. *Göyəmlı dərə* (Qazax rayonu), *Göyəmlı dağı* (Şəmkir rayonu), Gədəbəy rayonu ərazisində qeydə alınmış *Göyəmlı çökəyi*, bunlardan əlavə *Fındıqlı qobu* (Tovuz rayonu), *Fındıqlı quzey* (Kəlbəcər rayonu), *Narlı dərə*, *Narlı yal*, Cəbrayılada *Narlı yoxuş*, Oğuz rayonu ərazisində qeydə alınmış *Şabalıd yamacı*, Qəbələdə *Şabalıd təpə* və s. c) dənli bitki adlarından əmələ gəlmiş oronimlər: belə oronimlər əsasən ərazisində dənli bitkilərin əkilməsinə görə belə adlanıb. *Arpa dərəsi*, *Arpa dağı* (Ağsu, Şəmkir rayonlarında), Kəlbəcər rayonunda *Arpa düzü*, *Arpa çökəyi* (Göygöl rayonu), Ağsu rayonunda *Buğda dağı*, *Buğda çökəyi*, Göyçayda *Buğdadərəsi*, Cəlilabadda qeydə alınmış *Buğda yamacı*, İmişli və Oğuz rayonlarında *Darı*

düzü, *Darıdağ* (Gədəbəy rayonu), Babək rayonunda *Noxuddağ*, Əsgəran və Masallı rayonlarında *Noxudlu dərə*, *Noxudlu yamacı* (Ağsu rayonu), *Noxudlu təpəsi* (Masallı rayonu) və s. belə oronimlərdəndir. ç) ot və ya alaf bitkisi adlarından əmələ gəlmiş oronimlər: Culfa rayonunda *Qamışlı dağ*, Qazax rayonunda *Qamışlıçal dağı*, Göygöl rayonu ərazisində olan *Qamışlı dərə*, Şəkiddə *Qamışlı düz*, Salyanda *Qamışlı çala*, *Qarğılıdağ* (Göyçay rayonu), Qəbələdə *Qarğılı dərə*, Qaxda *Yarpızdağ*, Masallıda *Yarpızlı çökəyi*, Zaqatalada *Yarpızlı dərə* və s. Bunlardan əlavə olaraq bəzi oronimlər var ki, “gül” sözünün iştirakı ilə yaranmışdır: *Güllüdağ*, *Güllüdərə*, *Güllütəpə*, *Güllücə aşırımı* belə oronimlərdəndir. Respublikamızın ərazisində “soğan” bitkisinin adını daşıyan yalnız bir oronim qeydə alınmışdır ki, o da, Oğuz rayonu ərazisində qeydə alınmış *Soğanlı dağdır*. Dağda yabani soğan bitdiyinə görə xalq tərəfindən belə adlandırılıb.

Azərbaycan toponimiyasında heyvan və quş adlarının iştirakı ilə yaranan oronimlər də az deyildir. Lakin heç bir halda zoo-oronimlərlə zoonimik terminlər vasitəsi ilə yaranmış metaforik oronimləri qarışdırmaq olmaz. Respublikamızın ərazisində olan zoo-oronimlər əsasən çöl heyvanları və çöl quşlarının adlarından götürülüb. Adının tərkibində ev heyvanları adı olan zoo-oronimlər isə müəyyən hadisələrlə bağlı olaraq adlandırılıblar. Tədqiqatın nəticələrini daha aydın şəkildə nəzərə çatdırmaq üçün zoo-oronimləri aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq məqsədəuyğun olardı: a) vəhşi heyvan adları vasitəsi ilə yaranan oronimlər: *Ayıdağ* (Qazax rayonu), Kəlbəcər rayonundakı *Ayıçınqılı dağı*, Zəngəzur dağ silsiləsində qeydə alınmış bir aşırımın adı *Ayçonqal dağının* adını təhlil edərkən əslində bu dağ adının Ayıçınqıl adının təhrif olunmuş forması olduğunu müəyyənləşdirilir (4, 233). Cəbrayıl rayonunda qeydə alınmış *Ayıdağı*, *Ayı qayası*, *Ayı dərəsi*, Zaqatalada *Ayiöldürülən çöl*, Kəlbəcərdə *Ayıvurulan qaya*, Qubadlıda *Ayımağarası dağı*, Daşkəsəndə *Qaplan sıra dağları*, *Qaplan dərə* (Gədəbəy rayonu), Göygöl rayonunda *Qaplanqaya*, Şəki şəhərindəki *Dovşan düzü*, Qəbələdə *Dovşan dərəsi*, Abşeronda *Dovşan təpəsi*, Ağsu rayonunda *Dovşan yaylağı*, Qax rayonunda qeydə alınmış *Donuzqoşun dağı* (adın tərkibində olan qoşun sözü burada çoxluq, topluluq bildirir), Qazax rayonunda *Donuzlu çal*, *Donuzütülən dərə* (yaxınlıqdakı dağın yamacından donuz sürüləri dağın ətəyində olan isti su gölünə düşüb yandıqlarına görə belə adlanıb), *İlanlı dağ* (Füzuli rayonu), *İlan qayası* (Laçın), *İlanlı Güney* (Kəlbəcər rayonu), *İlanlı təpə* (Ağdam rayonu). Azərbaycanın “Qırmızı kitab”ında rast gəlinən kaftarın adı ilə də bağlı bir sıra oronimlər vardır: *Kaftaran dağı* (Qazax), Ağdamın *Kaftarlı dərəsi*, Qazağın *Kaftar düzü*, Qaxda *Kaftar qobusu*, *Kaftar yamacı*. Füzuli rayonunda *Maral düzü* və *Maral dərəsi*, Qubadlıda *Maral dərəsi*, *Pələng qayası*, *Pələngli qüzey*, *Pələng dərəsi* (Kəlbəcər rayonu), Zəngilanda qeydə alınmış *Pələng uçan dərə*(nə vaxtsa bu dərədən pələngin uçub ölməsi hadisəsi qeydə alınıb, o vaxtdan bu dərə belə adlanır), *Pələngüştə dərəsi* – oronimin tərkibində olan “üşt” komponenti farscadan tərcümədə “ölmüş” mənasını verir. Heyvanların məskunlaşmasına görə adlandı-

rilan bəzi oroqrafik obyektlər də var: *Tülkü dərəsi*, *Tülkü dağ*, *Tülkü təpəsi*, *Çaqqal qobusu*, *Çaqqal düzü*, *Çaqqalidərə* (Oğuz və Göygöl rayonları), *Çaqqalı təpə* (Yevlax rayonu), İsmayılıda *Ceyrandağ*, Zəngilanda *Ceyran düzü*, Şəkidə *Ceyran dərə*, Neftçalada *Ceyran örişü*, Göygöl rayonunda *Ceyrançöl*. b) ev heyvanları adları ilə yaranan oronimlər: *Atdağ* (Kəlbəcərdə), *At dərəsi*, *At təpəsi*, Yevlaxda *Dəvə təpəsi*, Qubadlıda *Dəvə dərəsi*, Şəkidə *Dəvə dağ*, Goranboyda *Dəvə çuxuru*, Kəlbəcərdə *İnək dağı*, Şəkidə *İnək yaylaq dağı*, *Buzovdağ*, *Buzovuçan qaya*, *Buzov dərəsi*, Şuşa rayonunda *Buğa yaylağı*, Gədəbəydə *Buğa çökəkliyi*, Laçın ərazisində *Öküz qayası*, Lerikdə *Öküz təpəsi*, Qazaxda *Danaqıran çöl*, Gədəbəydə *Dana təpəsi*, *Dana örişü*, *İttəpəsi* (Yardımlı rayonu), *İt qayası* (Zəngilan rayonu), *İtqırılan dağ*, *İtvurulan yaylaq* və s. c) quş adları ilə yaranmış oronimlər: Babək rayonunda *Qaranquş dağı*, Biləsuvarıda *Qaranquş təpəsi*, *Qarğabazar qayası* (Qaradağ rayonu), *Qarğa qayası*, *Qarğalı çöl*, *Qartal zirvəsi*, *Qartal dağı* (Naxçıvan), *Qızılquş dağı*, *Qırğı qaya*, *Qırğı dərəsi* (Gədəbəy), Salyanda *Qırğıoturan tala*, Kəklik qaya, Biləsuvarıda Kəklik təpə, Samuxda *Göyərçin qayası*, Abşeronda *Göyərçinli dağ*, Kəlbəcərdə *Laçın dərəsi*, Oğuzda *Laçın dağ*, Laçın və Şuşada *Sağsağan dağı*, Şəkidə *Sərçəlidağ*, Ağcabədidə *Torağay təpəsi*, Daşkəsəndə *Torağay düzü*, Laçında *Çalağan qayası*, Kəlbəcər rayonu ərazisində *Çalağan dərəsi*, Biləsuvarıda *Çalağan təpəsi*.

Antroponimik (şəxs adlarını daşıyan) coğrafi adlar əsas etibarilə hər hansı bir ərazidə ilk dəfə məskunlaşmış insanlardan birinin adı ilə və ya mənfi və müsbət relyef formalarından təsərrüfat məqsədilə istifadə edilməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. İri relyef formaları maldarlıqla (yaylaq və qışlaqların yerləşməsinə görə), kiçik relyef formaları isə əsasən əkinçiliklə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Bu səbəbdən də kiçik relyef formaları keçmişdə pay torpaqları olmuş və sahibkarlarının, mülkədarların adları ilə adlandırılmışdır. Məsələn, Azərbaycanın Masallı rayonunda *Gülməmməd dərəsi*, Qubadlı rayonunda *Əhmədçalası*, Astara rayonunda *Cəmil düzənliyi* və b. Bu qrupun tərkibində olan oronimlər əsasən –i,-i,-u,-ü,-sı,-si,-su,-sü şəkilçiləri ilə qurtarır və əksər hallarda isə insan adına oronimik terminlər birləşik şəkildə yazılır. *Abuzər meşəsi*, *Şəkərbəy dağı*, *Allahverən qışlağı*, *Hacı Hüseynin bağı*, *Xalvarın dərəsi*, *İsağın bağı*, *Xələfin arxacı*, *Şərəfin yaylağı*, *Şükürün dərəsi*. Lakin bəzi hallarda oronimik termin bitişik yazılır, bu halda isə oronimik terminin sonuna mənsubiyyət çəkilçisi qəbul etmir: *Qiyasdağ*, *Vəlidağ*, *Camaldağ* və s. *Camaldağ* Zəngəzur silsiləsində dağdır. Hündürlüyü 3200 m.olan bu dağda *Camal* qalası adlanan xarabalıq yerləşir. Yerli əhalinin verdiyi məlumatlara görə, bu qalada *Camal* adlı bir igid səngər düzəldib yadelli işğalçılara qarşı vuruşmuşdu (1, 165).

Bundan əlavə oronimlər də vardır ki, tarixi şəxsiyyətlərin adları ilə bağlıdır. Məsələn, Oğuz rayonunda olan dağların birində *Surxay* adlı bir sərkərdə tərəfində qala inşa etdirilib ki, bu qalada *Nadir Şaha* qarşı mübarizə aparan qoşun yerləşdirilmişdi, lakin *Təhmasibqulu xan* 18-ci əsrdə bu qalanı

məhv etdirib. Buna baxmayaraq dağın adı *Surxayçaydağı* olaraq qalmaqdadı. Şirvanşahlardan birinin şərəfinə Biləsuvar rayonunda olan düzlərdən birinin adı *Şəhriyar düzü* adlandırılıb.

Ümumilikdə antroponimlər mənfi və müsbət relyef formalarını bildirən terminlərin adlara əlavə olunması yolu ilə düzəlir. Müsbət relyef formaları bildirənlər əsasən dağ, təpə, bazı, yoxuş, qaya kimi oronimik terminlərlə düzəlir: *Qənbər bazısı, Əbdürrəhim bazısı, Səməd qayası, Nayıb quzeyi, Heydər quzeyi, Ələkbər yalı, Fətiş yalı, Nurəli yamacı, Murad təpəsi, Kərim güneyi, Mehdi köbəri, Qiyasdağ, Soltanmurad yoxuşu, Abış təpəsi*. Mənfi relyef forması bildirənlər isə əsasən qobu, çala, çuxur, çökək kimi oronimik terminlərin köməyi ilə yaranır. *Mikayıl qobusu, Zahir düzü, Həzi çökəyi, Cavad dərəsi, Sərdar düzü, İzzət çuxuru, Oruc çuxuru* və s. kimi oronimlərlə siyahını artırmaq olar. Hər iki yolla yaranmış oronimlərə nəzər saldıqda görürük ki, antroponimik oronimlər ən çox özünü mikrooronimlərdə göstərir. Bəzi antroponimik oronimlər isə peşə bildirən, müəyyən təbəqənin adını bildirən sözlərdən əmələ gəlmişdir. Belə oronimlərə *Əmirli dağı, Dərviş təpə, Bəydərə, Bəytəpə dağı, Molla dərəsi, Nalbənd təpəsi, Xoca dərə, Xocayurd dağı, Çobandağ, Çobançuxuru, Şıx qobusu* aiddir. Antroponimlərin oronimlərin yaranmasında iştirak etməsi həm də həmin şəxslərə xalq arasında mövcud olan hörmət və sevgi hissinin olması ilə bağlıdır. Məsələn, ABŞ-da Corc Vaşinqtonun şərəfinə ən yüksək zirvələrdən biri *Mount Washington* adlandırılmışdır. Azərbaycan oronimlərindən isə Böyük Qafqaz dağlarında ən uca zirvələrindən birini fəth edən Azərbaycan alpinistlərinin həmin zirvəni *Heydər Əliyev zirvəsi* adlandırmaları buna misal ola bilər.

Bunlarla yanaşı, dilimizdə oronimlərdən yaranan ləqəblər də vardır: Qaya Səməd, Yamac Hüseyn, Dağ İsrafil (3, 371). Bu cür ləqəblərdə işlənmiş dağ, qaya kimi oronimik terminlər həmin terminlərin xüsusiyyətini insanlara ötürməklə ləqəblər yaradılmışdır. Qaya oronimik termini adına artırılmış insanın qaya kimi sərt, dağ termini ilə düzəlmiş ləqəbin sahibinin isə dağ kimi nəhəng olmasını vurğulamaq üçün bu cür ləqəblər dilimizdə yer almışdır.

Azərbaycan ərazisində xalq, etnik qrup, tayfa və qəbilə adlarını əks etdirən etnotoponimlər də az deyildir, çünki bu ərazi tarixən etnik tərkibinin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi ilə seçilib. Hələ bizim eramızdan əvvəl müxtəlif etnik qruplar, tayfa və qəbilələr torpaqlarımızda məskunlaşmışdılar və tarixin müxtəlif mərhələlərində etnonimlərin əmələ gəlməsinə bir başa təsir etmişdilər. Demək olar ki, etnonimik oronimlər Azərbaycan oronimiyasının ən dəyərli, vacib hissəsidir. Bu adlar araşdırmalar zamanı qədim mənbə rolunu oynayır. Bu qrupa aid olan oronimlər ərazidə məskunlaşmış etnik tərkibinin tarixən formalaşması və etnik əlaqələr sahəsində qiymətli informasiya daşıyıcısıdır. Məsələn, Tovuz rayonunun ərazisində yerləşən *Hunan düzü* IV-VII əsrlərə məxsus mənbələrdə Albaniya ərazisində hun tayfalarının yaşadığı yerlərin adı ilə bağlıdır. Hun tayfaları bir sıra türk tayfalarından ibarət idilər. Hunan düzü oronimi də məhz bu tayfaların Tovuz rayonu ərazisində, ümumiyyətlə,

Azərbaycan ərazisində yaşadıkları barədə məlumat verir. Bundan başqa Masallı rayonunun ərazisində *Satır təpə* oronimi buralarda satır tayfalarının məskunlaşdığını göstərir. Toponimiyamızda etnonimlərin olması təsadüfi deyildir. Bunun səbəbi müəyyən ərazidə məskunlaşmış tayfanın maldarlıqla məşğul olaraq, yaylaq və qışlaqlardan istifadə edərəkən yer dəyişmələridir. Tayfalar yayı dağlıq ərazilərdə, qışı isə aranda keçirirdilər. Apardığımız araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, etnonimik oronimlərin adları hun, avar, xələc, qapan, abdal, tatar, quba, padar, xəzər, bayan, abaz və s. tayfa adlarından düzəlmişdir. Azərbaycan ərazisində olan etnooronimlərin əmələ gəlməsində aşağıdakı tayfaların təsiri böyükdür və etnooronimləri belə qruplaşdırmaq olar: 1) Qədim Alban tayfalarının adlarından əmələ gəlmiş etnoornimlər; 2) İlk orta əsrlərdə Şimali Qafqazdan gələrək məskunlaşan tayfalar; 3) Səlcuq oğuzlarının adlarından əmələ gələn etnoornimlər; 4) Monqolların Azərbaycana yürüşləri zamanı iştirak etmiş tayfa adlarını əks etdirən etnooronimlər; 5) adında Qızılbaş tayfalarının adlarını əks etdirən etnooronimlər; 6) gəlmə vaxtları tarixə məlum olmayan tayfaların (Bazar, Qusar, Qarqa, Çıraq, Qaraman, Abdal, Cinli və s.) adlarını əks etdrən etnooronimlər; 7) Körd, qaraçı, ərəb, ləzgi, avar kimi tayfa adları ilə bağlı olan etnooronimlər. Ümumilikdə isə Azərbaycan ərazisində qeydə alınmış etnooronimlərə bunları misal göstərmək olar: *Alpout dərəsi* (Məlumdur ki, VIII əsrdən mənbələrdə adları çəkilən alpoutlar Səfəvilərə hərbi sahədə xidmət etdiklərinə görə Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərində ərazilər almışdılar. Bu da Alpout adının yayılma arealına öz təsirini göstərmişdir.), *Biləcər yaylağı* (Zəngilan rayonu) digər mənbələrdə Biləcər variantına da rast gəlinir, Gədəbəydə *Qanlı dağ*, Ağdaşda *Qaraçı təpəsi*, *Kəngərli dağı*, *Pornaim dağı* (Cəlilabad rayonu), *Tatlar təpəsi* (Lənkəran rayonu), *Türk təpəsi* (Ağdam rayonu), *Gürcü yaylağı* (Oğuz rayonu), Ağdaş rayonunda *Çullu qobu*, Ağsu rayonunda *Cühüd çökəkliyi*, Qaradağ rayonunda *Şubanı dağı* və s.

Məqalədə adı çəkilən oronimlər onomastika elmi üçün çox faydalı məlumatlar daşıyıcısı olmaqla yanaşı bir sıra yeni informasiyaları da özündə əks etdirir. Məlumatlar tarixçi, coğrafiyaşünas və onomastika ilə məşğul olan dilçilərin də maraqlarını cəlb edərək hər hansı bir dərslük və ya ensklopedik materialların hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensklopedik lüğəti. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 427 s.
2. Budaqov B.Ə., Məmmədov N.G. Azərbaycanın Lənkəran regionu toponimlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Nurlan, 2007, 140 s.
3. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğət). Bakı: Nurlan, 2005, 488 s.
4. Məmmədov N.G. Toponimika. Bakı: Nurlan, 2007, 274 s.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОРОНИМОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Я.Т.ИСМАИЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье описываются функции оронимов в азербайджанском языке. Больше ста оронимов поделены на различные тематические группы и дают информацию об ойкооронимов, этнооронимов, антропонимов, фитооронимов, зооронимов, которые существуют в азербайджанском языке. Этимология и семантические функции самых главных из них были более подробно раскрыты.

Ключевые слова: ойкоороним, этноороним, антропоним, фитоороним, зоороним.

USE OF ORONYMS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Y.T.ISMAYILOVA

SUMMARY

The article deals with the use of oronyms in the Azerbaijan language. Nearly more than one hundred oronyms are divided into thematic groups and phytooronyms, zoonyms, antroponyms and etnooronyms which exist in the Azerbaijan language are studied. Etymological and semantic features of the most important ones are marked.

Key words: phytooronyms, etnooronym, antroponym, etnooronym, phytooronym, zoonym

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 82-3, 47.82.31

“DƏDƏ QORQUD” MOTİVLƏRİ MÜASİR AZƏRBAYCAN ŞEİRİNDƏ

S.Ş.QULİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

samiquliyeva@mail.ru

“Hər hansı bir xalq... bir və ya iki əsas kitaba, Ana kitaba malikdir. Belə bir kitab xalqın varlığını ən dolğun və bitkin şəkildə əks etdirir”... Qırğızların “Manas”ı, gürcülərin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”ı, ispanların “Don Kixot”u bu əsərlər sırasındadır. Azərbaycan xalqının şah əsəri, Ana kitabı “Dədə Qorqud” dastanıdır

Anar

Dünya eposunun ən qədim və misilsiz qiymətə malik olan nadir sənət nümunələrindən biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Orta əsrlərdən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına olan maraq ötən yüzildə daha da artmış, ədəbi mühitdə müxtəlif səpgili bədii əsərlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bizim məqsədimiz Azərbaycan poeziyasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un yerini müəyyənləşdirmək olduğundan həmin dövr üçün şairlərimizin yaradıcılığında mövzunun nə dərəcədə işləndiyinə nəzər yetirməyə çalışmışıq.

Açar sözlər: epos, çovkan, problem, konkret

Dünya eposunun ən qədim və misilsiz dəyərlərlə zəngin sənət nümunələrindən biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır.

Həqiqətən, “Kitabi-Dədə Qorqud” təkcə öz yarandığı tarix bölümündə, eyni zamanda “müasir dövrümüzdə də milli mənəviyyatımızın, ədəbiyyat və incəsənətimizin ideya bünövrəsi olaraq qalır” (6, 3).

“Dədə Qorqud” motivlərinin müasir Azərbaycan poeziyasına təsirinə ümumi şəkildə nəzər saldıqda danılmaz bir həqiqət müşahidə edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu bütün zamanlarda və bütün məkanlarda, bədii-ideya məzmunu və forma transformasiyalarda etibarlı ənənə olduğunu saysız bədii nümunələrdə təsdiq etdirmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları müasir Azərbaycan poeziyasında mövzusunun araşdırılması elmi problem kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən vacib məsələdir. Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru N.Muradoğlunun qeyd etdiyi kimi “Eposun Azərbaycan milli həyatına konkret daxil olma prosesi olduğu

kimi Müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasında “Kitabi-Dədə Qorqud” ənənələrinin öyrənilməsi də məhz bu tarixi aspektdən işıqlandırılmalıdır” (5).

Epik şeirimizin təşəkkül tapmasında xalqımızın bu zəngin ədəbi abidəsinin əhəmiyyətli rolunu öyrənən prof. Azadə Rüstəmovə yazırdı: – “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının Azərbaycan epik şeirinə, xüsusən Nizami yaradıcılığına böyük təsiri olmuşdur. Şairin ecazkar qələminin yaratdığı qəhrəman qadın surətləri – Fitnə, Nüşabə, çinli türk qızı, at çapıb çovkan oynadan Şirin sanki “Dədə Qorqud” boylarındakı igid qadın surətlərindən ruhən qida alıb ucalmışlar... Sanki şair öz ölməz daşyonanın obrazını “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyu”nda təsvir edilən hünərvər Qaraca Çobandan təsirlənərək yaratmışdır” (9).

Göründüyü kimi, hələ orta əsrlərdən başlayaraq şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından yaradıcı bəhrələnmə müşahidə olunmaqdadır. Bizim məqsədimiz müasir Azərbaycan poeziyasında yazıb-yaradan söz ustalarının “Dədə Qorqud” dastanının motivlərindən, yaxud şücaətli qəhrəmanlardan təsirlənərək öz əsərlərinin sənətkarlıq keyfiyyətini yüksəltmələrini araşdırmaqdır.

“Dədə Qorqud” xalqımızın bədii düşüncəsində əbədi yaşayan poetik ruhdur. Şairlərin təxəyyülündə yaradıcılıq prosesi zamanı bu tarixi-ədəbi ruhun oyanışı dəfələrlə müşahidə olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, prof. Ə.Dəmirçizadənin keçən əsrin 20-ci illərində “Dədə Qorqud” motivlərində yazdığı şeirlərdən dövrün dram əsərlərində istifadə edilmişdir.

Poeziyada “Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərinə müraciətlər sonralar zamanın, siyasi-ictimai vəziyyətinə uyğun, xüsusilə repressiyalar dövründə xeyli zəifləmiş, bir müddət sonra yenə öz yoluna düşmüşdür.

Bir sözlə, “Dədə Qorqud” ruhu Azərbaycan ədəbiyyatını, onun ayrılmaz qolu olan poeziyanı heç vaxt tərk etməmiş, ideya-mənəvi ovqatının tərkibində həmişə yaşayıb olmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” mövzusu Azərbaycan poeziyasında 50-ci illərdən başlayaraq getdikcə daha vüsətli intişar tapır. B.Vahabzadənin, N.Xəzrinin, H.Arifin, V.Cəbrayılzadənin, N.Kəsəmənlinin, R.Z.Xəndanın, A.Abdullazadənin və b. şairlərin yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərindən bəhrələnmə həm lirik, həm də epik nümunələrdə diqqəti cəlb edir.

“1970-90-cı illərdə M.Arazın, R.Behrudin, Dilsuzun, S.Qaraçöpün və b. bir sıra şeirlərində “Kitabi-Dədə Qorqud” ruhu özünü göstərir. Xüsusən milli oyanış, etnik yaddaşa qayıdışın poetik məramnaməyə çevrildiyi məqamlarda “Kitabi-Dədə Qorqud” motivləri tutarlı bədii vasitəyə dönür” (4, 57).

1980-90-cı illərdə “Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərinə və qəhrəmanlarına müraciətlər gənc şairlərin yaradıcılığında da əhəmiyyətli yer tutmağa başladı. N.Ələkbərlinin yazdığı kimi: “Tofiq Qaraqayanın “Mərə kafir”, Səməd Qaraçöpün “Yalınçiq və Oğuz”, Telman Hüseynin “Ozan” və s. şeirləri ədəbi gəncliyin bu sahədə axtarışlarını əks etdirirdi” (3, 16).

İyirminci yüzilliyin 70-ci illərindən başlayaraq əksər şairlərin yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərində yazılmış şeir və poemalar geniş vüsət tapdı. S.Rüstəmxanlının 70-80-ci illər Azərbaycan poeziyasında “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarına marağın yenidən yüksəlməsi barədəki dəqiq müşahidələri fikrimizi bir daha təsdiqləyir. O, yazırdı: Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında “Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərindən istifadə bütün hallarda milli-mənəvi dəyərlərlə bağlıdır. Özünü bir milli şəxsiyyət və sima kimi axtaran, milli özünütəsdiiq ideyaları ilə alışıb-yanan istedadlı gənclər bütün mühüm ideya və idealları məhz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tapırdılar. Bu cəhətdən görkəmli şair B.Vahabzadənin müşahidəsinə görə dastanın obraz və ideyalarından faydalanmanın kökündə məhz milli ideyalar, özünəqayıdış ideyaları durur və buna görə də müstəqillik dövründə ədəbiyyatımızın Ana kitabı qismindədir.

Onun “Azərbaycan oğluyam” şeirində “anasının torpaq”, “atasının od olduğunu” və “oddan yarandığını” milli özünütəsdiiqin ən ali və ülvi səviyyəsi kimi bəyan edən şair milli varlığımızın “hünər” keyfiyyətini vəsf edərəkən “Kitabi-Dədə Qorqud”dan məşhur adalma motivinə istinad etmişdir:

Hünər göstərməyincə
Adsız yaşamışam mən.
Dədəm Qorqud ad verdi
Mənə öz hünərimdən. (10, 197)

“Kitabi-Dədə Qorqud” istiqlal şairi Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığında da birbaşa milli ideallar abidəsi kimi geniş şəkildə tərənnüm olunmuşdur. Böyük sənətkar şeir və poemalarında eposun obrazlar aləminə üz tutmuş, onlardan öz milli düşüncə və ideyalarının ifadə vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Xalq onun milli-mənəvi dəyərlərimizi müqəddəs tutan X.R.Ulutürk “Saz” şeirində əsrlər boyu xalqımızın dərдинə və sevincinə şərik olan sazı böyük bir şövqlə tərənnüm etmişdir. Şair sazı xalqımızın əbədiyyət yolunun yoldaşı, millətin sirdaşı kimi tərənnüm etmiş və onu ruhumuzun qidası kimi ulu babamız Dədə Qorqudla bağlamışdır:

Dilə gəl... saçılısın atəşin, odun,
Sən ki, dərdlərimin tərcümanısan.
Əsrlər dalından Dədəm Qorqudun
Bizə göndərdiyi ərməğanısan. (11, 57-58)

Görkəmli Azərbaycan şairi M.Arazın da yaradıcılığında “Dədə Qorqud” motivlərinin mənalı şəkildə bədiiləşdirilməsinə rast gəlirik. Məsələn, şairin çox məşhur olan “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” adlı şeiri çox ciddi bir məsələyə – “məndən ötdü” kimi anti-mənəvi yaşam düsturunda ifadə olunmuş milli biganəlik probleminə həsr olunmuşdur. Şeirdə Azərbaycan xalqının ulu qəhrəmanları sırasında Qaraca Çobanın və Dəli Domrulun da adları çəkilir:

Səninləyəm, ulu babam!
Bu məsəli kimdi yazan,
Hansı soysuz ata idi
Ataların imzasını
Çəkib, ona möhür basan?!
Adınızı dastanlardan oğrayaram,
Ruhunuzu qıyma-qıyma doğrayaram.
Qara Çoban,
Dəli Domrul.
Ey Xan Eyvaz,
Giziroğlu Mustafabəy,
Əgər ki, siz
Bu məsələ qol çəkdiniz! (2, 220)

Müasir Azərbaycan poeziyasında elə bədii ifadə üsullarına rast gəlinir ki, “Dədə Qorqud” poetik ruhunun bədii düşüncədə yaşarlığı aydın duyulur. Belə şeirlərdə “Dədə Qorqud” zahiri planda görünməsə də, bir ruh, daxildən – arxaik yaddaşdan gələn enerji simvolları kimi poetik mətnə daxil olur. Belə bədii vasitə Ramiz Rövşən poeziyasında daha uğurla özünə mövqə tutmuşdur:

Başı kəsik gözəl kötük,
Bu dağı sənə kim çəkdi?
Baltanı sənə kim vurdu,
Bıçağı sənə kim çəkdi?

Dədə Qorqud canlı bir obraz kimi şair Məmməd İsmayılın yaradıcılığında da geniş yer tutur. Şair “Söz vaxtına çəkər” adlı kitabında Dədə Qorqudu saz-söz ənənələrinin yaradıcısı kimi tərənnüm etmişdir:

Dədə Qorqud babamızın
Əlinin boş vaxtı olub,
Könlünün xoş vaxtı olub,
Elə bir saz düzəldib ki,
Siftəsini özü çalıb,
Dünyanın xoşbəxti olub. (7)

Müasir Azərbaycan poeziyasında Dədə Qorqud motivləri şair Vaqif Aslanın (“Oğuz elinə salam”), H.Kürdoğlunun (“Sağ ol, ay Dədə Qorqud”), Dilsuzun (“Beşik nəğməsi”), A.Vəfəlinin (“Nəfəsim gəldikcə”), M.Ələkbərlinin (“Hanı bu xalqın yaddaşı”), A.Cəmilin (“Sözümün canı var”), E.Baxışın (“Sənə-mənə baxma Dədəm”), M.Qədimoğlunun (“Gözü aydın olsun Dədə Qorqudun”), V.Qocanın (“Aman Dədə Qorqud”), Ə.Quluzadənin (“Dədəm Qorqud söyləsin”), İ.Əhmədin (“Qorqud harayı”), Nisəbəylinin (“Sonda Dədə Qorqudla xəbərləşəlim”) və b. şairlərin şeir və poemalarında öz əksini tapmışdır.

Göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un obraz, süjet, motiv və ideyaları müasir Azərbaycan poeziyalarına güclü şəkildə təsir etmiş, bu yönümdə saysız şeirlər və zəngin bədii məzmununa malik poemalar yaradılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Sənsiz. Bakı, 1982.
2. Araz M. Daş harayı (şeirləri və poemaları). Bakı: Yazıçı, 1993, 256 s.
3. Ələkbərli N. “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan ədəbiyyatında // Azərbaycan jurn., 1999, №9, 191 s.
4. Həşimli N. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında “Dədə Qorqud” motivləri // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, 1998, №2.
5. Muradoğlu N. Azərbaycanın müstəqillik dövrü poeziyası və “Kitabi-Dədə Qorqud” / Epos-Etnos Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, Bakı, 2016.
6. İsmayılova Y. “Qorqud kitabı” və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. Bakı: Elm, 2011, 368 s.
7. İsmayıl M. Aman təklük əlindən. Bakı, Gənclik, 1987, 200 s.
8. Rövsən R. Göy üzü daş saxlamaz. Bakı, Yazıçı, 1987, 158 s.
9. Rüstəмова A. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 2014, 716 s.
10. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. 12 cildə, II c. Bakı: Elm, 2008, 616 s.
11. X.R.Ulutürk. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı: Elm, 2014, 832 s.

ДАСТАН «ДЕДЕ КОРКУТ» ЭПИЧЕСКОЕ ПРОШЛОЕ – ИСТОРИЯ СОВРЕМЕННОЙ ПОЭЗИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

С.Ш.ГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Дастан «Книга Деда Коркута» является одним из самых древних и уникальных мировых эпических произведений. Начиная со средних веков интерес к «Книге Деда Коркута» в прошлом веке все более возрос и был причиной появления различных художественных произведений. Ввиду того, что нашей целью является определение места «Книги Деда Коркута» в азербайджанской поэзии мы постарались по мере возможности определить степень разработки темы.

Ключевые слова: эпос, джовкан, проблема, конкрет

“DEDE GORGUD” MOTIVES IN THE MODERN AZERBAIJANI POETRY

S.Sh.GULIYEVA

SUMMARY

“Kitabi-Dede Gorgud” is one of the most ancient and priceless rare samples of the world epic. The epic raised greater interest in the past century and contributed to the creation of diverse literary works in literature. We made an attempt to study the illustrations of “Kitabi-Dede Gorgud” in the works of the poets of that time in order to identify the value of the epic in the Azerbaijani poetry.

Key words: epic, chovkan, problem, specific

TARİX

UOT 94/479.24

**RESPUBLİKA PARTIYA TƏŞKİLATINDA İŞLƏRİN VƏZİYYƏTİ,
AZƏRBAYCAN KP MK BÜROSUNUN VƏ MK-NİN BİRİNCİ KATİBİ
İ.D.MUSTAFAYEV YOLDAŞIN İŞİNDƏKİ CİDDİ NÖQSANLAR
VƏ SƏHVLƏR HAQQINDA**

AZƏRBAYCAN KP MK IX PLENUMUNUN QƏRARI

6-8 iyul 1959-cu il

İ.X.ZEYNALOV

Bakı Dövlət Universiteti

Zeynalov_İbrahim@hotmail.com

Elmi məqalədə Respublikanın partiya təşkilatında işlərin vəziyyəti haqqında Azərbaycan KP MK bürosunun və MK-nin birinci katibi İ.D. Mustafayevin işindəki nöqsanları ilə bağlı Azərbaycan KP MK-nin 1959-cu il 6-8 iyulda keçirilmiş plenumunda aparılmış müzakirə və onun nəticələrindən bəhs edilir. Plenumun müzakirəsində respublika partiya təşkilatının işində, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində, ideoloji işdə, kadrlarla bağlı məsələlərdə və digər sahələrdə vəziyyətin müzakirəsi və tənqidi mühüm yer tutmuşdur. Həmçinin, respublika rəhbərliyinin dəyişdirilməsi məsələsinə başlıca diqqət yetirilmişdir. Məqalədə plenumun müzakirə etdiyi məsələlər, çıxarılan nəticələr və qəbul edilən qərarlar ARPIİSS arxivində (fond 1, siyahı 46, iş 88) saxlanılan materiallar əsasında işlənib. Müəllif istifadə edilən materiallara əlavə şərh vermədən olduğu kimi təqdim edir.

Açar sözlər: Azərbaycan KP MK-nin 1959-cu il 6-8 iyul plenumu, İ.D. Mustafayev, milli məsələ, dil haqqında qanun, Mərkəzin təftişi, respublika hakimiyyət orqanları, Sovet İKP MK. SSRİ Nazirlər Soveti, İttifaq respublikaları, XX, XXI qurultaylar

Azərbaycan KP MK plenumu qeyd edir ki, respublika partiya təşkilatı Sov. İKP XX və XXI qurultaylarının tarixi qərarlarını, Sov. İKP MK Plenumlarının qərarlarını həyata keçirərək iqtisadiyyat və mədəniyyətin inkişafında, əhalinin maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqda, kadrlar hazırlanmasında, geniş zəhmətkeş kütlənin yaradıcılıq təşəbbüsünü, əmək və siyasi fəallığını inkişaf etdirməkdə son illərdə xeyli müvəffəqiyyət əldə etmişdir.

Bununla birlikdə respublikanın partiya, sovet və təsərrüfat orqanlarının fəaliyyətində, hər şeydən əvvəl Azərbaycan KP MK bürosunun kənd təsərrüfatına, sənaye, ideoloji işə rəhbərliyi sahəsində, habelə kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi və tərbiyəsi işində böyük nöqsanlar və səhvlər vardır.

Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin daimi köməyinə baxmayaraq, Azərbaycan KP MK bürosu, respublikanın partiya, sovet və kənd təsərrüfatı orqanları əldə olan böyük imkan və ehtiyat qüvvələrindən pis istifadə edirlər, kənd təsərrüfatı istehsalının bütün sahələrini əsaslı sürətdə yüksəltmək haqqında Sov.İKP MK sentyabr Plenumunun və sonrakı Plenumlarının qərarlarının həyata keçirilməsini təmin etməmişlər.

Kənd təsərrüfatının ən mühüm sahəsi olan pambıqçılıq və heyvandarlıq son dərəcə dağınıq bir vəziyyətdədir. Pambığın məhsuldarlığı və ümumi yığım ildən-ilə azalır, onun maya dəyəri isə artır. 1958-ci ildə pambıq istehsalı 1954-cü ildəki 420 min tona qarşı 271 min tona qədər enmişdir. Bu ildə pambıqçılığın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün təsirli tədbirlər görülmür. Hazırda respublika pambığın yaxşı məhsul verməsini təmin etmənin həlledici mərhələsinə qədəm qoyduğu bir zamanda pambıq əkinlərinin becərilməsi lazımı qədər təşkil edilməmişdir.

Respublikada pambıqçılığın çox aşağı düşməsində başlıca səbəb partiya və sovet orqanlarının bu bitkiyə kifayət qədər qiymət verməməsi və ona məsuliyyətsiz yanaşması, pambıqçılar arasında təşkilatçılıq işinin və siyasi işin özbaşına buraxılmasıdır. Bir çox kolxoz və sovxozlarda aqrotexnika qaydalarının kobudcasına pozulmasına yol verilir, pambıq becərilməsində mütərəqqi üsul son dərəcə ləng tətbiq edilir, pambıq-yonca növbəli əkini yoxdur.

Respublikanın irriqasiya quruculuğuna son beş il ərzində milyard manatadək dövlət vəsaiti qoyulmuşdur, lakin bu vəsait toplanır və suvarılan yeni torpaqların kənd təsərrüfatı üçün istifadə edilməsi məsələsinə lazımı diqqət verilmədiyinə görə görülmüş işlərdən suvarılan torpaqların sahəsini genişləndirmək, pambıq istehsalını artırmaq işində lazımı nəticə əldə edilməmişdir. Həm də texniki bitkilərə nisbətən taxıl bitkilərinin daha sürətlə inkişaf etdirilməsi kimi yanlış bir işə yol verilir; respublikada suvarılan torpaqlarda 368 min hektar sahədə dənli bitki, 207 min hektar sahədə isə pambıq əkilir.

Son illər ərzində respublikada belə bir zərərli meyl müşahidə edilməkdədir ki, koxlozçuların, fəhlələrin və qulluqçuların təsərrüfatında hər cür mal-qaranın hətta atların sayı çoxaldığı halda, kolxozların ictimai təsərrüfatında iri qaramalın sayı xeyli azalmışdır. Belə bir meyl kənd təsərrüfatı sahəsində partiyanın siyasətinə və kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək haqqında sosialist prinsiplərinə kökündən ziddir və kolxoz quruluşu əsaslarının ciddi sürətdə sarsılmasına səbəb ola bilər.

Mal-qaraya baxılması, onun yemlənməsi və saxlanması işinə, heyvandarlıq üçün möhkəm yem bazası yaradılması, çox qiymətli yem bitkisi olan qarğıdalının yayılması işinə məsuliyyətsiz yanaşılması nəticəsində respublikanın kolxoz və sovxozlarında inəklərin və camışların süd məhsuldarlığı yolverilməz dərəcədə aşağı səviyyədə qalmaqda davam edir. Hər bir inəkdən süd sağımı cəhətdən Azərbaycan SSR ölkədə sonuncu yeri tutur. Respublikanın kolxoz və sovxozlarının mal-qaranın cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasına lazımı diqqət yetirilmir.

İctimai heyvandarlığın yarıtmaz vəziyyətdə olması və onun məhsuldarlığının aşağı dərəcədə olması nəticəsində respublika əhalisi, xüsusilə də Bakı şəhərinin əhalisi heyvandarlıq məhsulları ilə pis təchiz edilir.

Pambıqçılıq və heyvandarlığın çox ağır vəziyyətdə olmasına baxmayaraq Azərbaycan KP MK bürosu kənd təsərrüfatının bu çox mühüm sahələrinə münasibəti dəyişdirmək üçün, pambığın becərilməsi, ictimai heyvandarlığın məhsuldarlığını yüksəltmək üçün ciddi təşkilati və kütləvi siyasi tədbirlər görməmişdir.

Respublikanın kənd təsərrüfatının həlledici sahələrində belə yarıtmaz vəziyyətin əmələ gəlməsi sübut edir ki, partiya, sovet və kənd təsərrüfatı orqanları, xüsusilə də Azərbaycan KP MK bürosu kənd təsərrüfatı ilə pis məşğul olurlar, rayon partiya komitələrinə və rayon icraiyyə komitələrinə gündəlik konkret rəhbərlik göstərmirlər, rəhbər kolxoz kadrlarının seçilməsi və yerləşdirilməsi kimi çox mühüm bir işi özbaşına buraxmışlar.

Kənd təsərrüfatı, elmi-tədqiqat idarələri, xüsusilə də pambıqçılıq və heyvandarlıq institutları yeni, yüksək məhsul verən pambıq növlərinin yetişdirilməsi və yüksək məhsul verən mal-qara cinsinin artırılması məsələləri ilə yarıtmaz məşğul olurlar.

Azərbaycan KP MK bürosu və MK-nın birinci katibi Mustafayev yoldaş kənd təsərrüfatında işlərin vəziyyətinə tənqidi yanaşırlar. Mustafayev yoldaş təsərrüfatın bu sahəsinə rəhbərlik məsələlərini əlində cəmləşdirmiş, bu məsələləri çox zaman təkbaşına həll etmiş və bununla da yerlərdəki işçilərin yaradıcılıq təşəbbüsünü məhdudlaşdırmışdır.

Azərbaycan KP MK plenumu belə hesab edir ki, respublikanın sənayesinin və tikinti təşkilatlarının işində də ciddi nöqsanlar vardır. Bütövlükdə planın yerinə yetirilməsinə dair ümumi göstəricilər arxasında çoxlu miqdarda müəssisənin yarıtmaz işi izlənməkdədir.

1958-ci ildə Xalq təsərrüfatı şurasının 194 müəssisəsindən 29 müəssisə istehsalat tapşırıqlarını və 60 müəssisə əmək məhsuldarlığı tapşırıqlarını yerinə yetirməmişdir, bunların verdikləri ümumi məhsul 100 milyon manatlıq az olmuşdur. Xalq təsərrüfatı şurasının bir çox müəssisəsi cari ildə də sənaye məhsulunun bir sıra mühüm növünün istehsalı üzrə tapşırığı yerinə yetirmir.

Neft çıxarılmasının sürətini ləngidən ciddi nöqsanlar kəşfiyyat işlərinin yavaş sürətlə aparılması və nisbətən az faydalı olmasından, qazmada qəzaların çox olması və boş dayanmalara çox yol verilməsindən, quyuların əsaslı təmir işləri, keyfiyyətin aşağı olmasından, neft çıxarılmasında istehsalat proseslərinin avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsinin ləng tətbiq edilməsindən ibarətdir.

Partiya tərəfindən pislənmiş olan yerliçilik və dövlət intizamının kobud sürətdə pozulması hallarına respublikada yol verilmişdir, təbii qazın və elektrik enerjisinin artıq qalan hissəsi qonşu respublikalara verilməsinə qarşı etiraz edilmişdir, respublikalara məhsul verilməsi öhdəlikləri vaxtından gec yarıtmaz yerinə yetirilmişdir.

Xalq təsərrüfatında yeni texnikanın və texnoloji proseslərinin inkişaf etdirilməsi və tətbiq edilməsinə dair dövlət planında nəzərdə tutulmuş tədbirlər son dərəcə ləng yerinə yetirilir.

Respublikanın sənayesinin və tikinti təşkilatlarının bu göstərilən nöqsanları sübut edir ki, Azərbaycan KP MK bu sənaye müəssisələri ilə və tikintilərlə gündəlik məşğul olmur. Onların fəaliyyətinin texniki-iqtisadi göstəricilərini dərindən təhlil etməir və geri qalan müəssisələrin və tikintilərin işini ciddi sürətdə yaxşılaşdırmaq üçün qəti tədbirlər görmür.

Sənaye və tikintinin idarə edilməsi işinin yenidən qurulması, idarə aparatının sadələşdirilməsi və ucuzlaşdırılması ilə əlaqədar olan bir sıra məsələlərin həlli axıra çatdırılmamışdır, məsələn, hazırda respublika Neft Sənayesi Nazirliyinin saxlanması heç bir şeylə doğruldulmamışdır.

Azərbaycan KP MK plenumu qeyd edir ki, ideoloji işdə, partiyanın milli siyasətinin həyata keçirilməsində ciddi nöqsanlar, səhvlər vardır, zəhmətkeşlərin beynəlmiləl tərbiyəsi məsələləri və Azərbaycan xalqının böyük rus xalqı ilə və ölkəmizin başqa xalqlar ilə qardaşlıq dostluğunun daha da möhkəmləndirilməsi məsələlərinə son zamanlar diqqət zəiflədilmişdir.

Azərbaycan KP MK plenumu belə hesab edir ki, dövlət dili haqqındakı qanunu qəbul etməyə lüzum yox idi.

Azərbaycan KP MK bürosu dil haqqındakı məsələnin həllində kifayət qədər siyasi yetkinlik göstərməmişdir ki, bu da ziyalı və tələbə gənclərin bəzi hissəsi içərisində millətçilik əhval-ruhiyyəsinin təzahürünə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan SSR məktəblərində dillərin öyrənilməsi məsələsinin həllində də kifayət qədər siyasi yetkinlik göstərilməmişdir. Bu məsələyə dair qəbul edilmiş qərar ikinci dilin öyrənilməsində könüllülük prinsipi haqqında heç bir söz demir və xalq maarifi sistemin yenidən təşkil edilməsi məsələsinə dair Sov.İKP MK və SSRİ Sovetinin tezislərində ifadə edilmiş göstərişlərlə uyğun gəlmir.

İdeoloji işin başqa sahələrində də - mətbuatda, radioda, televiziya, yaradıcı təşkilatların fəaliyyətində də nöqsanlar və səhvlər vardır. Qəzet və jurnalların səhifələrində, bədii ədəbiyyatda, radio, televiziya verilişlərində qardaş müttəfiq respublikaların həyatını göstərən materiallar azdır.

Azərbaycan KP MK plenumu belə hesab edir ki, kənd təsərrüfatının sənayeyə, ideoloji işə rəhbərlikdəki ciddi nöqsanlar və səhvlər hər şeydən əvvəl rəhbər kadrlarla işin zəif qurulması ilə izah edilir. Respublikada kadrların seçilməsində partiya prinsipləri kobud surətdə pozulur. Kadrların şəxsi tanışlıq, dostluq münasibətləri və qohumluq prinsipləri ilə seçilməsi faktları vardır. İşdə özünü doğrultmamış ayrı-ayrı işçilər çox zaman bir yerdən başqa yerə köçürülür.

Azərbaycan KP MK bürosu rayonları və kolxoz sədrələrinin tərkibini kadrlarla möhkəmləndirmək haqqında partiyanın göstərişlərini yerinə yetirməmişdir. Bir çox hallarda rayonların və kolxozların rəhbərliyini həqiqətən möhkəmləndirmək əvəzinə bir zəif işçi az təşəbbüslü və rayonda, kolxozda işin

vəziyyətini düzəltmə qabiliyyəti olmayan başqa bir zəif işçi ilə əsassız olaraq əvəz edilmişdir.

Kadrlarla məşğul olmaq işindəki ciddi nöqsanlar, habelə respublikanın sənayesində, inzibati orqanlarında və təsərrüfat təşkilatlarında da olmuşdur. Kadrların son dərəcə böyük axıcılığına, işçilərin tez-tez və əsassız olaraq bir yerdən başqa bir yerə köçürülməsinə, bir sıra hallarda özünü hörmətdən salmış və bacarıqsız adamların rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsinə yol verilmişdir.

Azərbaycan KP MK bürosunun işində kadrlar ehtiyatı yaradılmasına, rəhbər işlərə gənc, bacarıqlı və işi bilən işçilərin, xüsusilə də qadınların irəli çəkilməsinə kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir. Kadrlar seçilib irəli çəkilərkən respublikanın, xüsusilə də Bakı şəhərinin əhalisi tərkibinin çoxmillətli olması nəzərə alınmır.

Kadrların seçilməsində və yerləşdirilməsində partiya prinsiplərinin kobud surətdə pozulması, kadrlara bolşevik tələbkarlığının olmaması nəticəsində rəhbər işçilərin bəzi hissəsi içərisində arxayınçılıq və özünübəyənmə, məsuliyyətsizlik, dostbazlıq, nöqsanların üstünü örtmək, aldatmaq, gözdən pərdə asmaq və açıqca sui-istifadə etmək kimi eybəcər hallar baş vermişdir.

Plenum qeyd edir ki, Azərbaycan KP MK bürosu respublikanın inzibati orqanlarının işinə yarıtmaq rəhbərlik edir. İnzibati orqanların və xüsusilə də respublika prokurorluğunun işində sosialist qanunçuluğunun möhkəmləndirilməsinə və cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsinə mane olan ciddi nöqsanlar hələ də davam etməkdədir.

Respublika prokuroru Babayev yoldaş sosialist qanunçuluğunu pozmaq yoluna düşərək bir sıra hallarda günahsız vətəndaşların barəsində əsassız olaraq cinayət işi qaldırmış və sonradan materiallar yığılmasını təşkil etmiş, həm də istintaq aparılmasında pislənmiş olan metodlara əl atmışdır.

Azərbaycan KP MK plenumu belə hesab edir ki, işdəki ciddi nöqsanlar və səhvlər onun nəticəsidir ki, Azərbaycan KP MK bürosu mühüm siyasi və təsərrüfat məsələlərinin həlli lazımı səviyyədə olmamış, təsərrüfat və mədəni quruculuq işinə rəhbərliyi hökumət tərəfindən respublika qarşısında qoyulmuş vəzifələr qaldırmağı bacarmamış, partiya siyasi işinin Sov.İKP MK və XXI qurultaylarının tələblərinə müvafiq olaraq əsaslı surətdə yenidən qurulmasını təmin etməmişdir.

MK bürosunun iş üslubu və metodu bir çox cəhətdən qüsurludur. Büronun işi pis təşkil edilmişdir. Onun işində konkretlik və məqsəd aydınlığı az hiss edilir.

Azərbaycan KP MK plenumu hesab edir ki, Azərbaycan KP MK bürosunun fəaliyyətində, təsərrüfat və mədəni quruculuqda böyük nöqsanlar və səhvlər hər şeydən əvvəl onun nəticəsidir ki, MK-nın birinci katibi İ.D Mustafayev yoldaş onun rəhbərliyinin üsul və metodlarının qüsurlu olduğu haqqında, Sov.İKP MK-nın və Azərbaycan KP MK bürosunun dəfələrlə etdikləri göstəriş və xəbərdarlığından düzgün nəticələr çıxarmamış, onun işindəki nöqsanların tənqidinə yanaşmışdır. Mustafayev yoldaş partiyalıya yaraşmayan tər-

biyəsizlik göstərmiş, bir sıra mühüm təsərrüfat məsələlərinin və siyasi məsələlərin həllində siyasi cəhətdən yetkin olmadığını, partiyanın kənddəki siyasətini başa düşmədiyini göstərmiş, MK bürosunun işini təşkil edib ona başçılıq etməyi bacarmamış, respublika partiya təşkilatına rəhbərlik etməyə qabil olmamışdır.

Mustafayev yoldaş lap son vaxtlaradək özünü düzgün, partiya katibi kimi aparmamış, MK bürosu üzvlərinin təşəbbüsünü və fəallığını məhdudlaşdırmış və çox zaman partiyanın kollektiv rəhbər prinsiplərini pozmuşdur.

Bununla birlikdə plenum belə hesab edir ki, Azərbaycan KP MK bürosunda yaranmış qeyri-normal vəziyyət üçün, kənd təsərrüfatının sənayeyə, ideoloji işə rəhbərlikdə, kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi işindəki ciddi nöqsanlar və səhvlər üçün Azərbaycan MK-nın birinci katibi Mustafayev yoldaşla yanaşı olaraq MK-nın bürosunun başqa üzvləri də böyük məsuliyyət daşıyırlar, onlar kifayət qədər partiya prinsipliyyəti göstərməmiş, bəziləri öz işində ciddi səhvlər buraxmışdır.

MK bürosunun üzvü İ.Abdullayev kənd təsərrüfatı mütəxəssisi olduğuna və bir çox illər ərzində respublikanın kənd təsərrüfatında rəhbərlikdə mühüm mövqe tutmasına baxmayaraq o, kənd təsərrüfatının çox mühüm sahələri olan pambıqçılığın və heyvandarlığın son dərəcə bərhad vəziyyətdə olduğu üçün şəxsən məsuliyyət daşıyır.

Azərbaycan KP MK katibi Cəfərli yoldaş uzun müddət ərzində rəhbər partiya və sovet kadrlarının seçilməsi və yerləşdirilməsilə məşğul olaraq bu mühüm işdə ciddi səhvlər buraxmışdır, bir sıra hallarda işçinin işgüzarlıq və siyasi keyfiyyətlərini deyil, süstlük və qohumluq münasibətlərini əsas tutmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan KP MK-nın keçən VIII plenumunun işi lazımi səviyyədə keçməmişdir. MK-nın ayrı-ayrı üzvləri hətta MK bürosunun üzvləri bu plenumdakı çıxışlarında prinsipsizlik göstərmişlər və İ.D Mustafayev yoldaşın barəsində edilən ədalətli tənqidi heçə vurmağa cəhd etmişlər, bununla da plenumda yanlış fikir oyatmışlar. MK bürosunun üzvü S.Orucov yoldaşın çıxışı məhz belə bir çıxış olmuşdur.

Azərbaycan KP MK bürosunun üzvləri və birinci növbədə MK-nın birinci katibi Mustafayev yoldaş MK üzvü M.İbrahimov yoldaşın bu məsələlərə dair siyasi cəhətdən səhv çıxışlarına vaxtında partiya nöqtəyi-nəzərindən prinsipial qiymət verməmiş və qəti dəf etməmişlər, onun zəhmətkeşlərin bəynəlmiləl tərbiyəsinə müəyyən zərər vurmuş olan yanlış hərəkətlərini pisləməmişlər. Bu plenumda M.İbrahimov yoldaş bu səhvlərini etiraf etmiş və özünün əməli fəaliyyətində onları düzəldəcəyini vəd etmişdir.

Azərbaycan KP MK plenumu qərara alır:

1. Azərbaycan KP MK bürosunun və MK-nın birinci katibi İ.D Mustafayev yoldaşın işindəki ciddi nöqsanların və səhvlərin tənqidi düzgün hesab edilsin və Azərbaycan KP MK bürosunun bu məsələyə dair qərarı bəyənilsin.

Siyasi cəhətdən yetkin olmadığına görə və respublikanın partiya təşkilatına rəhbərliyi təmin etmədiyinə görə İ.D Mustafayev yoldaş Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsindən çıxarılısın və Azərbaycan KP MK bürosu üzvləri tərkibindən xaric edilsin.

2. Azərbaycan KP MK bürosundan tələb edilsin ki, büronun iş metodlarında və üslubunda aşkar edilmiş ciddi nöqsanları və səhvləri aradan qaldırsın. Sənayeyə, ideoloji işə, kadrların seçilməsinə, yerləşdirilməsinə və tərbiyəsi işinə rəhbərliyin yüksək səviyyədə olmasını təmin etsin, Leninin kollektiv rəhbərlik prinsipinin pozulması faktlarına qəti surətdə son qoysun.
3. Azərbaycan KP MK bürosuna təklif edilsin ki, respublikanın partiya, sovet və kənd təsərrüfatı orqanlarının, nazirliklərinin və idarələrinin, müəssisələrinin, kolxozlarının və sovxozlarının rəhbərliyinə tələbkarlığı ciddi surətdə artırsın, rəhbər kadrları yüksək ideallıq və işgüzarlıq ruhunda, sovet vətənpərvərliyi və sosialist beynəlmiləçiliyi ruhunda, tapşırılmış iş üçün məsuliyyət daşımaq ruhunda, partiya və dövlət intizamına ciddi surətdə riayət etmək ruhunda, işdəki nöqsanlara dözümsüz olmaq ruhunda, kadrların bolşevik tərbiyəsində sınaqlanmış vasitə olan prinsipial tənqidi və özünütənqidi hərtərəfli inkişaf etdirmək ruhunda tərbiyələndirsin.
4. Azərbaycan KP MK bürosuna, vilayət komitələrinə, şəhər komitələrinə, rayon komitələrinə, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə, Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinə, DQMV icraiyyə komitəsinə, şəhər və rayon zəhmətkeş deputatları Sovetlərinin icraiyyə komitələrinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, kənd təsərrüfatının, xüsusilə də onun mühüm sahəsi olan pambıqçılığın və heyvandarlığın geriliyini aradan qaldırmaq üçün ən ciddi tədbirlər görsünlər, kənd təsərrüfatı istehsalatının bütün sahələrini əsaslı surətdə yüksəltmək Sov.İKP MK sentyabr Plenumunun və sonrakı Plenumların qərarlarının danışıqsız olaraq yerinə yetirilməsini təmin etməkdən ötrü mövcud olan böyük imkanlardan və ehtiyat mənbələrindən əsaslı surətdə istifadə etsinlər.

Plenum partiya, sovet və kənd təsərrüfatı orqanlarının əkinçilikdə mədəniyyəti hərtərəfli yüksəltmək, kənd təsərrüfatı bitkiləri istehsalının mütərəqqi metodlarını daha geniş və sürətlə tətbiq etmək, düzgün növbəli əkini hər yerdə tətbiq etmək, kolxozlarda əmək təşkilini ciddi surətdə yaxşılaşdırmaq, mexanizmlərdən, xüsusən, pambıqyığan maşınlardan səmərəli istifadə etmək, əmək məhsuldarlığını yüksəltmək və kənd təsərrüfatı məhsulunun hər vahidinin istehsalına məsarifi aşağı salmaq cəlb edir.

Plenum Azərbaycan KP MK bürosuna və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə bir vəzifə olaraq tapşırır ki, irriqasiya cəhətdən torpaqların kənd təsərrüfatı üçün, birinci növbədə əkinlərini genişləndirmək və onun istehsalını artırmaq, istifadə olunmasını təmin etsinlər.

Plenum partiya, sovet və kənd təsərrüfatı orqanlarının rəhbərlərindən

tələb edir ki, respublikanın kolxozlarında ictimai avandanlığın inkişafında yaranmış olan qeyri-normal vəziyyəti düzəltmək üçün təsirli tədbirlər görsünlər. İctimai heyvandarlığı hərtərəfli inkişaf etdirmək və onun məhsuldarlığını yüksəltmək üçün hər şeydən əvvəl qarğıdalı əkinlərini genişləndirmək və onun məhsuldarlığını artırmaq hesabına möhkəm yem bazası yaratmaq haqda partiyanın göstərişlərinin dönmədən həyata keçirilməsini təmin etsinlər. Respublikanın kolxoz və sovxozlarında donuzçuluğun və quşçuluğun inkişafına lazımi qədər qiymət verilməməsi hallarını aradan qaldırsınlar.

Kolxozçuların şəxsi təsərrüfatının qədəri barəsində kənd təsərrüfatı arteli Nizamnaməsinə ciddi surətdə əməl olunmasını təmin edən tədbirləri də görmək lazımdır.

5. Plenum Azərbaycan KP MK bürosundan, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetindən, Xalq təsərrüfatı şurasından, nazirliklərin, idarələrin, sənaye müəssisələrinin və tikinti təşkilatlarının rəhbərlərindən tələb edir ki, sənaye və tikinti işlərindəki nöqsanları aradan qaldırsınlar, bütün müəssisələrin, tikintilərin dövlət planlarını, bütün məhsulun adlarına görə dövlət planını danışıq olaraq yerinə yetirmələrini təmin etsinlər. Başqa respublikalara məhsul verilməsi planlarının birinci növbədə yerinə yetirilməsinə nail olmaqla bu işdə dövlət intizamının pozulması hallarını əsaslı surətdə aradan qaldırsınlar. İstehsalat və texnoloji intizamın pozulmasına qarşı barışmaz mübarizə apararaq, avariya, aşağı keyfiyyətli və zay məhsul buraxma hallarını doğuran səbəbləri təkidlə aradan qaldırsınlar.

6. Plenum əsaslı tikintiyə buraxılmış vəsaitlərin hələ də davam edən səpələnməsi hallarını, sənayenin ən mühüm obyektlərinin salınması müddətlərinin pozulması, mənzil və mədəni-məişət xidməti tikintiləri planlarının yerinə yetirilməməsi faktlarını dözülməz hesab edərək Azərbaycan KP MK bürosundan, respublikanın Nazirlər Sovetindən, Xalq təsərrüfatı şurasından, partiya, sovet və təşkilat orqanlarından tələb edir ki, bu işdə lazımi qayda yaradaraq göstərilən nöqsanları aradan qaldırsınlar.

Plenum Sov.İKP MK üçün (1959-cu il) Plenumunun ölkə sənayesindən çox texniki tərəqqisini təmin etməyə, qabaqcıl texnikanın, istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılmasının və kompleksli mexanikləşdirilməsinin daha geniş dairədə tətbiq edilməsini təmin etməyə doğru yönəldilmiş olan qərarlarının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün lazımi təşkilat tədbirləri görülməsini respublikanın partiya, sovet, həmkarlar ittifaqları, komsomol, təsərrüfat orqanlarının ən mühüm vəzifələrindən biri hesab edir.

Respublika sənayesinin bütün əsas sahələrinə rəhbərliyi Azərbaycanın iqtisadi-inzibati rayonun Xalq təsərrüfatı şurasında cəmləşdirilməsi məqsədilə plenum Azərbaycan KP MK bürosuna və Azər-

baycan SSR Nazirlər Sovetinə tapşırır ki, Neft Sənayesi Nazirliyinin ləğv edilməsi və onun tabeliyində olan müəssisələrin respublika Xalq təsərrüfatı şurasına verilməsi məsləsinə müzakirə və həll etsinlər.

7. Plenum Azərbaycan KP MK bürosundan, vilayət komitələrindən, şəhər komitələrindən və rayon komitələrindən tələb edir ki, ideoloji işdəki nöqsanları və səhvləri qəti surətdə aradan qaldırsınlar. Səhvlərin köklərini və onları aradan qaldırmaq yollarını partiyalılara və bütün kommunistlərə geniş surətdə izah etsinlər.

Respublika partiya təşkilatları bütün ideoloji işi Sov.İKP XX və XXI qurultaylarının tələbləri səviyyəsində qaldırılmalı, onu kommunizm quruculuğunun əməli vəzifələri ilə sıx surətdə əlaqələndirilməli, respublika zəhmətkeşlərini Kommunist partiyasına Sovet Vətəninə hədsiz sədaqət ruhunda, əməyə kommunist münasibəti ruhunda, Sovet İttifaqı xalqlarının qardaşcasına dostluğu, sovet vətənpərvərliyi və sosialist beynəlmiləlciliyi ruhunda tərbiyələndirmək üçün bütün ideoloji təsir vasitələrindən daha dolğun surətdə istifadə etsinlər. Zəhmətkeşlərə daim izah etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqı özünün bütün müvəffəqiyyətləri üçün, öz azadlığı və səadəti üçün Kommunist partiyasının müdrik Lenin milli siyasətinə, böyük rus xalqının və SSRİ-nin başqa xalqlarının qardaşcasına köməyinə minnətdardır.

Respublikanın partiya təşkilatları burjua ideologiyasının, millətçilik meyillərinin milli məhdudiyət və qapalılığın hər cür təzahürlərinə qarşı barışmaz mübarizə aparmalıdırlar.

8. Sosialist qanunçuluğun pozulması faktlarını yolverilməz hesab edərək Azərbaycan KP MK plenumu Azərbaycan KP MK bürosuna, vilayət komitələrinə, şəhər komitələrinə və rayon komitələrinə bir vəzifə olaraq tapşırır ki, respublikanın inzibati orqanlarının işinə lazımı partiya rəhbərliyini təmin edərək sosialist qanunşuluğunu pozan və vətəndaşların hüquqlarını tapdalayan şəxsləri ciddi məsuliyyətə cəlb etsinlər.

Sosialist qanunçuluğunu kobud surətdə pozduğuna görə respublikanın keçmiş prokuroru A.Babayev yoldaş Azərbaycan KP MK üzvləri tərkibindən çıxarılsın.

9. Plenum Azərbaycan KP MK bürosundan, vilayət komitələrindən, şəhər komitələrindən və rayon komitələrindən tələb edir ki, kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi və tərbiyə edilməsi işindəki ciddi nöqsanları və səhvləri aradan qaldırsınlar, çox mühüm olan bu işdə Lenin prinsiplərini ciddi rəhbər tutsunlar, rəhbər vəzifələrə dostluq, tanışlıq, qohumluq münasibətlərinə görə irəli çəkmək faktlarına qəti surətdə son qoyunlar.

Kadrların ideya tərbiyəsi işini ciddi surətdə yaxşılaşdırmaq, onların siyasi və partiya möhkəmliyini yüksəltmək, kadrlarla respublikanın bütün partiya təşkilatlarının fəaliyyətində başlıca iş etmək lazımdır.

10. Həmin qərar partiya komitələrinin plenumlarında və ya partiya fəalla-

rının yığıncaqlarında, habelə respublikanın ilk partiya təşkilatlarının yığıncaqlarında müzakirə edilsin.

Azərbaycan KP MK plenumu Sovet İttifaqı Kommunist partiyasının leninçi Mərkəzi Komitəsini əmin edir ki, inqilabi ənənə marksizm-leninizm böyük bayrağına sədaqətli olan Azərbaycan partiya təşkilatı işdə buraxılmış nöqsanları və səhvləri qəti surətdə aradan qaldırmaq üçün bütün lazımi tədbirləri görəcək, partiyanın XX və XXI qurultaylarının tarixi qərarlarında və Sov.İKP Plenumlarının qərarlarında irəli sürülmüş vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün respublikanın zəhmətkeşlərini səfərbərliyə alacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond1, siyahı 46, iş 25. V.I-II

ПОСТАНОВЛЕНИЕ IX ПЛЕНУМА ЦК КП АЗЕРБАЙДЖАНА ОТ 6-8 ИЮЛЯ 1959 ГОДА О СОСТОЯНИИ ДЕЛ В ПАРТИЙНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ РЕСПУБЛИКИ, О СЕРЬЕЗНЫХ НЕДОСТАТКАХ И ОШИБКАХ В РАБОТЕ ЦК КП АЗЕРБАЙДЖАНА И ПЕРВОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК КП т. МУСТАФАЕВА И.Д.

И.Х ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

В научной статье рассматриваются результаты обсуждений Пленума ЦК АКП от 6-8 июля 1959 года, посвященного положению в республиканской партийной организации в связи с допущением ошибок деятельности I секретаря ЦК АКП И.Д. Мустафаева. В обсуждениях Пленума главное место занимала критика и обсуждения ошибок в принятии в республике закона об азербайджанском языке, в организационных вопросах по идеологическим работам, подготовки кадров по руководству разными областями народного хозяйства. Было обращено внимание к необходимости обновления партийного руководства республики. В статье были использованы новые документы из фонда АП-ДУППАР (фонд 1, опись 46, дело 88) по обсуждаемым вопросам и принятым решением Пленума. В статье автор представляет эти документы без всяких изменений и комментариев. Приведенные впервые в научный оборот документы свидетельствуют, что руководство республики по политическим, экономическим и многим другим вопросам зависело от Центра. Во многих случаях Центр вмешивался и грубо нарушал права местных республиканских властей.

Ключевые слова: пленум ЦК КП от 6-8 июля 1959 года, И.Д. Мустафаев, национальный вопрос, закон о языке, ревизия Центра, республиканские власти, ЦК КПСС, Совет министров СССР, союзные республики, XX и XXI съезды

**CONCLUSION OF THE IX PLENUM OF AZERBAIJAN CP CC.
“THE DECISION OF THE IX PLENUM OF AZERBAIJAN CP CC
ON THE CONDITION OF THE AFFAIRS IN PARTY ORGANIZATION
OF THE REPUBLIC, THE FIRST SECRETARY OF AZERBAIJAN CP CC
AND CENTRAL COMMITTEE, IMAM MUSTAFAYEV’S FAULTS**

I.Kh. ZEYNALOV

SUMMARY

The article deals with the discussions and conclusions of the Plenum of Azerbaijan CP CC held on July 6-8, 1959 dealt with the condition of affairs in the party organization of the Republic, and the first Secretary of Azerbaijan CP CC Imam Mustafayev’s faults in his work.

The adoption of the law on the Azerbaijani language and its application in the affairs of Republican Party organization, fields of economy, ideological affairs and the issues of staff played an important role in the discussion of the plenum. Attention was also focused on the issues of changing and replacing Republican leadership as well.

The present paper analyzes the issues discussed at the plenum and the results and decisions of the Plenum on the basis of archival materials preserved in Political Documents Archive of Administration of Affairs under the President of the Azerbaijan Republic. The author introduces the archival materials used in the article without any comment.

Key words: Plenum of Azerbaijan CP CC held on July 6-8, 1959; Imam Mustafayev, national issues, law on language, inspection of the Centre, Authorities of the Republic, Soviet Union CP CC, USSR Council of Ministers, Union Republics, XX, XXI congresses

UOT 94 “19/...”; 94(479.24)

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN SÜQUTU:
BÖYÜK VƏ QONŞU DÖVLƏTLƏRİN MÖVQEYİ**

İSMAYIL MUSA

Bakı Dövlət Universiteti

Ismayilmusa54@gmail.com

Məqalədə AXC-nin süquta uğradıldığı dövrün beynəlxalq vəziyyəti tesizvari nəzərdən keçirilir. Əsas diqqət Quzey Azərbaycanın Rusiya tərəfindən yenidən işğalının böyük və qonşu dövlətlərin maraqları və mövqeləri kontekstində araşdırılmasına yetirilir. Tədqiqatda habelə Qərbin ikili mövqeyi, “Türk amili”, İranla Ermənistanın antiazərbaycan siyasəti, Gürcüstanın AXC-yə dəstəyi və s. konkret məsələlər qısaca təhlil edilmiş və müəyyən elmi qənaətlərə gəlinmişdir.

Açar sözlər: AXC, aprel işğalı, Qərbin ikili mövqeyi, “Türk amili”, İran, Ermənistan, Gürcüstan, müstəqilliyin bərpası

Paris Sülh konfransının de-fakto tanıdığı (11) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini (AXC-ni) Rusiyanın devirməsi beynəlxalq dairələr və böyük-qonşu dövlətlər tərəfindən, əsasən, sükutla qarşılandı (Bundan razı qalanlar və sevinənlər də oldu). AXC Sülh nümayəndəliyi hələ San-Remoda ikən Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı ilə bağlı Müttəfiqlərin Ali Şurasına, Romadakı səfirliklərə və sonralar isə Millətlər Cəmiyyətinə, beynəlxalq konfranslara (Spa və s.) notalar – müraciətlər göndərdi (1; 3, 453-457; 4, 285).

Həmin diplomatik sənədlərdə Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası üçün təcili tədbirlər görülməsi və yardım göstərilməsi istənilirdi. Lakin heç bir ciddi əməli nəticə hasil olmadı. Göründüyü kimi, beynəlxalq toplantı və qurumlar (Paris Sülh konfransı, Müttəfiqlərin Ali Şurası, Millətlər Cəmiyyəti) AXC-nin devrilməsi, Quzey Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemindən çıxarılması ilə razılaşdılar. Böyük və qonşu dövlətlərin konkret mövqelərinə gəldikdə isə bunlara diqqət yetirilməsi vacibdir:

1. Qərbin böyük dövlətləri (o cümlədən də İngiltərə) Aprel işğalı faktına “gözyumdular”. Bu cür münasibət onların ikili siyasətinin qanunauyğun (labüd) yekunu kimi də dəyərləndirilə bilər. Müttəfiqlərin Rusiyanın yenidən Şimali Azərbaycana (Qafqaza) qayıtmasını önləməmələri bu kimi səbəb-niyyətlərdən də irəli gəlirdi:

- işğalın əngəllənməsi üçün lazım gələn hərbi-iqtisadi imkanların yetərsizliyi;
- yardım göstərilməsinin bahalı və azsəmərəli sayılması;
- Rusiyadan güzəştlər qoparılması, öncəliklə də, ilk öncə, də onun borclarını qaytarmasına nail olunması.

2. Türkiyə parçalanmaq və suverenliyini itirmək təhlükəsi ilə üzləşdiyindən Azərbaycan dövlətinin süqutuna “razılıq verdi və yardım göstərdi”. Bu məsələ böyük elmi-siyasi maraq doğurduğundan onun ətraflı şərhinə ehtiyac duyulur. AXC-nin süqutu və Türkiyənin mövqeyi, ümumiyyətlə isə Atatürkün “Azərbaycan siyasəti” məsələlərinə dair müxtəlif baxışlar mövcuddur. Onlar arasında Azərbaycanın işğalında “türk amili” konsepsiyası diqqəti daha çox cəlb edir. “Türk amili”ni qəbul (2, 413-414) və inkar edən, habelə onun rolunun dərəcəsi ətrafında polemika aparən mövqelər vardır.

a) “Türk amili”ni qəbul edənlərin nəzər nöqtəsinə (dəlillərinə) görə:

- bu məsələnin izahı zamanı Mustafa Kamalın mülahizə və fikirlərinə istinad edilməlidir. Və bu vaxt onun Memorandumunda (22.IX.1919), hərbi komandanlara ünvanladığı “Siyasi durum mühakiməsi” adlı sənəddə (7.I.1920), Sovet hökumətinə göndərdiyi məktubda (26.IV.1920), Böyük Millət Məclisindəki çıxışında (14.VIII.1920) yazılan və söylənilən bəzi məqamlar önə çəkilir. Məsələn, bu kimi tezislər xüsusi olaraq vurğulanır: Antanta dövlətlərinin (başda İngiltərə olmaqla) Türkiyəni məhv və bolşevik Rusiyasının isə rəsmi Ankaranı müdafiə etməyə çalışmaları; əgər Qafqaz dövlətləri, ələlxüsus da islam Azərbaycanı və Dağıstanı Antantanın planlarına əsasən qarşımızda əngəl olmaq qərarına gələrlərsə, biz bolşeviklərlə razılıq və onların üzərinə birlikdə hücum keçərik; X və XI rus orduları bizim yönləndirməyimiz, təsirimiz və xidmətimiz sayəsində asanlıqla Güney Qafqazı keçib Azərbaycana gəldilər;
- gənc türklər kimi, kamalçılar da bolşeviklərlə əlaqələrə yollar aramış və Azərbaycanı bu məqsəd üçün ən münasib yer saymışlar. Onların fikrincə, Azərbaycan Sovet Rusiyasının yardımının döyüşən Türkiyəyə çatdırılması üçün bir körpü ola bilərdi. Buna görə də M.Kamal Güney Qafqaz dövlətlərinin (AXC-nin) Müttəfiqlər tərəfindən tanınmasına təşvişlə reaksiya vermişdi;
- Atatürk Azərbaycanın müstəqilliyini heç vaxt ciddi qəbul etməmiş və onun itirilməsində (Sovet Rusiyasına qurban verilməsində) müəyyən rol oynamışdır;
- Türkiyə Azərbaycanı əvvəlcə düşmənin pəncəsindən qurtarmış və sonra da qırmızı ruslara satmışdı. İkinci birincinin naminə Sovet sisteminə – yeni Rusiya imperiyası sayılan SSR-yə qatılmışdı;
- Müsavat hökuməti Qızıl ordu ilə Bakıdakı türkiyəli kommunistlər-ittihadçıların ittifaqı nəticəsində devrildi. Onlar Azərbaycandakı popul-

yarlıqlarından yararlanaraq XI ordunun gözlənilən yürüşü xeyrinə təbliğat apardılar. Guya ingilispərəst AXC hökuməti Kamal Türkiyəsinə köməyə tələsən Qızıl ordunu öz ərazisindən buraxmadığından Xəlil Paşa və b. yerli-rus bolşevikləri ilə birlikdə onu devirməyə çağırırdılar. Və bu zaman M.Ə.Rəsulzadənin Xəlil Paşaya müraciəti də xatırlanır: “Bunu etməyin, bizi öz başımıza buraxın, yüz sənədən artıq təhti-əsəratində olduğumuz rusları biz daha yaxşı tanıyıırıq; onlar hiylə ilə gələr, sonra bizi əzərlər” (2, 270; 10);

- burada habelə RK/b/P Qafqaz Diyar Komitəsi ilə Türkiyənin “Qarakol” inqilabi təşkilatı arasında bağlanan müqavilə (11.I.1920), ələlxüsus da onun 12-ci bəndi dəlil olaraq göstərilir (7, 248-249). Orada deyilirdi: tərəflər Cənubi Qafqazdakı mövcud hökumətlərin devrilməsində yerli kommunist partiyalarına yardım edəcəklər; onların Sovet Rusiyası və döyüşən Türkiyə ilə tam işbirliyi şəraitində Qərbi Avropanın imperialist dövlətlərinə qarşı mübarizə aparacaq hökumətlərlə əvəzlənməsinə çalışacaqlar; döyüşən Türkiyənin müvəqqəti hökuməti Azərbaycanda çevrilişin həyata keçməsinə türk xalqlarının qarşılıqlı rəğbətindən və öz adamlarının yerli əhali arasındakı nüfuzundan istifadə edəcəkdir. Türkiyəli kommunistlər və ittihadçılar hətta XI ordunun Bakını tutmasının iştirakçıları da oldular;
- AXC hökuməti bolşevikləri rəğbətlə qarşılamaq qərarına gəlmişdi və Azərbaycanda indiyə qədər qeyri-müəyyən olan vəziyyət qəti, konkret şəkil almaqda idi;
- K.Qarabəkir Paşa türk-müsəlman dünyasının gələcəyi üçün Azərbaycanın bolşevikləşməsinə gərəqli saymışdı və s.

b) “Türk faktoru”nu inkar (təzkib) edənlərin fikrincə isə:

- Atatürkün müvafiq (yuxarıda sadalanan) mülahizələri dövrün (şəraitin) sərt tələbləri və ağır şərtləri kontekstində nəzərdən keçirilməlidir. Və habelə onun digər fikirlərini də yaddaşlardan silmək olmaz. Məsələn, M.Kamalın işğaldan az sonra K.Qarabəkir Paşaya Azərbaycanla bağlı əmrində deyilirdi: “Azərbaycanın tamamilə və həqiqətən müstəqil dövlət halına düşməsinin tərəfdarıyıq və bunun üçün rusları şübhələndirməmək şərti ilə təşəbbüs göstərəcəyik... Rusların Azərbaycanda yeritdikləri siyasətin bütün islam aləminin bolşeviklərə münasibəti üçün bir meyar olacağını onlara anlatmaq gərəkdir” (5);
- çoxəsrlik rus-türk hərbi və diplomatik qarşıdurması tarixində keyfiyyətə yeni mərhələ sayılan bu dövrün gerçəklikləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Belə ki, Türkiyə kimi böyük və qüdrətli bir dövlət parçalanmaq və Qərb dövlətlərinin asılılığına düşmək təhlükəsi ilə qarşılaşmışdı. Bu şəraitdə Lenin Rusiyası ilə Kamal Türkiyəsi arasında 1919-cu ilin yayından etibarən başlayan yaxınlaşma Qərb (İngiltərə) təhlükəsi ilə əlaqədar idi. Bu yaxınlaşma “vahid düşmənə qarşı təbii şərt-

lərdən doğan bir dostluq” kimi də dəyərləndirilir. Bunu tərəflərin həmin “dostluq”dan güddükləri məqsədlər də kifayət qədər açıqlayır. Kamalçılar: Rusiyadan pul və digər yardım almağa, habelə onun Cənuba doğru nüfuz etməsini əngəlləməklə Anadoluda kommunizmin yayılmasını (təbliğatını) önləməyə çalışırdılar (7, 57). Bolşeviklər isə Türkiyənin İngiltərə və digərlərinin müstəmləkəsinə çevrilməsindən və bununla da Cənubdan Rusiyaya qarşı təhlükə yaranmasından qorxurdular. Buna görə də Türkiyənin qurtuluş savaşında olduqca maraqlı idilər və hətta onun da bolşevik rejiminə qatılmasını istəyirdilər;

- AXC-nin “ingilispərəst siyasəti”nə (10, 68) görə Türkiyənin qəzəbinə tuş gəlməsi də mümkün deyildi. Çünki bir tərəfdən, K.Qarabəkir Paşanın da yazışmalarının (5; 7, 47) isbatladığı kimi, “azərbaycanlıların ingilislərlə ittifaqı əsassız bir şeyi” idi. Əksinə, bir ingilis admiralının lord Kerzona göndərdiyi şifrəli teleqramda deyilirdi ki, “Azərbaycan hökuməti Türkiyə millətçiləri ilə həmfikirdir, onlarla əlaqəyə girmişdir. Azərbaycana silah vermək lazım deyil”. Digər tərəfdən, AXC hökuməti Türkiyənin qurtuluş savaşına mümkün qədər yardım göstərmişdi. Anadoludakı azadlıq mübarizəsi Azərbaycan cəmiyyətində özünə çoxsaylı tərəfdarlar tapmışdı;
- Anadolunun qurtuluşu üçün bolşevik orduları ilə birgə hərəkət etməkdən savayı yol (çarə) yox idi. Buna görə də M.Kamal hökuməti Azərbaycanı da Sovet Rusiyasının nüfuz dairəsi kimi tanımaq məcburiyyətində qalmışdı (7, 60);
- Sovet Rusiyasının Azərbaycanda yalnız hökumət dəyişikliyi ediləcəyi və onun müstəqilliyinin saxlanılacağı vədlərinə inanılmışdı (10, 69);
- Atatürk sovet sistemi daxilindəki Azərbaycanın taleyinə biganə qalmamışdı. Bir sıra hərəkət və fikirləri ilə o bunu yetərinə təsdiqləmişdir: Moskva və Qars müqavilələri ilə bağlı Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə verdiyi mühüm önəm (“Naxçıvan türk qapısıdır” baxışı) və tutduğu prinsipial mövqe; Türkiyə Cümhuriyyətinin 10 illiyindəki nitqində (30.X.1933) Stalindən sonrakı SSRİ-nin gələcəyi və postsovet ümumtürk həmrəyliyinə dair proqnozları və s.;
- Xəlil Paşa və həmfikirləri Azərbaycan hökumətinin devrilməsi ilə bağlı səhvə yol verdiklərini sonralar anlamış və etiraf etmişdilər;
- Azərbaycanın Rusiya tərəfindən yenidən işğal ilə məcburi razılışma Türkiyənin qurtuluş savaşının uğuruna (7, 60) təsir göstərməklə ümumtürk dövlətçiliyini bütövlükdə iflasa uğramaqdan xilas etmişdi.

3. İran Şimali Azərbaycanda dövlətçiliyin növbəti süqutunu razılıqla qarşıladı. Güney Azərbaycanda milli-demokratik mübarizənin (Ş.M.Xiyabani hərəkatının) genişləndiyi bir dövrdə AXC-nin devrilməsi onun üçün göydəndüşmə bir iş (bəxşiş) sayıla bilər.

4. Ermənistan Azərbaycan dövlətçiliyinin yenidən itirilməsində ən

mənfur rol oynayanlardan biri oldu (9, 255; 266; 10, 65). Ermənilərin Azərbaycanca, ümumiyyətlə türk-müsəlmanlara qarşı tarixi düşmənçiliyi AXC-nin süqutuna mühüm təsir göstərdi. Onlar Azərbaycanın işğalına sevindilər. Bu halı Sovet Rusiyası vasitəsi ilə Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyin real vasitəsi (imkanı) kimi dəyərləndirdilər (Əslində tezliklə belə də oldu).

5. Gürcüstan AXC-nin süqutundan çox rahatsızlıq keçirdi. Çünki o, Sovet Rusiyasının işğalının növbəti hədəfi idi. Gürcü hökuməti həm də AXC rəhbərliyinin ünvanına əsassız iradlar bildirdi və ittihamlar irəli sürdü. Belə ki, Baş nazir N.Jordaniya, bir tərəfdən, Sovet Rusiyasını Güney Qafqazın yenidən işğalına İngiltərənin (L.Corcun) təşviq etdiyini yazırdı (8, 45). Digər yandan da, AXC hökumətini istilaya müqavimət göstərməməkdə və bununla da bütün Qafqazın təkrarən Rusiyaya keçməsinə şərait yaratmaqda təqsirkar sayırdı (Lakin az sonrakı tarix Gürcüstanın da Rusiyanın hərbi müdaxiləsi qarşısında gücsüz olduğunu təsdiqlədi). Bu məsələ (mövzu) sonralar Azərbaycan və Gürcüstan siyasi mühacirləri (əlxüsüs da keçmiş Sülh nümayəndəlikləri) arasındakı polemikada (mübahisələrdə) bir müddət başlıca yer tutdu.

Aprel istilasası ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin daha bir mərhələsi sona yetdi. İşğalın ilk günlərindən etibarən milli istiqlalın bütün uğurları üzərindən xətt çəkildi. Tezliklə XI ordu bütün Azərbaycanı tutdu. “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarı köhnəlmiş sayıldı və ondan imtina edildi. Azərbaycanın müstəqil xarici siyasətinə son qoyuldu və ordusu tədricən ləğv olundu. Ölkəmiz təkrarən Rusiyanın xammal bazasına çevrildi. Onun yanacaq ehtiyatları və s. Rusiyaya daşındı. Bütün bunlar işğala qarşı milli müqavimət hərəkatına və müstəqilliyin bərpası uğrunda mübarizəyə təkan verdi. Bu hərəkat – mübarizə sovet rejiminin burulğanlarından keçərək Azərbaycanın müstəqilliyinin yenidən (18.X.1991) bərpası ilə nəticələndi.

ƏDƏBİYYAT

1. AXC-nin devrilməsi ilə bağlı H.Ağayevin dünya dövlətlərinə müraciəti. 1920// Azərbaycan Respublikası Dövlət arxivi (AR DA), f. 28, siy.1, iş 86, v.30-33.
2. Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920). İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2010, 438 s.
3. Həsənlı C. Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan bəy Topçubaşov. Bakı: ADA, 2013, 588 s.
4. Kazemzadeh F. The Struggle for Transcaucasus (1917-1921). New York: 1951, 327 p.
5. Karabekir K. İstiklal Harbimiz, 2.cilt. İstanbul: Emre Yayınları, 1995, 798s.
6. Selahettin T. Mondros'dan Mudanya'ya Kadar. Cilt: 3. İstanbul: 1991, 417s.
7. Sonyel R. Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, II. Cilt, 2.baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, 468 s.
8. Жордания Н. Наши разногласия. Париж: 1928, 297 с.
9. Azərbaycan tarixi. Bakı: BDU, 2014, 380 s.
10. Rəsulzadə M. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.
11. AR DA, f. 897, siy.1, iş 69, v.13, 18.

ПАДЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: ПОЗИЦИЯ ВЕЛИКИХ И СОСЕДНИХ ГОСУДАРСТВ

И.М.МУСА

РЕЗЮМЕ

В статье коротко просматривается международное положение периода падения АДР. Основное внимание уделено исследованию повторного завоевания Северного Азербайджана в контексте интересов и позиций великих и соседних государств. В исследовании также коротко проанализированы такие важные конкретные вопросы, как двойная позиция Запада, «турецкий фактор», антиазербайджанская политика Ирана и Армении, поддержка АДР Грузией.

Ключевые слова: АДР, апрельское завоевание, двойная позиция Запада, «турецкий фактор», Иран, Армения, Грузия, восстановление независимости

THE COLLAPSE OF PEOPLE'S REPUBLIC OF AZERBAIJAN: THE POSITION OF GREAT POWERS AND NEIGHBORING STATES

I.M.MUSA

SUMMARY

International situation during the collapse of ADR is reviewed in the article as thesis. The main focus is related with the re-occupation of North Azerbaijan by Russia in the context of interests and positions of great powers and neighboring states. In the study the West's dual position, "Turkish factor", Iran's and Armenia's anti-Azerbaijan policy and Georgia's support for ADR and other issues were briefly analyzed as well and some scientific conclusions were made.

Key words: ADR, April invasion, West's dual position, "Turkish factor", Iran, Armenia, Georgia, restoration of independence

UOT 745.55.036; 39/4/9

MİL-QARABAĞ VƏ MUĞAN DÜZÜ ENEOLİT KOMPLEKSLƏRİ

Ə.N.DADAŞOV

Bakı Dövlət Universiteti

s_heydarova@mail.ru

Son onilliklərin arxeoloji tədqiqatları müəyyən etmişdir ki, mədəni tarixi inkişafda köklü dəyişikliklər, müxtəlif səviyyədə olsa da, erkən dövrdə Qafqazda da, o cümlədən Cənubi Qafqazın, onun da tərkibində Azərbaycanın ərazisində baş vermişdir. Bu dəyişikliklər öz əksini Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Mil-Qarabağ və Muğan düzü eneolit komplekslərində tapmışdır. Məqalədə həmin abidələr geniş təhlil olunur.

Açar sözlər: paleometal, əkinçilik, maldarlıq, eneolit, mədəniyyət

Mil-Qarabağ düzündə eneolit kompleksləri başlıca olaraq, onun qərb yüksəkliyində yerləşmişdir. Hazırda onlar müxtəlif ölçülü təpəliklərdən ibarətdir. Düzün şərq hissəsində eneolit təbəqəsi böyük deyil və sonrakı mərhələlərin çöküntüləri ilə örtülmüşdür. İ.H.Nərimanovun mülahizələrinə görə, erkən əkinçilik mədəniyyətinin inkişafı üçün o qədər də əlverişli olmamışdır (5, 24). Hər halda, hazırda Mil-Qarabağ düzündə əkinçilik-maldarlıq təsərrüfatının parlaq izlərini daşıyan onlarla qədim əkinçilik məskənləri vardır. Onların əsas hissəsini aşağıdakı yaşayış məskənləri təşkil edir:

Kəbirli yaşayış məskəni. Bu abidə Özənqala şəhəri yaxınlığındadır. İ.H.Nərimanovun fikrincə, o, baxılan zonada eneolit dövrünün ən ucqar şərq abidəsidir (6, 201). Toplanmış material əsasən obsidian və çaxmaqdaşı qalıqlarından və saxsı məmulatı fraqmentlərindən ibarətdir. Gil suvaqları üzərində saman izləri, bəzən isə dən yerləri qalıb. Saxsı məmulatı bitki qarışıqlıdır, əsasən qırmızı rəngdədir. Qabların bir hissəsi bir və ya hər iki tərəfdən açıq rəngli anqobla örtülmüşdür.

Aşkar edilmiş qablar içərisində boz rəngli, hamar səthli qabın korpusunun qalıqları böyük maraq doğurur. Bu qab da digəriləri kimi eyni tərkibli saxsıdır; lakin xarici görkəminə görə o, kəskin fərqlənir və Kür-Araz mədəniyyətinin saxsı məmulatına çox yaxındır. Bu sonuncudan həmin qab yalnız gil tərkibindəki saman ilə seçilir. Kəbirli saxsı məmulatının ayrı-ayrı fraqmentləri naxışlıdır. Tünd qəhvəyi və qırmızı boya ilə işlənmiş zolaqlardan, bəzi

hallarda isə anqobdan ibarətdir.

Şahtəpə yaşayış məskəni. Qaraçaydan cənub istiqamətdə, Ağdam şəhərindən 34 km. cənub-şərqdə, Qalatəpə şəhər yerindən 13 km. qərbdə yerləşmişdir. Bu təpənin hündürlüyü təx. 6 km-dir, ən yüksək sahəsi demək olar ki, dairəvidir və diametri 20 m-dir. Təpənin özülünün diametri təx. 70 metrdir. Təpə geniş yarğanla əhatələnib.

Təpəlikdə əsasən eneolit dövrünə aid material toplanmışdır. Onların içərisində dənüyüdənlər, obsidian qalıqları və yonqarları və səciyyəvi erkən saxsı məmulatı üstünlük təşkil edir (1, 18).

Adsız kiçik təpə Şahtəpədən 5 km.şimal-şərqdə və Üçtəpə qrupundakı 2 sayılı kurqandan eyni məsafədə cənub-qərbdə yerləşib. Təpənin hündürlüyü təx. 3 m, diametri 70 m-dir, geniş yarğanla əhatələnib.

Təpənin səthində və ətrafında erkən əkinçilik alətləri aşkar edilmişdir.

Kamiltəpə S.Orconikidze ad. kanalın 3 km-lik cənub-qərbində və kanalın Şapartı (Qarasu) qolundan bir qədər aralıda yerləşir. Kamiltəpənin hündürlüyü təx., 4 metrdir. 1956-cı ildə təpənin ən vacib ətəyində 0,75 m. dərinlikdə salınmış kiçik sırf eneolit dövrünün çiy kərpiclərindən ibarət tikinti aşkar edilmişdir. Arxeoloji material cənub qrupunun erkən əkinçilik məskənləri üçün səciyyəvi olan daş və saxsı inventarlarından ibarətdir (5, 31).

Adsız təbii təpəlik Kamiltəpədən 5 km. yüksəkdə, Qarasu çayının sağ sahilində, Şapartı qolundan 3 km. solda yerləşir. Təx. 300 x100 m sahədə əkinçilik alətləri və saxsı məmulatından ibarət zəngin materiallara rast gəlinir (2, 4).

Qarabağ düzünün erkən əkinçilik məskənləri Mil düzünün eneolit abidələrinə xaraktercə yaxındır. Burada hazırda kiçik təpələr şəklində saxlanmış 40-dək yaşayış məskəninə qalıqları saxlanmışdır. Bəzi təpələr çoxsaylıdır. Mədəni qalıqların içərisində ən irisi – sahəsi 5 ha-dan çox olan Xınıtəpə abidəsidir. Çalağantəpə və İlanlıtəpə məskənləri nisbətən geniş tədqiq edilmişdir.

Çalağantəpə yaşayış məskəni. Bu abidə Ağdam və Ağcabədi şəhərləri arasındakı düzənlikdə yerləşir, dairəvi təpə formasındadır, yarısından çoxu uçulub. Onun cənub hissəsi 120 m sahəni tutur (7, 47). Burada yaşayış və təsərrüfat tikililərinin qalıqları aşkar edilmişdir. Onların divarları çiy kərpicəndir, hər iki tərəfdən palçıqla suvanıb. Tikililərin döşəməsi də suvanmışdır. Ocaqlar, bir qayda olaraq, divarların dibində aşkar edilmişdir. Taxıl anbarı xüsusi maraq doğurur; onun döşəməsində böyük sayda buğda və arpa dənələri aşkar edilmişdir. Digər tapıntılara gəlicə, bu dənüyüdənlər, həvəngdəstələr, çaxmaqdaşından olan içliklər, sümük toxalar və d. təsərrüfat-məişət inventarındır. Çalağantəpənin saxsı məmulatı yastıdiblidir, doğranmış saman qarışığına malik gildən hazırlanıb, bəziləri anqoblanıb. Bəzi qablar batıqlarla naxışlanıb, bəziləri isə tünd-qəhvəyi boya ilə çəkilib hündəsi ornamentlərlə bəzədilmişdir. Osteoloji material əsasən ev heyvanlarının sümüklərindən ibarətdir.

İlanlıtəpə yaşayış məskəni. Diametri 40 sm və hündürlüyü 1, 5 m. olan dairəvi formalı kiçik təpəliklərdən ibarətdir. Burada az qabarıq və adi kərpicdən tikilmiş yaşayış və təsərrüfat binaları, həmçinin zəngin təsərrüfat-məişət

inventarı aşkar edilmişdir. Yaşayış binaları düzbucaqlar, yanlarında kiçik təsər-rüfat binaları da tikilib. Inventarın böyük bir hissəsini əkinçilik alətləri, o cüm-lədən toxalar, oraq içlikləri, dənüyüdənlər, sürtkəclər və s. təşkil edir (8, 145).

Xantəpə yaşayış məskəni Füzuli şəhərinin cənub-şərq ucqarında yerləşir; eneolit dövrünün mədəni laylarından ibarət, 9-10 m. hündürlüyü olan dairəvi təpədir (3, 21). Stratiqrafik qazıntılarla müəyyən edilmişdir ki, bu layların dərinliyi 6 m-ə çatır.

Əsasən daşdan hazırlanmış əmək alətləri, qırmızı gildən olan saxsı məmulatları və s.-dən ibarət böyük material toplanmışdır. Əmək alətləri, baş-lica olaraq, dənüyüdənlərdən, sürtkələrdən həvəngdəstələrdən, oraq içliklərin-dən ibarətdir (4, 75). Obsidiandan hazırlanmış iri bıçaqşəkilli lövhəciklər də aşkar edilmişdir. Gildən hazırlanmış məmulatlar sadə formalı qablardan ibarət-dir: bu, dayaz kasalar, qazançalar və digər düz və ya az qabarıq divarlı, qulplu qablardır. Onların böyük əksəriyyətinin səthi anqoblaşdırılıb. Bəzi qablarda qulplar horizontal və ya şaquli yapma formasındadır. Gil kütləsində xırda doğranmış saman qarışığı müşahidə olunur.

Təsvir olunan əşyaların içərisində odadavamlı gildən hazırlanmış və əri-dilmiş miss izləri olan qab xüsusi maraq doğurur. Onun hündürlüyü 3, 5 sm, diametri təx. 4 sm-dir.

Abidənin osteoloji materialı əsasən xırda və iri buynuzlu mal-qaraya aiddir (6, 17).

Mil-Qarabağ düzünün ən qədim oturaq-əkinçilik məskənləri qrupu yalnız bu abidələrlə kifayətlənmir. Azərbaycanın bu ərazisində qeyd etdiyimiz erkən əkinçilik abidələri ilə yanaşı, səciyyəvi eneolit materialı olan bir sıra digər məntəqələr də var. Onların sayı 40-a çatır. Belə maraqlı abidələrdən biri Leylatəpə yaşayış məskənidir. Bu yaşayış məskəni diametri 60, hündürlüyü 2 m olan dairəvi formalı təpəlikdən ibarətdir. Abidə Eyvazlı kəndindən 300 m şimal-qərbdə yerləşir. İlk dəfə İ.H.Nərimanov tərəfindən qeydə alınaraq tətbiq edilmişdir (7, 64). Leylatəpə yaşayış məskəninin qazıntı materialı əsasən iki bir-birindən tamamilə fərqli saxsı məmulatlarından ibarətdir. Birinci qrup - qum qarışıqlı qonur rəngli, kobud əl işidir ki, bəzilərinə daraqvari alətlə naxışlar vurulub, İ.H.Nərimanovun müşahidəsinə görə, Leylatəpənin saxsı materiallarının böyük bir faizini bu qablar təşkil edir (7, 65).

Digər qrupdan olan saxsı məmulatı – qırmızı rəngdədir, təmiz gildən və ya az bitki qarışıqlı gildən hazırlanıb, bəziləri yaşıla çalan anqobla və həndəsi naxışlarla bəzənib.

Təpəliyin mərkəzində, kiçik bir sahədə aparılan qazıntılar göstərir ki, məskənin dağılmamış layında daraqvari alətlə emal edilmiş saxsı məmulatına rast gəlinmir. Mədəni təbəqə 0,8 m. dərinlikdə öyrənilmişdir. Bu təbəqədə bir-birindən 1 m məsafədə paralel divarlarla bir neçə kameraya bölünmüş düzbu-caqlı tikilinin qalıqları aşkar edilmişdir. Elə buradaca Azərbaycan ərazisində eneolit dövrünün bizə məlum olan saxsı təndirlərindən fərqli ocaq qalıqları da tapılmışdır. Onlar formaca dairəvidir, diametri təxminən 1 metrdir. Təndirlərdə

tapılmış qabların qalıqları məskənin yaxşı keyfiyyətli, qırmızı rəngli saxsı məmulatları ilə eynidir, bunlar əsasən kasalar, qədəhlər, müxtəlif növ küpə və bardaqlardır.

Dairəvi formalı və ağız bir qədər geniş, qulpu isə hörgülü olan iri qırmızı gil qablar da xeyli maraq doğurur. Dulusçu çarxında hazırlanmış bardaqlar Cənubi Qafqazın bəzi eneolit məskənlərində rast gəlinən saxsı məmulatları ilə eynidir. Leylatəpədən tapılmış iri ağızlı kasalar Gəncə-Qazax düzünün Keçili məskəninin kasaları ilə oxşardır. Leylatəpədəki kasalar, eləcə də digər saxsı nümunələri yaxşı keyfiyyətli və təkmil olub Şomutəpə və Kültəpə mədəniyyətlərinin saxsı məmulatlarından fərqli bir kompleks təşkil edir. İ.H.Nərimanovun fikrincə, bu fakt belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan ərazisində Kür-Araz dövrünə qədər də başqa bir oturaq əkinçilik mədəniyyəti mövcud olmuşdur. Beləliklə, Leylatəpə yaşayış məskəni bu yeni mədəniyyətin bizə məlum olan ilk abidəsidir.

Xeyli sayda eneolit yaşayış məskəni muğanda, o cümlədən Mişarçay sahilində və qurudərə boyunca aşkar edilmişdir (6, 18). Onların ümumi sayı 25-dən çoxdur, hazırda kiçik təpəliklərdən ibarət olub eneolit üçün səciyyəvi materiallara malikdir. Bu təpəliklərin bir qrupu Mişarçay sahilində, Cəlilabad şəhərinin şərq ucqarında yerləşir. Digər qrup isə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Qurudərə boyunca yerləşir. Onların içərisində ən yaxşı tətbiq olunan Əliköməktəpəsi yaşayış məskənidir.

Əliköməktəpəsi yaşayış məskəni Azərbaycan Respublikasının Cəlilabad rayonunun Üçtəpə kəndinin şimal-şərq ucqarında, İncəçayın sağ sahilində yerləşir. Muğanın eneolit məskənləri içərisində bu abidə kifayət qədər tədqiq edilmiş sayılır (2, 54). Abidə hündürlüyü 4 m-dən çox olmayan, 1 ha sahəni tutan dairəvi formalı təpəlikdən ibarətdir. Yaşayış məskəninin mərkəzində 600 m sahə qazılmışdır. Mədəni təbəqə 5 m-ə çatır, eneolit təbəqəsinin qalınlığı isə – 4 metrdir. Yuxarı lay qarışıq materiala malikdir – eneolit, orta tunc və başlıca olaraq, antik dövrün materialıdır. Eneolit layı altı tikinti zolağından ibarətdir, ən sonuncusu və çox dağılmış olanı «O» zolağıdır. Yaşayış yeri və təsərrüfat tikililərinin qalıqları bütün zolaqlarda aşkar edilmişdir. Onların hamısı çiy kərpicdən hörülüb. Bəzi tikinti zolaqlarında dulusçu oraqları da tapılmışdır. Həmçinin 10 qəbir də aşkar edilmişdir.

Əliköməktəpəsi yaşayış məskəninin materialları içərisində daş və obsidian alətləri, sümük əşyalar, böyük sayda saxsı məmulatları da vardır. Alətlərin içərisində çaxmaqdaşından olan oraq içlikləri üstünlük təşkil edir. Əkinçilik alətlərinin digər qrupu iri heyvanların sümüklərindən hazırlanmış toxalardan ibarətdir. Burada dənüyüdənlər, həvəngəstələr, sürtkəclər də aşkar edilmişdir.

Əliköməktəpəsi məskəninin materiallarının böyük bir hissəsini saxsı məmulatı təşkil edir. Qablar bir neçə formaya malikdirlər. Daha geniş yayılmış qablar kasalar və dərin boşqablardır. İri ölçülü və çəllək formalı qablar ayrıca qrup təşkil edir. Bəzi qablar cizgilənib.

Beləliklə, Əliköməktəpəsi yaşayış məskəni ən qədim oturaq əkinçilik - maldarlıq mədəniyyətini əks etdirən kompleksdir. Məlum olduğu kimi, Muğan düzündə hazırda aşkar edilmiş eneolit məskənlərinin sayı 25-dən çoxdur. Onların içərisində Əliköməktəpəsindən başqa 5 ha olan Polutəpəsi yaşayış məskəni də böyük maraq doğurur. Öz sahəsinə görə, o, Muğanın ən iri erkən əkinçilik məskənidir (3, 74). Bu yaşayış məskəni incəçayın sağ sahilində, Əliköməktəpəsindən 1 km şərqdə yerləşir. Qazıntı materialı içərisində ən qədim əkinçilik alətləri – oraq içlikləri, dənüyüdənlər, sürtkəclər, həvəngdəstələr və s. üstünlük təşkil edir.

Digər eneolit təsərrüfat – məişət abidəsi 0,5 ha sahəni tutan Paşatəpəsidir. Bu yaşayış məskəni İncəçayın sağ sahilində, Əliköməktəpəsindən 4 km qərbdə yerləşir (2, 27).

Paşatəpəsinin üst qatında tipik eneolit saxsı məmulatlarına, o cümlədən qulplu və cizgili qablara rast gəlinir.

Muğanın eneolit abidələrinin xüsusiyyətləri haqqında qısa icmal bundan ibarətdir. Onların hamısı Azərbaycanın bu bölgəsinin qədim sakinlərinin əkinçilik – maldarlıq təsərrüfatı ilə birbaşa əlaqəlidir. Muğanın eneolit abidələrindən aşkar edilən ayrı-ayrı materiallar, xüsusilə saxsı məmulatı bəzi əlamətlərinə görə Mil-Qarabağ düzünün eneolit abidələri ilə yaxınlıq təşkil edir. Belə bir fakt da maraqlıdır ki, Muğan düzünün bəzi eneolit abidələrində Kür-Araz erkən tunc mədəniyyətinə keçid elementləri müşahidə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Аразова Р.Б., Махмудов Р.Ф., Нариманов И.Г. Энеолитическое поселение Гаргалартепеси // АО, М., 1972, с. 478-480.
2. Иессен А.А. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи // МИА СССР, № 125, М.-Л., 1965, с. 13-16
3. Исмаилов Г.С. Энеолитическое поселение Хантепе и его место среди синхронных памятников Азербайджана. // СБ. Каменный век и энеолит в Азербайджане. Б., 1984, с. 75-80
4. Махмудов Ф.Р. Новые археологические данные о древней культуре Тальша и Мугана // Изв. АН Азерб ССР, 1970, № 2
5. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Б., 1987, 64-65
6. Нариманов И.Г. Археологические исследования поселения Шомутепе в 1963 г. // Археологические исследования в Азербайджане. Б., 1965, с. 45-53
7. Нариманов И.Г., Рустамов Д.Н. Разведочные раскопки в Тойретепе // МКА, т. VI, Б., 1965, с. 15-31
8. Нариманов И.Г., Исмаилов Г.С. Акстафачайское поселение близ г. Казах // СА, 1962, № 4, с. 149-156
9. Дадашев А.Н. Скотоводческо - земледельческая экономика обществ палеометалла на территории Азербайджана. Баку, 2003
10. Dadaşov Ə.N. Azərbaycan ərazisində paleometal dövrü cəmiyyətlərinin əkinçilik-maldarlıq iqtisadiyyatı. Bakı: 2008

**ПАМЯТНИКИ ЭНЕОЛИТИЧЕСКОГО ПЕРИОДА
МИЛЬСКО-КАРАБАХСКОЙ И МУГАНСКОЙ СТЕПИ**

А.Н.ДАДАШЕВ

РЕЗЮМЕ

За последние десятилетия в археологических исследованиях были выявлены этапные развития истории материальной культуры раннего периода на территории Азербайджана, в регионе Южного Кавказа. Такие развития материальной культуры эпохи раннего энеолита встречаются в комплексных памятниках Мильско-Карабахской и Муганской степи. Эти памятники были обширно изучены в настоящей статье.

Ключевые слова: палеометал, хозяйство, скотоводчество, энеолит, культура

MIL-KARABAKH AND MUGHAN ENEOLITHIC COMPLEXES

A.N.DADASHOV

SUMMARY

The last decade's archeological investigations revealed that there occurred drastic changes in the historical-cultural development of Caucasus, as well as Southern Caucasus, including Azerbaijan. These changes find their reflection in the Azerbaijani territory, as well as in Mil-Karabakh and Mughan eneolithic complexes. These very monuments are widely analyzed in the article.

Key words: paleometal, domestic establishment, stock raising, eneolith, culture

UOT 930.2**ПЕРЛАМУТРОВЫЕ ИЗДЕЛИЯ И РАКОВИНЫ МОЛЛЮСКОВ
ИЗ ПОЗДНЕБРОНЗОВЫХ ПАМЯТНИКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА:
УКРАШЕНИЯ ИЛИ ПЕРВОБЫТНЫЕ ДЕНЬГИ?****Г.Ф.ДЖАФАРОВ**
АГЭУ - UNEC
hidayet-cafar@mail.ru

В позднебронзовых памятниках Азербайджана среди многочисленных артефактов обнаружены своеобразные предметы, изготовленные из перламутра и раковин морских или океанских моллюсков. Их использовали не только в качестве украшений, но и как средства платежа, т.е. в виде первобытных денег.

Ключевые слова: Азербайджан, археология, перламутр, раковины, домонетные средства

В результате систематических археологических изысканий выявлены многочисленные материалы, указывающие на наличие у древних племен Азербайджана довольно высокой самобытной культуры. Территория нашей Родины являлась крупным центром мировой культуры.

Естественно, что в процессе обмена и торговли со многими странами в нашем регионе появились артефакты, относящиеся к эпохе поздней бронзы. Имеется определенная группа образцов материальной культуры, представляющая большой научный интерес.

Среди таких привозных материалов, появившихся в Азербайджане в результате культурно-экономических связей, встречаются украшения из перламутра и раковин различных моллюсков.

А что такое перламутр? По сведениям исследователей, перламутр представляет собой вещество внутреннего слоя раковин, обитающих в морях и пресноводных водоемах Восточных стран [1, 85].

В Азербайджане эти украшения обнаружены среди материалов Гызылбуруна (Нахчыван), Довшанлы, Кяркиджакхан (Нагорный Карабах), Карабулагских и Ханларских курганах, грунтовых погребений Мингечаура, в поселении Сарытепе (Казах) и т.д.

Перламутровые подвески (3 шт) Гызылбуруна имеют плоскую форму, в середине поперечные отверстия [2, 3, рис. 59]. Один перламутровый предмет, найденный Я.И.Гуммельем в Ханларском кургане №1, иденти-

чен подвескам из Гызылбуруна [3, 18, табл.Х, 50]. Другое перламутровое украшение, из того же кургана, имеет дугообразную форму с насечками по бокам, а в середине -два отверстия [3, табло Х, 5,6].

Перламутровое украшение, имеющее форму плоской пуговицы, выявлено в 1903 г. в кургане №7, раскопанном Г.Розендорфом вблизи Еленендорфа [4, 99]. Памятник синхронен с Еленендорским курганом №1.

Сходные пуговковидные перламутровые изделия обнаружены в 1947 г. в Мингечаурском погребении №2. Это погребение датируется XII –XI вв. до н.э. [5, 52].

Археологические находки свидетельствуют о том, что перламутром в древности пользовались при инструктировании различных предметов. Довшанлинском кургане №1 была обнаружена плоская бляшка, все четыре угла которой завершаются львиными головами. Внутри треугольников, которые расположены в середине бляшки, имеется перламутровая инструкция [6, 17, рис.9; 25, 224; 26, 139,140, рис. 3,4] (табл. 1). В манере исполнения данного украшения чувствуется влияние Передней Азии. Такое же украшение, правда, сравнительно плохой сохранности известны из Човдара [7, табл. XIV, 1].

В другом Довшанлинском кургане №2 были выявлены золотая цилиндрическая печать, пастовые бусы а также раковины каури, которые также имеют неместные происхождение. Украшения, инкрустированные перламутром, обнаружены также в 1895 г. А.А.Ивановским в Карабулакском кургане №5 [8, табл. XV, XVI]. В этом кургане вместе с умершим похоронены два верблюда. Упомянутые выше украшения принадлежали верблюду. Одно из украшений, изготовленное из бронзы, инкустрированное золотом, слоновой костью и перламутром, среди материалов, выявленных в синхронных памятниках Кавказа, пока составляет исключение. Выявленные здесь (около 18 шт.) украшения различной формы и величины, инструктированные такими неместными материалами, как слоновая кость и перламутр, свидетельствуют об их привозном характере (табл. II, 2-3).

По мнению исследователей, перламутровые раковины (маллюски) обитали в Красном и Аравийском морях, на восточных берегах Средиземного моря, в Индийском океане и Иранском заливе, которые были расположены далеко от Кавказа (1, 6). Таким образом, можно предположить, что перламутровые изделия в Азербайджан привозили из этих районов.

Раковины маллюсков. Среди археологических артефактов особую группу составляют бусы – подвески из различных раковин. По мнению исследователей, определенная часть их (*Helix pomatia* – виноградников моллюски, *unia* – чайная перловица, *Carbicula Pleminalis* Müll, Turbo и др.) является местной. Эти раковины обитают в куриных водах (в естественных прудах) и на суше [9, 29-32]. Другая группа изделий, выяв-

ленных из археологических памятников Азербайджана, представлена раковинами, которые на Кавказе, в том числе в Азербайджане не обитали. Раковины этой группы - *Nassa gibbosula*, *resent*, *Dentalium* SP., *Surgaea moneta*, *Cyclonassa* S. *Nerutula neritea* L., *Surgaea annulis* L., *Surgaea pantherine salander* - по мнению исследователей обитают в Мраморном, Эгейском, Средиземном морях, Персидском заливе, Индийском и Тихом Океанах. Оттуда они в результате обмена, а также в силу других факторов распространились на обширную территорию, что неоднократно было отмечено исследователями [10, 78-79; 11, 187, 207, 351; 1, 88-89; 12, 208-213; 13, 142-143].

Теперь рассмотрим их в отдельности:

1. *Dentalium* sp. (Денталиум) принадлежит к виду двусторонних моллюсков симметрической формы. Украшения, изготовленные из этих раковин, имеют полую конусовидную форму. На их поверхности заметны ребристые полосы. Бусы – подвески из этих раковин выявлены в Кедабекских каменных ящиках №18 (28 шт.) и № 60 (в большом количестве) [8, 97, 130], а также курганах Дамголу № 79 и № 81 (ок. 60 шт) [8, 97, 130, 145-146].

Такие же украшения также обнаружены в кушчинских каменных ящиках №11 (151 шт.) и 31 (1 шт), сейфелинском каменном ящике № 127, а также в курганах №1 (27 шт) и 2 (1 шт) (таб I, 1). По определению проф. В.В.Богачева [9, 30, рис. 7, 14, 137, 141, 3, 19], указанные раковины обитали в Урмийском и Ванском озерах. А.Лукас указал на обитание этих раковин в Красном море [1, 88-89].

2. *Nassa gibbosula* L. (*resent*) принадлежит к морским брюхоногим моллюскам. Я.И.Гуммель обнаружил в каменном ящике № 27 (Кушчу) 27 таких раковин (длина 1,6 см) [9, с 30, рис.6]. Раковины этого типа встречались также в поселении Сарытепе (1 шт) [15, с 75; 27, с. 35, табл. XVIII]. Бусы, изготовленные из этих раковин, выявлены и в Мингечаурском погребении № 63 (52 шт) [5]. Длина их 1,7-2 см. Доказано, что *Nassa gibbosula* имеет средиземноморское происхождение (табло 1, 2, 3, 8).

3. Среди раковин особый интерес представляет вид *Surgaea moneta*. Выяснено, что раковины этого типа характерны для Индийского и Тихого океанов [9, 30; 15, 79]. Они встречаются также в Восточном Средиземноморье и в Иранском заливе [10, 79]. Указанные раковины отличаются от других своим оригинальным строением. Они представляют собой укороченную спираль; длинное щелевидное устье на обоих концах с коротким каналом, губы зазубрены изнутри. Бусы, изготовленные из раковины *Surgaea moneta*, в памятниках Азербайджана изучаемого времени встречаются очень часто. Находки эти отмечены в каменных ящиках Кедабека №21 (20 шт), 28 (9 шт), № 45 (2 шт), раскопанных А.А.Ивановским [8, 100, 104, 119]. Довшанлинском кургане №1 [6, 18], Ахмахинском кургане №5 (8 шт) [16, 159], в раскопанных Э Реслером кургане №6 (3 шт) в Ниж-

нем Дашкесане и каменном ящике № 10 (1 шт), в Сеидкенде [17, 10, 17]. Последняя раковина повешена к серьге. Украшения, изготовленные из этого типа раковин, добыты из могилы № 10 кургана №4, раскопанного Розендорфом в Гянджанском районе, а также из човдарского каменного ящика №9 [18, 97, 19, 249].

Раковины *Сургаеа moneta* имелись среди материалов Кяркиджаханского клада (5 шт) [20, 1], поселения Сарытепе [15, 75 рис. 9] и погребения №30 хачбулагского кургана № 2 [21, 28] (табл.9)

В Мингечаурских памятниках выявлены несколько разновидностей раковин [5, с. 154], обитающих в том числе:

а) *Сургаеа annulus* Л. – в Индийском океане; б) *Сургаеа* пантщерине соландер – в Красном море; в) *Suslonassa s. Neritula neritea* в Черном, Мраморном, Эгейском и Средиземном морях, и, наконец, раковина, о которой мы уже говорили (*Сургаеа moneta*)

Раковины указанных типов в Мингечауре выявлены в грунтовых погребениях №25, 107, 133, 150, 151 а также в кургане №1, 2, 4, 5 и в впускном погребении кургана № 2 [5, 50-51, 164, 174-175, 177-178].

Как видно, среди указанных преобладают раковины, относящиеся к типу *Сургаеа*. Археологические факты, также этнографические данные показали, что раковины каури с древнейших времен до наших дней употреблялись в качестве предметов украшения, а также оберега. А.Лукас пишет, что эти раковины были любимыми украшениями народов Древнего Востока [1, 89]. Думается, эти раковины, выявленные в Азербайджане в памятниках эпохи поздней бронзы и раннего железа также в основном имели подобные назначения. Я.И.Гуммель заметил, что такие раковины в качестве украшений на одежде пришивали к одежде на груди жители сел Нагорного Карабаха и Шамкира [9, 30-31]. Следует отметить, что они подобным образом употреблялись почти во всех районах Азербайджана. Этнографические наблюдения показывают, что раковины каури в сельских местностях и ныне иногда пришиваются к груди детей в качестве оберега. Я.И.Гуммель заметил в Ленинкенде Шамкирского района, что этими раковинами были украшены и лошади [9, 31].

Раковины каури во многих странах до последнего времени употреблялись в качестве домонетного денежного средства. Ю.Липс [12, 208-214] приводит много примеров об употреблении этих раковин в качестве денег среди народов Америки (индейцев), Африки, островов Океании и Меланезии. Быть может и раковины, довольно часто встречающиеся в памятниках Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа, среди местных племен выполняли функцию домонетного денежного средства, хотя мы в этом отношении не располагаем бесспорными данными. Он также отмечал, что область распространения этих платежных средств простиралась до Китая, Японии, Индии. А в Африке, деньги из «раковин каури» до недавнего времени широко применялся. Курс их поднималась тем выше,

чем удаленнее от побережья данная племенная территория [12, 209].

Еще один вид раковины - *Dentalium* также служил платежным средством у древних индейских племен, обитавших между Аляской и Пьюджет – Саунд.

В Океании в качестве денег использовались раковины каури или раковины денталиум, подвергнутыми предварительной обработке и навязанными на шнурок.

В Меланезии мериллом стоимости являлись знаменитые деньги – «nassa». Они изготавливались из имеющих бугорок раковин «*Nassa - Camelus*» [12, 210 - 211]. Однако какую бы функцию не имели эти раковины среди местных племен древнего Азербайджана, они свидетельствуют о существовании различных связей этих племен с южными странами.

Исследованиями установлено, что межплеменные обмены привели к появлению и распространению первобытных денег, выполняющих функцию эквивалента в процессах обмена. Для получения представления об их формах исследователи обратились к этнографическим материалам и установили, что первобытные домонетные денежные средства были многообразными [22, 5; 23, 82-83].

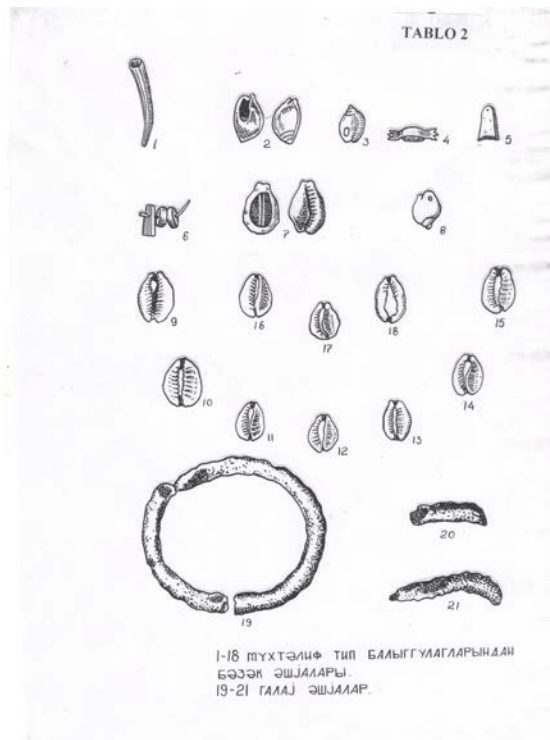
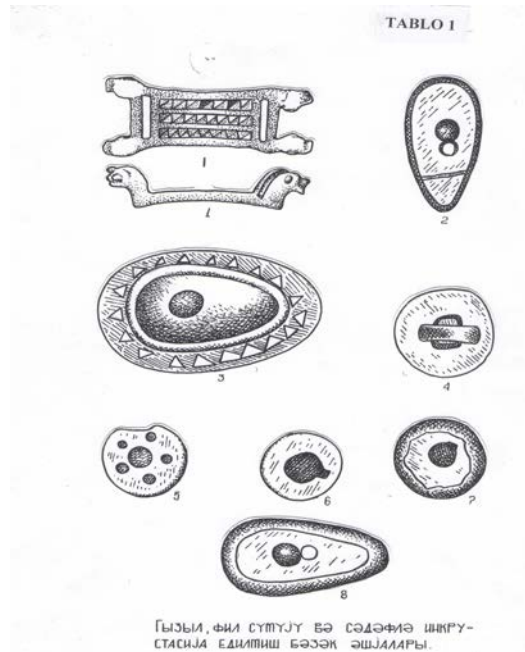
В этом отношении особый интерес представляют домонетные денежные средства, употребляемые до последних времен среди народов Западной Африки и Конго, островов Меланезии и Микронезии, а также индейцев Северной Америки [22, 7]. Например, в Меланезии в качестве денег употребляются связки раковин различных видов, а также собачье зубы, птичье перья и др. [12, 210].

Надо отметить, что в формировании первобытных денег большую роль играли развитие металлургии и употребление слитков металлов или готовых металлических изделий в процессе обмена.

На наш взгляд можно допустить, что на Кавказе, в том числе и в Азербайджане, где имеются богатые залежи меди, со второй половины II тысячелетия до н.э. слитки металлов начали употреблять в качестве домонетных денежных средств. Возможно браслеты, обручи, имеющие разный вес и размеры выполняли функцию первобытных денег. Можно предположить, что металл, обнаруженный в кладах на Кавказе, довольно часто выполнял функции денег. Для примера можно упомянуть Кярджаханский клад, выявленный Я.Гуммелем в Нагорном Карабахе, или Кешкинской клад (Гейгельский район), найденный Г.Джафаровым и Г.Кесаманлы в 1979 г.

Вероятно, в процессе обмена между древним населением Азербайджана другими странами функцию денежного эквивалента выполнял также скот. Скот, позволяющий населению производить излишки продукции для обмена, логически должен был выступать и в качестве денежного эквивалента [11, 342]. К сожалению, археологические материалы не по-

зволяют точно ответить на этот вопрос, хотя еще К.Маркс считал, скот одним из эквивалентов стоимости в древности [24, 98-99].

ЛИТЕРАТУРА

1. Лукас А. Материалы и ремесленные производства Древнего Египта. М.: 1958.
2. Спицын А.А. Некоторые Закавказские могильники. ИАК, 1909, вып. 29.
3. Гуммель Я.И. Погребальный курган №1, около Еленендорфа в Азербайджанской ССР. Баку, 1931.
4. ОАК за 1903 г. СПб., 1906.
5. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959.
6. ОАК за 1894 г. СПб., 1896.
7. Садыхзаде Ш.Г. Древние украшения Азербайджана. Баку, 1971.
8. Ивановский А.А. По Закавказью. МАК, М., 1911, Т. VI.
9. Гуммель Я.И. Раковины маллюсков из погребений эпохи бронзы. Изв. АзФАН СССР, 1941, №6.
10. Крупнов Е.И. О древних связях юга СССР и Кавказа со странами Ближнего Востока. ВИМК, 1958, №1.
11. Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960.
12. Липс Ю. Происхождения вещей (из истории культуры человечество). М.: Иностранная литература, 1954
13. Кларк Г. Доисторическая Европа. М., 1953
14. Гуммель Я.И. Археологические очерки. Баку, 1940.
15. Халилов Дж.А. Поселение на холме Сары-Тепе. Советская Археология. 1960, №4.
16. ОАК за 1897 г. СПб., 1900.
17. Спицын А.А. Археологические исследования Э.А.Реслера в Елизаветпольской Губернии в 1901 году. Изв. ИАК, 1904, вып. 12.
18. ОАК за 1903 г. СПб., 1906.
19. Шарифов Д. Раскопки близ Човдара Гянджинского уезда. Изв. Азкомстарис. Баку, 1928, вып. 4.
20. Гуммель Я.И. Раскопки в Нагорном Карабахы (1938 г). НА ИАиЭ НАНА, дело №838.
21. Кесаманлы Г.П. Отчет Хачбулакской экспедиции за 1961 год. НА ИАиЭ НАНА, дело № 5646.
22. Масон В.М. Развитие обмена и торговли в древних обществах. КСИА АН СССР, 1974, вып. 138.
23. Масон В.И. Экономика и социальный строй древних обществ. Ленинград, 1976.
24. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, Т.21.
25. ZE VBGAEU, Berlin, 1894.
26. Кушнарера К.Х. Памятники эпохи поздней бронзы Нагорного Карабаха. Советская Археология, 1957, т. XXVII.
27. Нариманов И.Г., Халилов Дж.А. Археологические раскопки в Сарытепе (1958 г.). МКА, Баку, 1962, т. IV.

**AZƏRBAYCANIN SON TUNJ DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNDƏN TAPILMIŞ
SƏDƏF ƏŞYALARI VƏ BALIQQULAQLARI:
BƏZƏK ƏŞYALARI YOXSA İBTİDAİ PULLAR?**

H.F.CƏFƏROV

XÜLASƏ

Azərbaycanın son tunj dövrünə aid abidələrindən tapılmış çoxsaylı artefaktlar içərisində özünəməxsusluğu ilə seçilən bir qrup material diqqəti cəlb edir. Bunların sırasında sədəfdən və xüsusi tip dəniz ilbizlərinin qabıqlarından hazırlanmış əşyalar özəlliyi ilə fərqlənir. Tədqiqatçıların fikrinə onlardan həm bəzək əşyası, həm də ibtidai pul kimi istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, arxeologiya, sədəf, balıqqulağı, ibtidai pullar

**PEARL AND SHELLS FOUND FROM LATE BRONZE AGE MONUMENTS
OF AZERBAIJAN: ORNAMENTS OR PRIMITIVE MONEY?**

H.F.JAFAROV

SUMMARY

A group of material distinguished by its originality among the numerous artifacts found from the Late Bronze Age monuments attracts the attention.

Among them items made of pearl and special type of oyster shells are distinguished by their features.

According to researchers, they were used as ornaments, as well as primitive money.

Key words: Azerbaijan, archeology, pearl, shell, primitive money

UOT 94(479/24)**XVII ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİ****N.M.SÜLEYMANOV*****Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti******nizamisuleymanov@mail.ru***

Məqalədə XVII əsrdə Səfəvi dövlətində, bölgələr arasında iqtisadi əlaqələrin artmasında, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsində, əmtəə istehsalının artmasında, daxili bazarın təşəkkülündə, şəhərlərin iqtisadi mərkəzlərə çevrilməsi və xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsində Azərbaycan şəhərlərinin mühüm rolu həmin dövrün mənbələri, mövcud ədəbiyyatlar və səyyah gündəlikləri əsasında təhlil edilmişdir. XVII yüzillikdə Azərbaycanın Təbriz, Bakı, Şamaxı, Dərbənd, Ərdəbil, Naxçıvan şəhərlərinin inzibati-siyasi, sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi ölkənin iqtisadi həyatında roluna xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: Təbriz, Bakı, Şamaxı, Dərbənd, Ərdəbil, Səfəvi, şəhərlər, iqtisadi

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ilə XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan sosial-iqtisadi, siyasi inkişafında mühüm mərhələsinə daxil olmaqla Şərqi sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafında çox böyük rol oynamışdır. XVI - XVII əsrlərdə bu dövlət beynəlxalq münasibətlər sistemində önəmli yer tutmaqla, bir sıra Şərqi ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin qurulmasında və Şərqi-Qərbi ticarət əlaqələrinin yaranması və inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Ölkənin bölgələri arasında iqtisadi əlaqələrin artması, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi, əmtəə istehsalının artması, daxili bazarın təşəkkülü, xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi şəhərlərin iqtisadi mərkəzlərə çevrilməsinə və inkişafına səbəb olurdu. Şəhərlər iri yaşayış mərkəzlərinə çevrilməklə bərabər sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri, həmçinin inzibati-siyasi mərkəz rolunu oynayırdılar.

XVII əsrdə yeni istehsal sahələrinin yaranması və ticarət əlaqələrinin güclənməsi ilə Səfəvi dövlətində iri, orta və hətta xırda sayıla bilən şəhərlərin ölkədaxili iqtisadi əlaqələrin qurulmasında rolu artmışdı. Dövrün mənbələrində və səyyah gündəliklərində Azərbaycanın ölkədaxili iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynayan şəhərlər haqqında çox qiymətli məlumatlar vardır. Mənbələrdə Azərbaycanın Şirvan bölgəsinin şəhərlərinə dünyanın hər tərəfindən tacirlərin gəldiyi qeyd edilir. Təbii ki, güclü sənətkarlığı və zəngin daxili bazarı olmayan heç bir şəhər xarici tacirləri belə cəlb edə bilməzdi.

Şamaxı ilə yanaşı Şirvanda yerləşən və XV əsrin sonu üçün əvvəlki ticarət əhəmiyyətini itirən Dərbənd şəhərinin yenidən dirçəlməsi haqqında holland Yan Streysin “Səyahət” kitabında qiymətli faktlar verilmişdir. Bunlar göstərir ki, Dərbənd şəhəri xüsusən XVII əsrdə Xəzər dənizinin qərb sahillərində əsas iqtisadi-ticarət mərkəzlərindən biri idi. Dərbəndin XV-XVI əsrlərdən fərqli olaraq XVII yüzillikdə ölkənin daxili ticarətində əhəmiyyətinin artması, digər iqtisadi mərkəzlərlə sıx əlaqələr saxlaması Y.Streysin verdiyi məlumatlarda (1, 231-232) təsdiqini tapır.

Dağıdıcı Osmanlı-Səfəvi müharibələrinə baxmayaraq Şamaxı şəhəri təsərrüfatın bərpası və məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar Şirvanda əsas iqtisadi mərkəzlərdən birinə çevrilmişdi. XVII əsrin əvvəlində rus taciri F.Kotovun şəhərin bazarı, karvansara və dükənləri haqqında verdiyi məlumatlarda onun ölkədaxili iqtisadi əlaqələrdə rolunun artdığını göstərir. O, qeyd edirdi ki, Şamaxıda daşdan tikilmiş 7 karvansara vardır ki, onların hamısına ətraf dağlardan yeraltı borularla su çəkilmişdir. Buradakı Ləzgi, Gilan, Buxara karvansaralarından danışan tacir şəhər bazarlarında cürbəcür malların, rəngli ipək və xam ipəyin bol olduğunu göstərir. F.Kotova görə xam ipək şəhər bazarlarına ətraf kəndlərdən gətirilib satılırdı. Tacir qızğın alver gedən Şamaxı bazarına bir çox əcnəbi, o cümlədən Türkiyədən də mal gətirildiyini qeyd etmişdir (2, 72).

Alman alimi Adam Oleari 1636-1638-ci illərdə Azərbaycanda olarkən Şamaxı şəhərinin ölkənin iqtisadi və daxili həyatındakı rolu haqqında yazırdı ki, şəhərin cənub tərəfində üstü müxtəlif üsullarla örtülmüş, bir neçə küçəni əhatə edən böyük bir bazar, bazarda isə al-əlvan pambıq parça, ipək, gümüşü və qızılı zərxaralar, kaman, ox, qılınc və başqa mallar satılan dükənlər vardır. Bütün bu malları ucuz qiymətə almaq mümkündür. Bazarın özündəcə müxtəlif yerdən qapıları olan və xırda otaqları olan iki qonaq evi - karvansara var. Bura əcnəbi tacirlər gəlir və biryerdən (topdansatış) ticarət edirlər. Bunlardan biri Şah karvansarası, digəri Ləzgi karvansarası adlanır: bura çərkəz tatarları gəlirlər. Bu karvansarada çox gözəl Azərbaycan xalçaları satılır. Karvansarada yəhudilər də vardır. Onlar Şamaxı bazarında satmaq üçün ipək məhsulları və gözəl xalçalar gətirirlər (3, 554-555). Yan Streysin də məlumatları Şamaxı şəhəri ilə Niyazabad, Şabran, Dərbənd arasında sıx ticarət əlaqəsinin olması haqqında da təsəvvür yaradır.

Jan Batist Tavernye Naxçıvanda olmuş, bu şəhər haqqında maraqlı məlumatlar verərək, Naxçıvanı kifayət qədər böyük şəhər adlandırır. O yazır: “Naxçıvan çox qədim şəhərdir. Naxçıvanda kiçik bir arx keçir ki, suyu tamlı və onun mənşəyi Qarabağlar çayından uzaqda deyildir. İrəvan ilə Təbriz arasındakı bütün abadlıqları Şah Abbas dağıtdırır ki, Osmanlı qoşunu o yerlərdən hücum edərkən ərzaq ələ keçirə bilməsin və aclıqdan tələf olsun... Naxçıvanın xarabalıqları içərisində bir məscidin qalığı görünür ki, vaxtilə çox əla bina olan bu məscid Asiyanın ən yaxşı məscidlərindən imiş. Şəhərdən kənara bir bürc müşahidə edilir. Bu ən gözəl memarlıq abidəsidir. O, bir-birindən yaraşlıq dörd günbəzdən ibarətdir ki, onların üstündə konusvarı şəkildə piramidaya

oxşar 12 bürc yerləşmişdi...bütün bina bişmiş kərpicdən tikilmişdi. Daxildən və xaricdən qəşəng kaşilər və qabarıq şəkildə gül şaxələri ilə bəzədilmişdi. Çox ehtimal ki, Topal Teymurun saldırdığı binalardandır (4, 55-56).

Fransız səyyahı Şarder 1673-cü ildə İrəvan şəhərində bir qədər qaldıqdan sonra aprel ayının 12-də Naxçıvan şəhərinə gəlmiş, aprelin 13-də Naxçıvanı tərk etmişdir. O şəhərin abadlaşdırılması haqqında məlumat verərək yazır: "... şəhərin mərkəzi indi yenidən abadlaşdırılmış və əhali sakin olmuşdur. Böyük bazarları vardır."

Deyildiyi kimi, bu bazarlar uzun keçidlərdən və ya üstüörtülü küçələrdən ibarətdir ki, onun hər iki tərəfində sıra ilə hücrə və dükənlər yerləşir. Hər cür ərzaq və başqa mallar orada satılır. Naxçıvanda beş karvansara, hamamlar, ticarət mərkəzləri, çayxana, böyük qəlyanaltılar, iki min ev vardır. F.Kotov göstərir ki, keçmişdə bu şəhərdə 40 min ev olmuşdur (2, c.III, 387-388).

XIV-XV əsrlərdə Səfəvi dini ordeni və feodal mülkünün mərkəzi olmuş, XVI-XVII yüzilliklərdə xüsusi imtiyazlı statusu ilə seçilən Ərdəbil şəhəri əsas iqtisadi mərkəzlərdən birinə çevrilmişdi. Səfəvi dövlətində güneydən quzeyə, batıdan doğuya qədər bütün iqtisadi mərkəzlərin Ərdəbillə əlaqəsi var idi. Şeyx Səfi türbəsinin Ərdəbil şəhərində yerləşməsi onun bir dini mərkəz kimi də mövqeyini gücləndirmişdi. Alman elçisi Adam Oleari Ərdəbilin ölkənin çox qədim və məşhur şəhərlərindən biri olduğunu qeyd etmişdir. Səyyaha görə, şəhərin şan-şöhrətli əski şahların, xüsusilə onların dini məzhəblərinin əsasını qoyan Şeyx Səfinin burada yaşaması, onun müqəddəs məzarının da burada yerləşməsi yerli tacirlərin əcnəbilərlə çox böyük ticarət əlaqələri aparmasına səbəb olurdu (3, 581).

Dərbənd-Hörmüz və Gilan-Təbriz karvan yollarının da Ərdəbildən keçməsi şəhəri ölkədə ən mühüm daxili bazarlardan birinə çevirmişdi. 1623-cü ildə Ərdəbildə olmuş rus taciri Feodot Kotov burada bazar, karvansara və sarayların Şamaxıdakından çox olduğunu qeyd edərək yazırdı ki, bütün tikililəri daşdan olan bu şəhərdə çoxlu dükən, 20 karvansara var və bazarlarında cürbəcür mallar və tərəvəz satılır. Şəhərin bazarlarına Gilandan və Kürün mənsəbindən, Rusiyadan Somağa adı ilə tanınan dadlı balıq da gətirilir (2, 73).

Avropa tacirləri və səyyahları da Ərdəbilin iqtisadi inkişafının şəhərin ölkənin iqtisadi bölgələrini əlaqələndirən ticarət yollarının kəsişdiyi əlverişli şəraitdə yerləşməsi ilə bağlı olduğunu göstərmişlər. İtaliya elçisi Pyetro dalle Valle 1619-cu il aprelin 22-də İsfahandan ölkəsinə göndərdiyi məktubda Ərdəbilin iqtisadiyyatı haqqında yazırdı ki, şəhərin əhalisi çox olmaqla, burada hər cür mal var (6, 366-367). O, şəhərin zənginliyini onun dörd karvan yolu arasında yerləşməsi ilə əlaqələndirərək qeyd edirdi ki, bura Kürdüstan, Gürcüstan, Qafqaz, Dəmirqapı və Gilandan mal gətirib satırlar (6, 366-367).

1631-1668-ci illərdə bir neçə dəfə Səfəvi dövlətində olmuş fransız səyyahı Jan Batist Tavernye qeyd edirdi ki, Ərdəbilin iqtisadi yüksəlişi yalnız Səfəvi şahlarının qəbirlərinin burada yerləşməsi ilə bağlı deyildir. Şamaxı və Gilandan buraya vaxtaşırı 800-900 baş yüklü dəvədən ibarət ticarət karvanı

gəlir ki, onlar şəhərə əsasən ipək gətirirlər. Bundan əlavə Gilan və Şamaxı tacirləri İzmirə, İstambula Ərdəbil şəhərindən keçən karvan yolu ilə gedirlər. Beləliklə, şəhərə müxtəlif yerlərdən ardı-arası kəsilmədən tacirlər gəldiyinə görə ölkə miqyasında onun iqtisadi nüfuzu son dərəcə artmışdı. Ərdəbil də Təbriz kimi ölkənin zəngin şəhərlərindəndir (4, 76). Şübhəsiz, şəhərin ölkə-daxili iqtisadi əlaqələrdə xüsusi mövqeyi və mühüm ticarət mərkəzinə çevrilməsinin başlıca səbəbi onun karvan yollarının kəsişdiyi yerdə yerləşməsi ilə bağlı idi. Göründüyü kimi, XVII əsrdə ölkə əsas iqtisadi mərkəzlərdən biri kimi Ərdəbil əcnəbi tacirlərin diqqətini cəlb etməkdə idi. F.Kotovun və J.Tavernyenin verdikləri məlumatlar (2, 72-74; 4, 76) Ərdəbilin ümumölkə miqyaslı ticarət mərkəzlərindən biri olduğunu göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ərdəbil şəhərinin ticarət həyatı haqqında Adam Olearinin verdiyi məlumatlar Azərbaycanın daxili bazarının durumu haqqında daha aydın təsəvvür yaradır. O yazırdı ki, Ərdəbil şəhərində uzunluğu 300, eni isə 150 addım olan bir meydan vardır, bu meydanın hər iki tərəfi başdan-başa yaraşlıq, cərgə ilə tikilmiş dükanlardan ibarət olub, hər birində xüsusi səxlərin sənətkarları çalışırlar (3, 583-584).

Ərdəbil şəhərinin daxili bazarının zənginliyini, ümumi durumunu təsvir edən Adam Olearidən sonra, 1670-ci ildə bu şəhərdə olmuş hollandiyalı Yan Streys onun bazarları ilə yanaşı başqa şəhərlər və iqtisadi bölgələrlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinə də diqqət yetirərək, ölkənin daxili ticarəti haqqında daha aydın təsəvvür yaratmağa çalışmışdır. Yan Streys yazırdı ki, Ərdəbil olduqca böyük ticarət şəhəri olub, Gilan, Gürcüstan, Kürdüstandan gəlib-gedən tacirlərlə dolu idi. Bundan başqa, müqəddəs yeri ziyarətə gələnlərdən şəhər olduqca çoxlu mənfəət götürürdü. İsfahandan gələn tacirlərin də şəhərə xeyri az deyildi (1, 294).

XVI əsrin əvvəllərində 300 min əhalisi olan Təbriz şəhəri də ölkənin ən mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri idi. Şübhəsiz ki, Osmanlı-Səfəvi savaqları Təbriz şəhəri və şəhərətrafi bölgələrin iqtisadiyyatına böyük ziyan vurmuşdu. XVII əsrdə Təbriz şəhəri ölkənin ən mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri idi. Osmanlı-Səfəvi müharibələri Təbriz şəhəri və şəhərətrafi bölgələrin iqtisadiyyatına böyük ziyan vursa da şəhərin inkişafı dayanmamış, daxili iqtisadi əlaqələrin təkamülü və bütövlükdə məhsuldar qüvvələrin inkişaf prosesi pozulmamışdır. S.M.Onullahinin araşdırmalarına görə, Təbriz şəhəri nəinki Azərbaycanın, hətta Yaxın və Orta Şərqi mühüm ticarət mərkəzlərindən biri olub, Avropa səyyahlarının göstərdikləri kimi, əsil "ticarət şəhəri" idi (7, 136).

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr Şərq şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizin də iqtisadiyyatında sənətkarlığa nisbətən ticarət üstünlük təşkil edirdi. Təbrizdən başqa karvan yolları üzərində yerləşən Ərdəbil, Gəncə, Şamaxı, Bakı kimi digər şəhərlərin də iqtisadi həyatında ticarət əsas rol oynayırdı. Həmin şəhərlərdə sənətkarlar məhsulun həm istehsalçısı, həm də satıcısı kimi çıxış edirdilər. Daxili bazarlarda xırda sənətkarlarla alıcılar arasında vasitəçilik

funksiyasını tacirlər yerinə yetirirdilər.

Təbriz ölkənin əsas sənətkarlıq mərkəzlərindən biri idi. Təbrizdə toxunan atlas, qumaş, darai, məxmər parçalar daxili bazarda satılmaqla yanaşı, başqa ölkələrə də ixrac olunurdu. Təbrizdəki topdansatış ticarət mərkəzlərində yerlilərlə yanaşı əcnəbi tacirlər də alver edirdilər. E.Çələbi yazırdı: "Bütün əmtəə və mallar bu bazarlarda satılırdı" (8, 24). Təbrizdə Çarşı (bazar), Bədestan (Qeysəriyyə - üstü tacbəndlə örtülü bazar) və 700 dükən vardı. Təbrizin dükənləri kərpicdən tikilmişdi və səyyaha görə bu dükənlərdə tacirlər hər cür mal satırdılar. Evliya Çələbinin qeydlərindən aydındır ki, ölkənin iqtisadi həyatında xüsusi rola malik olan Ərdəbil və Təbriz şəhərləri mühüm ticarət mərkəzləri idilər (9, c.II, 261; 8, 7, 8, 12, 14, 16, 24, 33, 47). Evliya Çələbidən 26 il sonra Təbrizə gələn fransız sayyahı Şarden də ölkənin iqtisadi həyatında xüsusi əhəmiyyətə malik olub, daxili ticarətdə əsas yer tutan Təbriz şəhərində 15 min dükənin olduğunu (5, c.II, 403) yazmışdır. Göründüyü kimi 26 il ərzində şəhərdə dükənlərin sayı 2 dəfədən çox artmışdı. Şardenə görə, Təbriz XVII yüzillikdə əhalisinin sayına görə (550000 nəfər), nüfuzuna, böyüklüyünə, ticarətinə və zənginliyinə görə Səfəvi dövlətində ikinci şəhər idi. Bu şəhər ölkənin hər bölgəsilə, habelə tatarlarla, Türkiyə, Moskva və Hindistanla da ticarət edirdi. Şəhər ipək, pambıq və qızıl məmulatlarla zəngindir. Gilandan və Şirvandan gətirilən xam ipəyi hind tacirləri bu şəhərin bazarlarından alırlar (5, c.II, s. 403-404). Şardenin qeydləri Təbrizin iri ticarət mərkəzi olduğunu və ölkənin iqtisadi həyatında böyük rol oynadığını bir daha təsdiq edir. Səfəvi dövlətinin əsas topdansatış mərkəzləri də Təbriz şəhərində yerləşirdi. XVII yüzilliyin 60-70-ci illərində şəhərdə 200 karvansara, 70-ə qədər ticarət evi, 15000 dükən, bir neçə bazar var idi və bunların çoxu Hələb memarlıq üslubunda kərpicdən tikilmişdi (5, c. II, 403-404). Bu bazarlarda və dükənlərdə hər cür yerli sənətkarlıq və ərzaq məhsulları, habelə xarici mallar satılırdı.

Ölkənin iqtisadi həyatında neft də xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən Bakı şəhəri səyyahların diqqətindən yayınmamışdır. Pyetro dalle Valle yazırdı ki, Qafqazda, Xəzər sahillərində yerləşən Bakı ətrafında təbii şəkildə yerdən xüsusi yağ çıxır ki, ona neft deyirlər. Onlardan yanacaq və müalicə məqsədi ilə istifadə edirlər (6, 144-145). Elə bu keyfiyyətinə görə neft ticarətdə xüsusi rol oynayırdı. Bakı neftini Şamaxı bazarlarında rus tacirləri alaraq, Rusiya və Qərbi Avropaya aparıb satırdılar. Eyni zamanda Gilan tacirləri nefti Manqışlağa aparırdılar, buradan isə o, Xivə, Buxara və başqa Mərkəzi Asiya şəhərlərinə daşınırdı (10, 182). Evliya Çələbi gündəliyində Bakı neftinə daxili və xarici bazarlarda böyük tələbat olduğunu qeyd etmişdi. Səyyah Bakıda 8 rəngdə neft çıxarıldığını, sarı neftin əla keyfiyyətə malik olduğunu, qara nefti isə şahın xüsusi nəzarətə aldığını göstərmişdir. O qeyd edirdi ki, nefti tacirlər xüsusi tuluqlara doldurub, ölkənin bütün daxili bazarlarında satır, Özbəkistan, Hindistan və İraqa ixrac edirdilər (9, c. II, 303).

Qeyd etmək lazımdır ki, XVII yüzillikdə Azərbaycan şəhərlərinin bir çoxu inkişaf edərək böyüyür və Səfəvi dövlətinin daxili bazarı ilə xarici tacirlər

arasında əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynayırdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Стрейс Я.Я. Три путешествия. Пер. с немец. на русск. Э.Бородиной. М.: ОГИЗ-СОЦЭКГЗ, 1935,415 с.
2. Хождение купца Федота Котова в Персию. М.: Восточная литература, 1958, 110с.
3. Адале Олеарий. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Пер. с немец. П. Барсова. М.: Университетская типография, 1870, 1033с.
4. Səfərname-ye Tavernye. Tərcome-ye Əbuturab Nuri. İsfahan: Çarxane-ye Pərvin, h. 1336, 719 s.
5. Şarden. Səfərname-ye Şarden. Tərcome-ye Məhəmməd Abbasi, c.II-IV. Tehran: Entəşarate Əmir Kəbiri, h. 1335-1336, c. II, 470 s.
6. Pyetro dalle Valle. Səfərname-ye Pyetro dalle Valle. Tərcome-ye Şaəddin Şəfa. Tehran: Şerkete Entəşarate Elmi və Fərhəngi, h.1348, 483 s.
7. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi Bakı: Elm, 1982, 278 s.
8. Evliya Çələbi. Səyahətnamə. Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi tarix elmləri doktoru, professor. Seyidağa Onullahi. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1997, 87 s.
9. Evliya Çələbi. Seyahatnaması. İkinci cild, İstanbul: Kardeş matbaası, 1314, 466 s.
10. Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового Баку (VIII-начало XIX вв). Баку: АН Азерб. ССР, 1964,344 с.

ГОРОДА АЗЕРБАЙДЖАНА XVIII ВЕКА

Н.М.СУЛЕЙМАНОВ

РЕЗЮМЕ

В статье проанализирована важная роль азербайджанских городов в расширении экономических связей между регионами, в углублении общественного разделения труда, в повышении роста товарного производства, в формировании внутреннего рынка, в преобразовании городов в экономический центр в внешнеэкономических связях. Все это исследовалось на основе имеющейся литературы и дневников путешественников, источниками экономической эпохи XVII века государства Сефевидов.

Ключевые слова: Тебриз, Баку, Шемаха, Дербент, Ардебиль, Сефевиды, города, экономика

AZERBAIJANI CITIES IN THE XVII CENTURY

N.M.SULEYMANOV

SUMMARY

The article, referring to existing literature and traveller diaries, analyzes the role of Azerbaijani cities in the resolution of economic ties between the regions, in the deepening of social division of labor, in the growth of commodity production, in the formation of internal market, in the transformation of cities into economic centers and in foreign economic relations. The role of Tabriz, Baku, Shamakhi, Derbent, Ardabil, Nakhchivan cities as administrative-political, artistic and trade centers in the economic life of the country is marked.

Key words: Tabriz, Baku, Shamakhi, Derbent, Ardabil, the Sefevids, city, economic

UOT 94 (479.24)

**ВЗАИМООТНОШЕНИЯ АРМЯНО-ГРИГОРИАНСКОЙ ЦЕРКВИ
И РОССИЙСКИХ ВЛАСТЕЙ В КОНТЕКСТЕ УСИЛЕНИЯ
АРМЯНСКОГО НАЦИОНАЛИЗМА НА КАВКАЗЕ
(80-е – середина 90-х годов XIX в.)**

Ф.Р.ДЖАББАРОВ

Национальный музей истории Азербайджана
farhadcabbarov@mail.ru

В начале 80-х - середине 90-х гг. XIX в. в правительственной политике Российской империи стали наблюдаться изменения по отношению к армянам. Усиление армянского национализма на Кавказе, а также антиправительственная деятельность армян вызвала ответные меры со стороны государства. В статье рассматривается политика правительства относительно главного оплота сепаратизма – армяно-григорианской церкви, а также духовных школ, где воспитывалась армянская молодежь.

Ключевые слова: армяно-григорианская церковь, российское правительство, Кавказская администрация, армянские школы, армянский национализм

Начало 80-х – середина 90-х годов XIX в. отмечены серьезными изменениями в политике Российской империи по отношению к армянам. Эти изменения были вызваны активизацией сепаратистских устремлений и стремлением армян расширить права самоуправления на территории России, что явно не устраивало правительственные круги. Стремление армян к обособлению и воссозданию независимого государства более всего проявлялось в среде духовенства и интеллигентной молодежи в городах. Менее всего этим идеям было подвержено крестьянство и городские жители. Однако и эти слои населения под влиянием агитации, скрытых угроз понуждались к пожертвованиям, принудительным поборам на т.н. «армянское дело». И в таких условиях правительство Российской империи озаботилось установлением бдительного контроля над армянской церковью, подконтрольными ей церковно-приходскими школами и различными общественными организациями, выступавшими под именем просветительных и благотворительных, чтобы при первых проявлениях неблагоприятных действий пресечь агитацию, оградить армянское сель-

ское и городское население от влияния со стороны духовенства.

Впервые на высоком уровне необходимость пересмотреть традиционно покровительственную в отношении армян политику высказал Главноначальствующий гражданской частью на Кавказе князь Александр Дондуков-Корсаков. Возглавив Кавказскую администрацию в 1882 г., А.М.Дондуков-Корсаков приступил к тщательному изучению сложившихся в крае проблем, вопросов управления, поземельных отношений, межэтнических противоречий и других вопросов. На основе этого 29 октября 1882 г. им была составлена и представлена императору Александру III Записка под названием «Очерк политического состояния Кавказа». Значительное место в Записке отводилось характеристике армянского движения в крае, армянской церкви и постановке учебного дела у армян. В Записке А.М.Дондуков-Корсаков выражал беспокойство не только усилением могущества армянской буржуазии, но и в не меньшей степени – активизацией сепаратистских стремлений в среде армянской интеллигенции, активной агитацией идеей автономии, восстановления границ древней Армении. Считая эти идеи, особенно популярные в среде молодежи, не представляющими серьезной опасности, А.М.Дондуков-Корсаков тем не менее полагал, что правительству «необходимо следить за тем, чтобы такие тенденции не проникали посредством школ в массу подрастающего поколения» (1, 242). То значение, которое придавал в данной части Записки Главноначальствующий армянским школам, как наиболее реальному рассаднику сепаратистских идей, имело под собой основание.

Дело в том, что армяне имели на Кавказе целую сеть духовных учебных заведений, фактически не подконтрольных правительственной власти. Это были: Эчмиадзинская армяно-григорианская академия, Тифлисская, Карабахская, Эриванская, Эчмиадзинская духовные семинарии, а также множество церковно-приходских школ при церквях и монастырях. Академия и семинарии являлись своеобразными педагогическими институтами, поставляющими учителей: академия готовила учителей в семинарии, а семинарии – в церковно-приходские школы (учителя с общеобразовательным цензом правительственных учебных заведений в этих армянских образовательных учреждениях находились в меньшинстве). Таким образом, сеть армянских школ была построена на идее автономии внутренней (стремление освободиться от правительственного надзора) и внешней (организация своего национального учебного устройства) (1, 615-616).

Все перечисленные учебные заведения находились в исключительном ведении армянского духовенства и светских представителей армянской нации. Правила об Эчмиадзинской академии, утвержденные 1 октября 1874 г., и вовсе исключали наблюдение за академией со стороны учебной и административной властей (5, 5). Опасность стала отчетливее вырисовываться со второй половины XIX в., когда среди турецких армян

начали проявляться резко выраженные сепаратистские устремления, и армянские учебные заведения превратились в рассадников этой идеи.

Вышеизложенное дает ответ на то, почему Главнначальствующий А.М.Дондуков-Корсаков так настойчиво обращал внимание императора Александра III на вопрос об армянских школах. В Записке от 1882 г. он предлагал следующее: «Что же касается, собственно, исключительного, привилегированного положения армянских школ в крае, то казалось бы полезным теперь же пересмотреть все относящиеся до них постановления, с целью подчинения армянских училищ более серьезному надзору Кавказского учебного начальства и ослабления неблагонадежного влияния на них Эчмиадзина» (1, 243).

В 1884 г. при Министерстве внутренних дел было образовано особое Совецание из министра внутренних дел Д.А.Толстого, министра народного просвещения И.Д.Делянова и Главнначальствующего гражданской частью на Кавказе А.М.Дондукова-Корсакова. Совецанием были выработаны Правила об армяно-григорианских церковных училищах на Кавказе, утвержденные Александром III 16 февраля 1884 г. Согласно Правилам, к категории церковных училищ были отнесены лишь общеобразовательные, начальные одно- или двухклассные учебные заведения, состоящие при армяно-григорианских церквях или монастырях и содержимые на счет церковных и монастырских сумм или помощи прихожан. За епархиальными начальниками оставлялось право наблюдения за хозяйственно-административной и педагогической деятельностью училищ, а также право назначения и увольнения учителей, открытия и закрытия училищ, с обязательством извещать о своих действиях Попечителя Кавказского учебного округа. При этом духовным властям вменялось в обязанность сообщать Попечителю сведения о местности, в которой открыто училище, о средствах, на которые отнесено его существование, и, кроме того, представлять учебные планы преподавания русского языка, истории и географии, с указанием и числа назначенных на эти предметы недельных уроков, а также вообще – статистические данные, необходимые для отчетов о состоянии образования в крае. Объем преподавания русского языка, означенными Правилами, указывалось устанавливать по соглашению с учебным начальством. Русская история и география вводились в качестве обязательных предметов в тех училищах, в которых введено преподавание всеобщей истории и географии. На обязанность учебного ведомства возлагалось наблюдение за преподаванием всех предметов, кроме Закона Божьего. Церковные училища, которые по курсу своему выходят за рамки начальной школы и имеют более двух классов, подчинены были Правилами 1884 года надзору училищного начальства, на общем с частными учебными заведениями основании (5, 33-35).

Правила 1884 г. показали решимость имперского правительства положить конец вредным с точки зрения государственной политики направ-

лениям в деятельности армянских духовных школ. Они вызвали попытку Эчмиадзинского синода уклониться от подчинения армяно-григорианских церковно-приходских школ правительственному надзору. Было очевидно, что армянское духовенство открыто саботировало правительственные установления, не желая упускать из рук важный рычаг воздействия на национальное самосознание армян. В 1891 г., ввиду продолжавшихся нарушений со стороны армянской церкви, опять состоялось особое совещание об армянских школах. В совещании приняли участие: министр внутренних дел Иван Дурново, министр народного просвещения И. Делянов, министр иностранных дел Николай Гирс и новый Главногоначальствующий гражданской частью на Кавказе Сергей Шереметев, назначенный на эту должность в июне 1890 г. Совещание это, вновь признав необходимым в школьном вопросе стремиться к постепенному полному подчинению церковных училищ учебному ведомству, решило не допускать никаких новых послаблений. При дальнейшем нарушении Правил 1884 г. патриархом-католикосом или кем-либо из подчиненных ему духовных лиц, совещание «признало соответственным предоставить Попечителю учебного округа входить с представлениями к Главногоначальствующему гражданской частью на Кавказе о закрытии тех училищ, в отношении которых допущено упомянутое нарушение правил, или, в случае согласия лиц, обеспечивающих эти училища материальными средствами, продолжать их существование, на общем с частными школами основании, - подчинять их надзору дирекции и инспекции народных училищ». 2 марта 1891 г. император утвердил заключение совещания (5, 38-39).

Однако все обсуждения и принятые решения, как ни странно, оставались на бумаге. Анализ источников показывает, что Кавказская администрация была бессильна осуществить полный контроль над армянскими школами. С другой стороны, Эчмиадзин под разными предлогами старался обходить букву закона и надо сказать, это ему удавалось. Главногоначальствующий С.А.Шереметев решил обратиться к императору с поистине радикальным проектом изъятия церковно-приходских школ из ведения армяно-григорианской церкви. В представленной им Александру III Всеподданнейшей записке отмечалось, что постановка учебного дела в упомянутых школах весьма неудовлетворительна, и что ученики почти не изучают русского языка; армянское же духовенство во главе со своим патриархом употребляет все усилия к увеличению числа этих школ, являющихся весьма вредными в государственных интересах, и что посему представляется необходимым не делать никаких уступок патриарху в школьном вопросе. С целью предупреждения возможных осложнений и обострения «армянского вопроса», С.А.Шереметев предлагал изъять из ведения армянского духовенства образование сельского населения, передав церковно-приходские школы в заведывание Кавказского учебного округа (5, 41-42). Смерть Александра III осенью 1894 г. отложила на непро-

должительное время решение вопроса.

Как видно, в вопросах системы образования российским властям приходилось неизменно сталкиваться с сопротивлением армянского духовенства и, прежде всего, патриарха-католикоса. В связи с этим серьезную озабоченность у правительства вызывали отношения с патриархом, пользующимся безграничной властью и являвшимся фактически носителем не только высшего духовного сана, но и высокого политического статуса.

После завоевания Южного Кавказа Россией и перехода под ее власть Эчмиадзинского монастыря - места пребывания патриарха-католикоса всех армян – империя получила дополнительные возможности для использования армян в своей внешней политике на Востоке. Патриарх-католикос считался не только духовным главой всех армян, где бы они не находились, но и был олицетворением идеи политического единства разбросанного по миру армянского народа. Российские власти старались извлечь максимальные выгоды от главенства Эчмиадзинского патриаршего престола над всеми армянами, особенно, населяющими Османскую империю. По словам американского историка Пола Верта, «на практике повышение престижа католикоса среди зарубежных армян заставляло имперское правительство идти на значительные уступки в отношении управления духовными делами григорианского исповедания» (2, 177).

Однако, по мере усиления армянского национализма в крае Эчмиадзинский патриархат постепенно превращался в центр сепаратистского, а позднее – террористического движения. Сосредоточение в руках церкви значительных финансовых ресурсов, ее консолидирующая роль в жизни армян в условиях отсутствия государственности и территории с компактным армянским большинством, указанное выше стремление сохранить контроль над духовными учебными заведениями не могли не вызвать беспокойство имперской администрации. Армянское духовенство во главе с патриархом-католикосом постепенно превращалось в угрозу политике России на Кавказе и курсу на утверждение «русской государственности» в крае. В связи с этим предлагались различные проекты по ограничению власти и влияния Эчмиадзинского патриарха. При этом, по верному замечанию П.Верта, государственные чиновники Российской империи не были готовы окончательно проститься с представлением о том, что решительная поддержка русским правительством Эчмиадзина выгодна с внешнеполитической точки зрения (2, 177). Как будет видно дальше, эти колебания станут главным фактором в нерешительности российских властей подорвать влияние Эчмиадзинского католикоса.

Большое значение правительство придавало такому важному вопросу, как выборы патриарха-католикоса, которые при существующем порядке обеспечивали преимущество турецких армянских епархий, значительно превышающих число епархий в России и других странах. В ре-

зультате на патриарших выборах в Эчмиадзине проходил кандидат от турецких епархий, который действовал, в основном, по указаниям из Константинополя. Наиболее типичным в таком случае было появление «плохо управляемых» патриархов-католикосов.

23 марта 1883 г. император Александр III одобрил предположения особого совещания о роли правительства при новых выборах Эчмиадзинского патриарха. Суть данных предположений сводилась к оказанию на выборах покровительства лицу из армянской духовной иерархии России. Очередные выборы состоялись в апреле 1885 г. и патриархом-католикосом был избран русский подданный, занимавший до того место Нахичевано-Бессарабского архиепископа Макарий. Несмотря на выраженные по прибытию в Тифлис на встречу с А.М.Дондуковым-Корсаковым верноподданнические чувства, проповедование в духе строгой законности и предостережения армян от пропаганды лиц, враждебных русскому правительству, вскоре у властей появились трения и с Макарием. Судя по Всеподданнейшей записке А.М.Дондукова-Корсакова за 1890 г., эти трения касались, в основном, противодействия патриарха вмешательству администрации в школьное образование армян. Дело дошло даже до того, что Александр III направил к Макарию особое лицо – министра иностранных дел Н.К.Гирса «для внушительного воздействия на патриарха, с целью направления его к законному пути» (1, 289).

80-90-е годы XIX в. отмечены также активизацией политического сплочения армян в форме политических партий и организаций, программы и деятельность которых были тесно связаны с террором как против Османской империи, так и против Российской. Первой политической организацией был «Арменакан», созданный в 1885 г. в Марселе. В 1887 г. группа студентов-армян учредила в Женеве партию социал-демократического толка «Гнчак». В 1890 г. в Тифлисе образовывается Армянская революционная федерация «Дашнакцутюн». В тесной связи с «Гнчак»ом и «Дашнакцутюн»ом состояла армянская церковь в лице Эчмиадзинского патриархата. Официальные документы изобилуют свидетельствами, подтверждающими, что армянские священнослужители принимали непосредственное участие в сепаратистской и террористической деятельности армянских партий на территории Османской империи, в организации финансирования этой деятельности, в вооружении армянских боевиков и отправке их на борьбу против османского правительства. Как отмечает О.Кузнецов, приходские структуры Армянской Апостольской церкви активно использовались транснациональными армянскими террористами для осуществления своей противоправной деятельности, а сама церковь, если и не участвовала в совершении ими преступлений непосредственно, то оказывала им самое активное пособничество и покровительство, являясь, по сути, зонтичной структурой, прикрывавшей и легализовавшей террористическую активность своих радикально настроенных единовер-

цев и соплеменников (6, 107).

В середине 90-х гг. XIX в. в антитурецком движении армян произошли знаковые события – осенью 1895-зимой 1896 гг. они подняли беспорядки в Зейтуне и Ване, совершив серию террористических актов как против османской администрации, так и против мирного мусульманского населения. Это вызвало ответную реакцию турецких властей. После подавления беспорядков в Россию, в частности, на Кавказ хлынули тысячи армянских беженцев, среди которых было множество повстанцев и боевиков, что создало дополнительные проблемы для российских властей. Весть о событиях в Зейтуне и Ване сразу же была подхвачена армянскими пропагандистами, вновь развернувшими шум о притеснении «многострадальных» армян турками. И вновь в фарватере этой кампании шла армянская церковь. Патриарх-католикос Мкртыч отправил телеграмму на места о том, чтобы отслужить панихиду об убитых армянах и трижды в неделю молебствия по случаю реформ в Турецкой Армении (1, 577). Вмешательство армянской церкви в политические процессы, в особенности, связанные с событиями в Турции, вызывали негативную реакцию со стороны российских властей. Так, в 1894 г. Мкртыч в письме к константинопольскому патриарху выражал сочувствие возникшему в Турции армянскому движению и высказывал прямое порицание действиям и мероприятиям турецкого правительства. По поводу этого вмешательства Мкртыча в политические дела сенатором Иваном Горемыкиным ему сделано было «внушение о соблюдении на будущее время должной осторожности в сношениях со своей паствой вообще и, в частности, с армянским населением в Турции (1, 584).

Действия армян и, прежде всего, вызывающее, явно враждебное поведение армянской церкви после событий 1895-1896 гг. произвели на российские власти давно ожидаемый эффект, когда, проще говоря, терпеть уже было нельзя. Требовалось принятие кардинальных мер как для обуздания армянского национализма, так и ограничения всевластия григорианской церкви. Важное было также урегулировать длившиеся долгие годы трения по вопросу о несоответствии армяно-григорианских школ правительственным установлениям. В то же время следует заметить, что ряд современных исследователей расценивают правительственный курс на упорядочении деятельности духовных школ и сужение влияния армянской церкви как составную часть политики властей по подчинению системы образования национальных меньшинств задачам политики «обрусения» (2, 190; 3, 90). Такая оценка, однако, неприемлема в случае с армяно-григорианскими учебными заведениями, которые являлись единственными в масштабах Российской империи очагами, мягко говоря, не соответствующими своему прямому назначению. Превращение этих учебных заведений в руках церкви и радикальных слоев армянской элиты в инструмент воздействия на массы в ущерб интересам стабильности и безопасно-

сти на Кавказе были главными побудительными мотивами для правящих кругов Российской империи пресечь их антиправительственную деятельность.

Первые черты намечаемых мер были озвучены во Всеподданнейшей записке С.А.Шереметева от 1895 г. новому императору Николаю II. Отметив, что после Берлинского конгресса у армян усилились стремления к обособлению и воссозданию независимой Армении, С.А.Шереметев писал о необходимости бдительного контроля, чтобы при первых проявлениях неблагоприятных действий пресечь агитацию, оградить армянское население от влияния со стороны духовенства, проникнутого духом нетерпимости. В этой части Николай II поставил пометку: «Да» (4, 454). касаясь вопроса школ, С.А.Шереметев приходил к выводу, что из 206 армянских церковно-приходских школ только 33 действительно таковые, а остальные подлежат передаче в ведение Кавказского учебного округа (4, 455). В тексте Всеподданнейшей записки Николаем II было собственноручно подчеркнуты объяснения Главного начальствующего о том, что постановка учебного процесса в церковно-приходских школах весьма неудовлетворительна, и ученики почти не изучают русского языка, о том, что армянское духовенство во главе с патриархом употребляет все усилия к увеличению численности этих школ. В заявлении С.А.Шереметева о том, что с точки зрения государственных интересов армянские школы являются весьма вредными, вследствие чего необходимо не делать никаких уступок патриарху в школьном вопросе, император подчеркнул слова «не делать... никаких уступок патриарху в школьном вопросе» (1, 568).

По мнению Главного начальствующего, нужно изъять народное образование сельского населения из рук духовенства, усилить контроль за разными армянскими обществами, а если и это окажется недостаточным – отобрать недвижимые имущества у армянской церкви с назначением вознаграждения. Здесь Николай II поставил пометку: «Одобряю» (1, 568-569).

Как видно, Главного начальствующий гражданской частью на Кавказе С.А.Шереметев предложил довольно обширную программу «по установлению, - как он выразился в записке императору, - за армянами со стороны главного Кавказского начальства строгого и бдительного надзора» (1, 567). Несомненно, что уверенность в действиях ему придавало благосклонное отношение императора Николая II, который, как можно заметить, выразил свое согласие с основными положениями Всеподданнейшей записки. С.А.Шереметев первым предложил наиболее радикальную меру, а именно конфискацию принадлежащей церквям и монастырям недвижимости, как он объяснял для того, «чтобы капитал состоял в ведении правительства, а проценты с этого капитала расходовались согласно предназначению жертвователей, а не на дела, ничего общего с религией не имеющие» (1, 568).

Однако и на этот раз намеченное осталось на бумаге. Причиной тому послужили кадровые изменения в Кавказской администрации. В декабре 1896 г. в связи с болезнью, по собственному прошению, С.А.Шереметев был отправлен в отставку. Осуществить предполагаемые мероприятия удалось лишь в 1897 г., когда Главным начальствующим на Кавказе был уже Г.С.Голицын. Понадобилось почти 15 лет, чтобы правительство пошло на решительный шаг по усилению надзора над армянской церковью, находящимися в ее ведении церковно-приходскими школами, а также конфисковало церковные имущества, использовавшиеся часто на нужды террора и сепаратизма.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Армянский вопрос» на Кавказе. По материалам российских архивов и изданий. 1724-1914: в 3 т. Т.1: 1724-1904 / Сост. и коммент. Гейдаров Т.К., Багиев Т.Р., Шукюров К.К. СПб., 2011.
2. Верт П. Православие, инославие, иноверие: очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи. М.: 2012.
3. Волхонский М.А. Первая русская революция и восстановление Наместничества на Кавказе. // Кавказский сборник, т. 3 (35). М.: 2006.
4. Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX-началоXX вв.). СПб., 1998.
5. Записка об армянских школах. СПб., 1911.
6. Кузнецов О.Ю. История транснационального армянского терроризма в XX столетии (историко-криминологическое исследование). Баку: 2015.

ERMƏNİ-QRİQORIAN KİLSƏSİNİN RUSİYA HÖKUMƏT DAİRƏLƏRİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ QAFQAZDA ERMƏNİ MİLLƏTÇİLİYİNİN GÜCLƏNMƏSİ KONTEKSTİNDƏ (XIX əsrin 80-ci illəri – 90-cı illərin ortaları)

F.R.CABBAROV

XÜLASƏ

XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəli – 90-cı illərinin ortalarında Rusiya imperiyası hökumətinin ermənilərə münasibətdə yürütdüyü siyasətdə dəyişikliklər müşahidə edilməyə başladı. Qafqazda erməni millətçiliyinin güclənməsi, həmçinin ermənilərin hökumət əleyhinə siyasəti dövlətin cavab addımlar atmasına səbəb oldu. Məqalədə hökumətin separatçılığın əsas istinadgahı olan erməni-qriqorian kilsəsinə və erməni gənclərinin təhsil aldığı dini məktəblərə dair siyasəti araşdırılır.

Açar sözlər: erməni-qriqorian kilsəsi, Rusiya hökuməti, Qafqaz administrasiyası, erməni məktəbləri, erməni millətçiliyi

**RELATIONS BETWEEN ARMENIAN GREGORIAN CHURCH AND RUSSIAN
AUTHORITIES WITHIN THE CONTEXT OF STRENGTHENING
OF ARMENIAN NATIONALISM IN THE CAUCASUS
(80s- mid 90s of the XIX century)**

F.R.JABBAROV

SUMMARY

Early 80s-mid 90s of the XIX century witnessed changes in the attitude towards Armenians in the government policy of the Russian empire. Rise of Armenian nationalism in the Caucasus as well as anti-government activity caused the retaliatory response by the authorities. The article deals with the government policy concerning the main stronghold of separatism - Armenian Gregorian church and religious schools where Armenian youth had been educated.

Key words: Armenian Gregorian church, Russian government, Caucasian authority, Armenian schools, Armenian nationalism

UOT 656.11

**QƏDİM AZƏRBAYCAN TAYFALARININ ÖKÜZ VƏ İT
DƏFNLƏRİNDƏ MİFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR**

İ. N. AVŞAROVA
Bakı Dövlət Universiteti
i.avsharova@mail.ru

Bəşər tarixi boyu, o cümlədən müxtəlif tarixi dövrlərdə yaşamış tayfalar arasında axirət dünyasına inamla bağlı müxtəlif inanclar mövcud olmuşdur.

Ərazidə əgdad kultunun geniş yayılması özünü qəbir abidələrində göstərir. Qəbir abidələrində müxtəlif heyvan dəfinləri izlənilir. Aparılan tədqiqatlar zamanı qəbirlərdə bütöv heyvan skeletlərinə və ya onların kəllə sümüklərinə rast gəlinir. Adətən onların baş və buynuzlarına müxtəlif bəzəklər tətbiq olunur.

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar ərazidə ibtidai dini təsəvvürlərin ən qədimlərindən sayılan animist baxışların mövcud olduğunu subut edir.

Tədqiq olunan mövzu bu günə kimi hərtərəfli tədqiqata gəlb olunmadığı üçün aktualdır.

Açar sözlər: tayfalar, heyvan kultu, öküz, it, dəfn mərasimi, qəbir abidələri, animist baxışlar, dini baxışlar

Eneolit və tunc dövrlərində heyvan kultunun insanların həyatına daxil olması, insanların dini dünyagörüşlərində dönüş yaratdı. İnsanlarının etiqad etdiyi heyvanlar tədricən həyatlarına “əcdad kultu” kimi daxil olmaqla bərabər, həm də onların dünyagörüşlərində hakim və tanrı obrazı kimi yer aldı. Dövrün dini baxışlarında totemlər tayfalarının yaradıcısı, həm də onların himayəçisi olub, onları, o cümlədən bütün varlıqları şər qüvvələrdən qoruyurdular.

Bu dövrdə müxtəlif fəvqəltəbii qüvvələrə, o cümlədən insanın və heyvanın ruhuna inam animist baxışların yaranmasına gətirib çıxarır. Animist baxışlara görə insanın və heyvanın ruhu canlı olub, fəvqəltəbii qüdrətə malik olmuşlar [9, 17]. Elə həmin səbəbdən də təbiətin qanunları qarşısında aciz qalan ibtidai insanlar ölən insanın və heyvanların ruhuna inanır, dəbdəbəli dəfn mərasimləri keçirirdilər. Belə ki, qəbirlərdə izlənilən dəfn adətləri və qəbir avadanlıqları həmin dövrdə yaşamış insanların ictimai, iqtisadi, dini-mifoloji və mədəni həyatını öyrənmək baxımından dəyərli mənbələr sayılır. Azərbaycanda tədqiq olunan müxtəlif dövrlərə aid bir çox qəbir abidələrində hevan ruhlarına inam öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, qədim insanlar ilk tanrıla-

rını heyvanlar arasından seçmiş və onlara bir kult kimi sitayiş etmişlər. Azərbaycan ərazisində heyvanların ruhlarına inamla bağlı yaranmış ilk inanclara Azıx mağarasında rast gəlinmişdir. Burada qayalar arasında gizlədilmiş mağara aylarının kəllələrinə təsadüf olunmuşdur. Həmin ayların birinin kəlləsinin üzərinə 8 paralel xətt çəkilmişdir. Əldə olunan ayi kəllələrinin qayalar arasında gizlədilməsi həmin dövrdə yaşamış insanların animist baxışlarının ilk rüşeyimləri sayıla bilər. Bu heyvanların Azərbaycanın faunasına daxil olması ərazidə zəngin meşə zolaqlarının olması ilə bağlıdır. Bu da ərazidə ayı kultunun və totemizmin ilk rüşeyimlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Heyvanlarla bağlı inanclar və əcdad kultları mezolit dövründən başlayaraq Azərbaycan tayfalarının həyatında dərin kök salmışdır. Həmin kultlar dövrün dini dünya-görüşlərinin müxtəlif istiqamətlərində yer almışlar. Eneolit dövründən başlayaraq, axirət dünyasına inamla bağlı dövrün dəfn mərasimlərində mərhumun ruhu normal yaşasın deyərək müxtəlif dini ayinlər icra olunur, heyvanlara etiqadla bağlı isə tayfalar tərəfindən kult kimi qəbul olunmuş və dini inanclarda özünə yer almış, seçilmiş heyvanlar dünyasını dəyişmiş insanla axirət dünyasına yola salınırdı. Heç şübhəsiz ki, dəfn mərasimlərində yerinə yetirilən ritual xarakterli həmin inanclar ölənlə insanla əlaqə yaratmaq məqsədi daşıyırdı. Qəbrə ölənlə insana və bəzən də onun yanında basdırılmış heyvana məxsus əşyalar və müxtəlif ərzaqlarla dolu qablar qoyulur, qəbrin üzərində qurbangahlar qurulub, qurbanlar kəsilirdi. Eneolit və tunc dövrünün tədqiq olunmuş qəbir abidələrində bəzən, dəbdəbəli şəkildə icra olunmuş heyvan dəfnlərinə rast gəlinir. Bu tip dəfn etmə heç şübhəsiz ki, totem əcdadlarının ruhlarına inam və rəğbət ilə birbaşa bağlı olub, dövrün dəfn adətlərində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda və dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən qədim Çində heyvan kultu izlərinə rast gəlinir. Təbiətin müxtəlif qüvvələrinin ruhlarını, eləcə də özlərinin əfsanəvi totem əcdadlarını heyvan simasında təsəvvür edən qədim çinlilər elə bil ki, cansız təbiət qüvvələri, heyvanlar aləmi ilə ölmüş əcdadlar arasında əlaqə yaradırdılar. Çində əcdadlar kultunun əhəmiyyətinin artması “bədəndən ayrılmış ruhun yaşaması” haqqında nəzəriyyənin yaranmasına gətirib çıxarmışdı [12, 49-51].

Ölüb dirilən tanrılar haqqında olan əkinçilik mifi qədim Şərqdə geniş yayılmışdı; tanrı Tammuz Assur-Babil, tanrı Dumuzi Şumer mifologiyasında yer almışdı, onlar ölüb-dirilən vəhşi heyvan formasındadırlar. Qədim türklərin mifoloji düşüncələrində isə torpağın və suyun rəmzi olan, onları təcəssüm etdirən Yer-Sub tanrısı idi. İnsanları və heyvanları xəstəliklərdən qorumaq üçün ona qurban kəsirdilər [9, 51-52, 54].

Göründüyü kimi, kultların dövrün insanların mifik təfəkkürlərində geniş şəkildə yer alması, onlara olan pərəstiş heyvanların insanlarla birlikdə və ya da tək şəkildə qəbirdə dəfn edilməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, Naxçıvanda yerləşən I Kültəpənin eneolit dövrü təbəqəsində 85 qəbir açılmışdır ki, onların ikisində it dəfninə rast gəlinmişdir [1].

Azərbaycan ərazisində son tunc dövründə öküz dəfn etmə adətinin

izlərinə də təsadüf olunur. Belə qəbir E.Resler tərəfindən Xocalı kurqanından (2№-li) aşkara çıxarılmışdır. Qəbirdə iki öküzün dəfninə rast gəlinmişdi. Burada öküzlərin kəllələrinə tuncdan hazırlanmış, qapağa oxşar bəzək qoyulmuşdur. Heç şübhəsiz ki, öküzlərin dəbdəbəli dəfni və onların başlarına qoyulmuş yastı quruluşda hazırlanmış tunc başlıqlar heç də təsadüf olmayıb, birbaşa baş tanrı, əcdad kultu, öküzə pərəstiş, onun ruhuna inamla bağlı yaranmış bir dəfn adəti sayıla bilər. Göründüyü kimi, tunc dövrü tayfaları öküzə tanrı və bir əcdad kultu kimi etiqad etmişlər. İlk zamanlar bu etiqad qədim tayfaların təfəkküründə əkinçiliklə bağlı yaransa da, sonrakı dövrlərdə öküz-buğa kultu bir totem və tanrı obrazı olaraq qədim tayfaların həyatına daxil olmuşdur. İtin və öküzün Azərbaycan tayfalarının mifoloji dünyagörüşlərində yer alması, onlara pərəstiş və inam sonrakı tarixi dövrlərdə insanın, it və öküzün birlikdə dəfninə gətirib çıxarmışdır. Bu tip dəfn etmə adəti Azərbaycanın antik dövr abidələrində izlənilir. Belə ki, Şəki rayonu ərazisində (Fazil kəndi) antik dövrə aid Təpəbaşı nekropolunda tədqiq edilən 4 qəbir abidəsinin ikisində öküz skeleti və öküz başına təsadüf edilmişdir. 2 sayılı qəbirdən bütöv halda öküz skeleti, onun ayaq tərəfində qoç və qoyun sümükləri aşkar olunmuşdur. Qəbrin inventarı skeletin qarşı tərəfində, beş qara rəngli qab isə arxa tərəfdə topa şəkildə yığılmışdır. Skelet qəbrin şimal tərəfində bükülü vəziyyətdə qoyulmuşdu. Heyvan skeleti ilə insan skeleti arasındakı boşluğa isə saxsı qablar yığılmışdı. Qəbir dördkünc formadadır. Öküzün cəsədi qəbrə şərq-qərb istiqamətində qoyulmuşdur. Qəbrin döşəməsində nazik kul təbəqəsinə, qab və sümüklərin arasında isə kömür qalıqlarına təsadüf edilmişdir. Heç şübhəsiz ki, kənarında yandırılan ocağın külünü qəbrin döşəməsinə səpmişlər. Belə ki, bütöv şəkildə iribuynuzlu heyvanın insanla birlikdə dəfninə Təpəbaşı nekropolunda ikinci dəfə rast gəlinir [10,114]. Qəbirlərə külün səpilmə adətinə Azərbaycanın tunc dövrü qəbir abidələrində tez-tez rast gəlinir. Həmin mərasim yəqin ki, o da inamla bağlı yerinə yetirilmişdir.

Öküz fiqurlarının və təsvirlərinin son tunc və ilk dəmir dövründə bədi tunc məmulatlar və qayaüstü petroqliflər üzərində geniş yayılması da Azərbaycanda yaşayan tayfaların öküzə bir ilahi qüvvə kimi sitayiş etməsinə sübutdur [3]. Qazax rayonundakı Babadərviş son tunc və ilk dəmir dövrü yaşayış yerindəki məbədin gil ocaq kompleksinin od yanan hissəsi öküz başı formalı olub, buynuzları aypara şəkillidir [8, 106-107]. Aypara buynuzlu öküz təsvirləri Azərbaycan ərazisindən tapılan tunc kəmərlər üzərində öz əksini tapır [15]. Bu da yəqin ki, Baş Allahı, odu göstərən simvoldur.

Son tunc və ilk dəmir dövrü heykəltəraşlığında bəzi heyvanların başlarının təsviri üstünlük təşkil edirdi ki, bu da ibtidai animanist incəsənətin əsas xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur. Elə həmin səbəbdən də Azərbaycan tayfaları tərəfindən öküzün başı tuncdan tökülmüş və başının üzərində hakimiyyət rəmzi olan üçbucaq təsvirli simvol yer almışdır. Öküzün başının üzərindəki həndəsi təsvir olan tək üçbucaq isə torpağın gücünü, Baş Allahı, dağı, odu, təminatı, dünyaya gəlməyi, həyatı, ölümü və s. göstərən semantik işarədir [5, 273].

Qədim maldar-əkinçi tayfaların nəzərində heyvanın başı onun tam obrazını özündə təcəssüm etdirirdi və ibtidai düşüncənin xüsusiyyətləri onu məcbur edirdi ki, bu təsəvvürü daha aydın dərk etsin. Azərbaycan ərazisindən əldə olunan bu tip fiqurlar əsasən öküz başı formasında hazırlanmışdır.

Eyni simvol (yəni üç nöqtənin birləşməsi şəklində olan üçbucaq təsviri) orta əsrlərin sonuna qədər “hakimiyyət rəmzi” olaraq İran xalqlarına aid numizmatik materialların üzərində davam etmişdir [2, 74-75]. Tuncdan hazırlanmış öküz başı fiqurları Cənubi Qafqaz [7, 70], Dağıstan, İran [13, 108] və başqa ölkələrdən tapılmışdır.

V.İ. Avdeyevin fikrincə, öküzə inam qədim dövrlərdə Şərqdə və Qafqazda geniş yayılmışdır. Bədii tunc məmulatlarının naxışlarında **öküz təsvirləri** xüsusi yer tutur. Öküz təsviri e.ə. III-I minilliklərdə qədim İranda, Hindistanda, Mərkəzi Asiyada Ay Allahı kimi çıxış edir [6, 203]. Demək olar ki, maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində rast gəlinən öküz-buğa təsvirlərinin çoxu stilizə olunmuş şəkildə aypara buynuzlu verilir. Ay qədim zamanlardan insanların həyatına müqəddəs bir obraz kimi daxil olmuşdur. Bu gün də Azərbaycan xalqının eksipologiyasında Ayın mənfi enerjisi və mənfi qüvvələrlə bağlılığı haqqında bir çox inanclar mövcuddur: “Aya çox baxmaq olmaz, Ay insanı özünə çəkər”, “Ay müqəddəsdi, təzə Ay (hilal adlanır) çıxanda ona salavat çevirmək vacibdir”, “Ay tutulması Şeytan əməlidir. Ay tutulanda mis qazanları döyərlər ki, şər qüvvələr uzaqlaşsın” və s. Azərbaycanın ilk tunc dövrü abidələrində geniş yayılmış ocaq qurğularının bir qismi də öküz başı formalıdır [1, 134]. Təpəbaşı nekropolunda antik dövrə aid olan 3 sayılı qəbirdə isə öküz başı, it kəlləsi və qırmızı rəngli büt obrazına rast gəlinmişdir. Parçalanmış iribuyuzlu heyvan sümükləri insanın cəsədinin yanına düzülmüşdür. İtin kəlləsi (alt çənəsi) iki bərabər hissəyə tən ortadan (burun istiqamətində) iti bir alətlə bölünərək, üstünə büt qoyulmuşdur. İtin kəlləsinin üzərinə büt qoyulması ikinci dəfədir ki, qeydə alınır. Qəbirdə qablar skeletin üzünə və ətrafına doğru aypara formasında düzülmüşdür. Ayparanın uc hissəsində kiçik ölçülü qablar büt, it kəlləsi, öküz başının skeletin tərəfində isə xaşal küp durur. Digər ucunda isə nizə, xəncər və kiçik qaba rast gəlinmişdir [10, 114-116]. Təpəbaşı 4 sayılı qəbrində mərhum dizdən bükülü vəziyyətdə, əlləri çənəsinə tərəf sağ yanı üstə dəfn olunmuşdur. Onun dabanları xeyrənin üstünə elə qoyulub ki, qəbirdə bütöv aşkar olunan və oturmuş vəziyyət alan it skeletin arxa ayaqları üstündə dursun. İtin qabaq ayaqları, boğaz, başı isə nisbətən iri xeyrənin üzərinə qoyulmuşdur. İnsanın taz sümüyünün altında başqa bir xeyrə, sinəsinin üzərinə isə armudvari bardaq qoyulmuşdur, başı başqa bir xaşal küpə söykənmişdir. Qəbirdə keramika qablarla yanaşı, manqallara da rast gəlinib. Qəbirdən çoxsaylı keramika məmulatı ilə yanaşı xəncər, ox ucluqları, əsa başı, maşa və bıçaq tapılmışdır [10, 118]. B.Şçlerata görə, mifologiyada da həyatda olduğu kimi (it bir tərəfdən, evi və sürünü qoruyur, digər tərəfdən də meydləri yeyir) itin rolu ikilidir. “İtin dəfn mərasimləri ilə möhkəm əlaqəsi vardır”, həmin əlaqə hindavropalılarda da şübhəsiz yer almışdır. İt mifologiyada “həyat və

ölüm, bu dünya və axirət dünyası arasında, can və ruh arasında yerləşir. O, yeganə, qoşa, ağ və qara, Günəş və Ay kimi çıxış edir". V.F.Millerə görə, "müxtəlif xalqların mifologiyasında it ölümün xəbərini gətirəndir".

Azərbaycanlıların qədim dövrlərə bağlanan inanclarından biri bir neçə itin birlikdə gecə ulaması ilə bağlıdır. Həmin inancda itlərin gecə yarı üzünü aya tutub ulaması ölümə işarə sayılır.

Misirlilərdə tanrı Tot ruhu kölgələr şahlığına yola salandır, o, kinokefal başlı təsvir olunur [4, 162].

İlk zamanlar it Misir mifologiyasında az sayılıb-seçilən tanrılardan sayılırdı. Sonradan it lokal sayılan tanrılardan ümummisir tanrısı- Anubisa çevrildi. Qədim Misirlilərin inanclarına görə, it ölənlərin dəfninə bağlı olan kultlarda əsas elementlərdən biri sayılırdı. Qədim Mesopotamiyada itlə bağlı olan kultlara e. ə. IV minillikdə rast gəlinmişdir. Peruda Paçakamakda arxeoloji qazıntılar zamanı XV əsrə aid qəbirdə mumiyalanmış dörd uşaqla birlikdə, altı mumiyalanmış cinsi məlum olmayan itlərin dəfninə də təsadüf edilmişdir. Qırğızların hal-hazırkı inanclarında da əcdadlarının "qırmızı it" olduğu düşünülür. Onların qırmızı itdən törədikləri haqqında əfsanə də mövcuddur [16]. Kuşan dövrünün Baktr-Toxaristan qəbir abidələrinin tədqiqi zamanı bir neçə it dəfn olunmuş qəbirlərə təsadüf olunmuşdur. E. ə. I minilliyin ortalarına aid Təpə-şax nekropolunda, Tup-xon nekropolunun 281 sayılı qəbirində, Xarəzmdə və s. yerlərdə it kəlləsi tapılmışdır. P. Şuls qeyd edir ki, iti yiyəsi ilə birlikdə dəfn etmə adəti Orta Asiyadan kənarlarda, o cümlədən skif qəbirlərindən, orta Podneprovye muzeyindən, Krımdan və Taman yarmadasından məlumdur [4, 162-163].

Altay və türkmənlərə aid Şaman dəfinələri "Ağ baş" adlı əfsanələrdən birində belə deyilir: Qədimlərdə, hələ biz saxa olduğumuz vaxtlarda Çiriktey icmasında Yüryünq-baş (Ağ baş) adında bir şaman yaşayırdı. O, qohum-əqrabasının ölümündən qabaq onun görüşünə gəlmədiyinə görə onlardan incimiş, əcəl yatağında ikən arvadı və qızına vəsiət etmişdi ki, həyətdə, alaçıqın ortasında bir yer qaz və mənim meytimi oraya qoy, sonra isə boz rəngli iti öldür və ayaq tərəfində basdır [9, 115].

Qədim Misir və Şumer mifologiyasında öküz təsvirləri Allahın yer üzünə zühuru kimi verilir [6, 203]. Yuxarıda qeyd olunan faktlara əsasən qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycanın əkinçi-maldar tayfaları arasında da öküzə və onun ruhuna inam geniş yayılmış və ərazidə yaşayan qədim tayfalar öküzü tanrı və bir əcdad kultu kimi qəbul edib, ona pərəstiş etmişlər. Şumer, Misir mifologiyasında öküzün müxtəlif əlaqələrinə və ona bənzər müxtəlif mifik obrazlara rast gəlinir. Onun oxşar nümunələrində də öküz tanrının yer üzündə təcəssümü və atributu kimi verilir. E. ə. III-II minilliklərdə Mesopotamiya, Orta Asiya, İran, Hindistan ərazilərində öküz-əsasən Ay tanrısının obrazı sayılırdı. Eynilə yuxarıda təsviri verilən öküz dəfn edilmiş qəbirdə qabların aypara formalı düzümü, tunc kəmərlər, epigrafik abidələr və s. izlənən aypara buynuzlu öküz təsvirləri qədim Azərbaycan tayfalarının simvolikasına da daxildir. Şumer

və Akkad Mifologiyasında Ay tanrısı Sin (şumerlərdə Bəzən Zyen və ya Nanna) göy sakkalı öküz obrazında verilir. “Avestada” “ilk öküzün” axirət dünyasının tanrısı Əhriman tərəfindən öldürüldüyü qeyd olunur. Bəzi inanc-larda “kainatın öküz tərəfindən yaradılması” yer alır [5, 203]. Azərbaycanlıların qədim inanclarında isə “Yerin öküzün buynuzları üzərində durduğu” düşünülürdü. Amerikanın qərbində yaşayan “qaraayaqlı” hindu tayfaları ölən insana ən yaxşı hədiyyənin it olduğunu hesab edir və iti onunla bir yerdə basdırırdılar. Analoji adət Şərqi Sibirdə yaşayan tayfalar arasında da mövcud olmuşdur. Koryaklarda iti qəddar ruh kalauya qurban verirdilər [15]. Orta əsrlərdə yaşamış türkdilli bulqarlar ziyarətgahlarında ölmüş itlərə ayinlər keçirməklə basdırırdılar, çuvaşlar isə elə düşünürdülər ki, “ölən insanın ruhu itə çevrilir”. İlk qazaxlarda belə bir inanc var idi ki, “ölən insanın ruhu it surətinə çevrilir”. Belə ki, “it ruhu” ilə bağlı qazax inancları ümumtürk inancları ilə ümumi xarakterə malikdirlər [17]. Azərbaycan xalqının bəzi inanclarda “onun ruhu it ruhudur” kəlməsi geniş yer almışdır. B.A.Litvincki və A.B.Sedov alman alimi W.Vogitə istinad edərək yazırlar: Zərdüşt dinində it öküzlə bərabər çox mühüm bir yer tutur. İribuynuzlu heyvanlarından fərqli olaraq, “Qatlara” görə ev heyvanlarının ən yüksək növü olan it “Avestanın” digər hissəsində - məhz “Videvdatda” yer alır [14; 4, 165].

Bir çox qədim və müasir hindavropalı xalqların təsəvvürlərinə görə, itin ölümlə və o biri dünya ilə əlaqəsi mövcuddur. Bir çox inanclara görə “insanın ruhunun” it olduğu düşünülür [4, 164]. Dünya mifologiyasında bu dil qrupuna aid olan xalqların, o cümlədən qədim atəşpərəstlik dininin qalığı kimi xalqımızın eksipologiyasında hələ də “bəzi adamların sümüyünü it də yeməz” fikri mövcuddur. Həmin inanc, dünyasını dəyişən insanın ruhunun itlərə belə həvalə edilməməsini göstərir.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın qədim dövr dəfn mərasimlərində izlənilən öküz və it dəfnləri, onların hər ikisinin ay tanrısı ilə bağlılığını göstərir. Bunu Təpəbaşı nekropolunda 4 sayılı qəbirdəki dəfn mərasimi bir daha sübut edir. Öküz və itin insanla birlikdə dəfni və qabların insanın skeletinin ətrafında ayıra şəkildə düzümü dövrün inanclarına görə öküzün “Ay tanrısı”, itin isə Ayla əlaqəli mifik obraz olduğundan xəbər verən dəyərli mənbələrdir. Ümumiyyətlə, şər qüvvələr işıqdan, oddan-ocaqdan, qorxurlar. Elə məhz həmin səbəbdən də ayla-işıqla, odla bağlı olan inanclar qəbir abidəsində öz əksini tapır.

Əgər nəzərə alsaq ki, it ilk zamanlar qurd olmuş və sonradan insanlar tərəfindən əhəlləşdirilmişdir, onda belə bir fikrə gəlmək olar ki, öküz kainatın yaratıcısı olmaqla yanaşı, həm də qurdla birlikdə Azərbaycan tayfalarının həyatında ölüb-dirilən tanrılar və əcdad kultu kimi yer almışdır. “Ay” qədim Azərbaycan tayfaları arasında müqəddəs sayılmış yerin, dünyanın və insanın yaratıcılarından biri olmuş, bəzi inanclarda isə mənfi qüvvələrlə bağlanmışdır. Onda belə nəticəyə gəlmək olar ki, həmin qəbir aya etiqad edən və öz əcdadlarını qurd və öküz hesab edən tayfa başçısına aid olmuşdur. Qəbirdə

dəfn olunan heyvanların və ayın simvolik işarəsinin insanı axirət dünyasında müşəət etmələri isə heç şübhəsiz ki, dünyasını dəyişən insanın inancı ilə bağlı olmuşdur. Heyvanlarla bağlı inancların və animist baxışların müxtəlif tarixi dövrlərin qəbir abidələrində izlənməsi, onu deməyə əsas verir ki, eneolit, tunc və antik dövrdə Azərbaycan ərazisində eyni kökə malik tayfalar davamlı olaraq, minilliklər boyu yaşamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
2. Алиева Г.А. (Пиргулиева) Материалы к каталогу монет Амира Тимура чеканены в Западном Иране и Азербайджане Нумизматика Узбекистана // т.1, 1971, с. 74-75].
3. Джафарзаде И.М. Гобустан. Наскальные изображения. Баку: Элм, 1973, 347 с.
4. Литвинский. Б.А., Седов А.Б. Культы и ритуалы Кушанской Бактрии (погребальный обряд). Академия Наук СССР Институт Востоковедения, Академия Наук Таджикской ССР Институт Истории им. А. Дониша. М.: Наука, 1984, 237 с.
5. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I, М.: Советская Энциклопедия, 1991, 671с.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. II. М.: Советская энциклопедия, 1991, 719
7. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Ленинград, Изд-во Ленинградского Государственного Университета им. А.А.Жданова. Ленинград: 1949, 131 с., 12 таб.
8. Əliyev V.N. Baba-Dərvişdə son tunc və ilk dəmir dövrü yaşayış yerləri. АММ, VIII с., Баку: Elm, 1976, s.104-130.
9. Hüseynoğlu K. Mifin mənşəyi, mahiyyəti və tipologiyası. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Bakı: Elm və təhsil, 1996, 2010, s.179
10. Müxtarov N.M., Bədəlova İ.N., B.Əmrullah qızı. Azərbaycanın şimali-qərb rayonlarında arxeoloji tədqiqatlar. АМЕА Археологиya və Etnoqrafiya İnstitutu. Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı: 2013, s.114-121
11. Şaman əfsanələri və söyləmələri. Bakı: Yazıçı, 1993, s.141
12. Şükürov A. Mifologiya. 5-ci kitab, (Qədim Çin mifologiyası, Bakı: Elm, 1956, s.165
13. Pope A. A survey of Persian art. From Prehistoric Times to the Present. / Editor. Tokyo: Miya-Shobo. 1965, (An Asia Institute Book) XXX, 492 p., fig. 126.
14. Voigt W. Die Wertung des Tieres in der zaraturstrischen Religion. München, 1937
15. Wolfram Nagel, E. Strommenger. Kalakent. Frucisenzzeitliche grabfunde aus dem transkavkasischen Gebul von Kirovabad (Jelizavetpol). Berlin: 192 p. 78 taf., (Berliner Beitrage Kur vor und Fruhgeschichte; B 4) 1985.
16. <http://www.kknoka.ru>
17. <http://www.otuken.kz/index.php/serikbollistofcat/45-2013-06-06-15-23-01/321-2014-02-01-08-043-03>

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ЗАХОРОНЕНИЯХ БЫКОВ И СОБАК У ДРЕВНИХ ПЛЕМЕН АЗЕРБАЙДЖАНА

И.Н.АВШАРОВА

РЕЗЮМЕ

На протяжении истории человечества, в том числе среди племен, живших в различные периоды существовали различные представления о загробном мире.

Широкое распространение **культы предков** среди племен периода показывает

себя и в надгробных памятниках. На надгробных памятниках наблюдаются захоронения различных животных. В могилах встречаются целые скелеты или же головы захороненных животных. Обычно на их головы и рога применяются различные украшения.

Проведенные археологические и этнографические исследования доказывают, что на территории Азербайджана существовали анимистические взгляды, считающиеся самыми древними из первобытных религиозных взглядов.

Тема до сегодняшнего дня не была объектом всестороннего исследования, поэтому она является актуальной.

Ключевые слова: племена, культ животных, бык, собака, церемония захоронения, надгробные памятники, анимистические взгляды, религиозные взгляды

MYTHOLOGICAL FEATURES IN THE ENGRAVEMENT OF BULLS AND DOGS OF ANCIENT AZERBAIJANI TRIBES

I.N.AVSHAROVA

SUMMARY

Throughout human history, including among the tribes that lived in different periods there were different ideas about the afterlife.

The widespread worship of ancestors among the tribes of the period shows itself in the tombstones. On the tombstones are observed dumping of various animals. In the graves are found complete skeletons or heads of buried animals. Usually on their heads and horns are used various ornaments.

Archaeological and ethnographic studies prove that in Azerbaijan there were animistic views, which are considered to be the most ancient of the primitive religious views.

As this theme has not been subjected to a comprehensive study to this day, it is still actual.

Key words: tribes, the cult of animals, bull, dog, funeral ceremony, tombstones, animistic views, religious views

UOT 94 “04/15”

**РУССКО-СЕФЕВИДСКИЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ
В РАБОТАХ РУССКИХ АВТОРОВ (КОНЕЦ XVI-НАЧАЛО XVII ВВ.)****Р.Ю.МАМЕДОВ***Сумгаитский Государственный Университет*
tamedov@mail.ru

В статье отмечается, что русско-сефевидские отношения основываются на взаимовыгодных политических и экономических связях. А также, подчеркивается, что оба государства всячески стремились укреплять добрососедские связи и избегать напрасных осложнений в отношениях между двумя странами, базирующихся на принципах добрососедства и обоюдного интереса.

Ключевые слова: кызылбаши, посол, транзит, шахский двор, дипломатия

Политические отношения двух стран имеют многовековую историю. Наиболее распространенной формой этих взаимоотношений был обмен посольствами. В исследуемые годы отправка и прием иностранных посольств участились и осуществлялись в строгом соответствии с принятием в те времена дипломатическим церемониалом. Вместе с тем русско-сефевидские отношения на рубеже XVI-XVII вв. остались малоизученными до последнего времени, а богатейшие архивные фонды бывшего СССР недостаточно использованными. Результатом многолетних изысканий по истории становления русско-сефевидских дипломатических отношений, скрупулезного изучения многих сотен, плохо сохранившихся и трудночитаемых рукописных документов стали труды русских ученых, научное значение которых трудно переоценить.

Развитие дипломатических отношений Московского государства с Сефевидами тормозилось сопротивлением со стороны соседей на западе и юге. Особенно мешали разорительные набеги крымских татар, терзавшие южные и юго-западные окраины Руси (1, 134). В эти тяжелые годы между обоими государствами устанавливаются регулярные дипломатические отношения. Шах Аббас I в 1588 г. «начал регулярный обмен посольствами с Россией» (2, 579). Начало же этому обмену было положено миссией Анди-бека от шаха Мухаммеда Худабенде в 1586 г. «Известив Федора о своих мнимых победах над турками, шах Худабенде предложил ему из-

гнать турков из Баку и Дербента, обязываясь уступить нам в вечное владение сие издавна персидские города, если и сам возьмет их. Чтобы заключить союз на таком условии Федор послал к шаху дворянина Васильчикова» (3, 41).

И России и сефевидской державе было крайне невыгодным то обстоятельство, что побережье Каспийского моря оказалось в руках османов, а вследствие этого волго-каспийский путь - под их контролем. Общие торговые и внешнеполитические интересы толкали оба государства к сближению. Еще до заключения мира с османами правительство шаха Аббаса I обратилось через своего полномочного посла Анди бея к московскому правительству с предложением начать совместные военные действия против Турции, обещая за это предоставить Москве занять своими войсками и удержать за собой навсегда Дербент и Баку, с прибрежной полосой между ними. Но это предложение было сделано устно Анди беком, в письменных инструкциях об этом не было сказано (4, 23, 24).

Предложение военного союза с сефевидами отвечало и интересам Москвы, ибо захват стран Южного Кавказа османами должен был привести к тому, что шелк, вывозившийся в Европу по волго-каспийскому пути, теперь стали бы вывозить в Европу через средиземноморские порты минуя Москву. Это должно было расстроить товарооборот внешней торговли Руси. Но Московское государство в тот момент переживало внутренний кризис и после долгой и разорительной Ливонской войны слишком ослабело. Правительство Федора, в лице руководителя его внутренней и внешней политики Б.Годунова, не могло решиться на войну с таким колоссом, каким все еще казалось Османская держава. Да и посылка войск в Дербент представляла для Москвы большие технические и финансовые трудности (5, 276).

Ведя переговоры с немецким императором о союзе всех христианских государей против османов и приказывая послам говорить султану, что царь из дружбы к нему не слушает предложений императора, королей и папы, Б.Годунов в то же время вел переговоры с Персией о том же самом союзе против турок, и также московские послы утверждали в Константинополе, что царь не слушает предложений шаха (4, 269). Неудачная война с турками заставила шаха в 1586 г предложить царю союз против султана. Аббас Великий продолжал сношения «все с той же целью; этот, кроме Дербента и Баку, уступал царю Кахетию. Аббас велел сказать Годунову, что перемирие, заключенное им с султаном, есть только хитрость» (3, 270). Следует отметить, что в это время грузинский царь Александр просил о помощи у Федора Ивановича против Турции и Персии, и послал в Москву священника Черкесского который «слезно молил Федора взять древнюю знаменитую Иверию под свою высокую руку» (3, 39).

Политика Московского государства в бассейне Каспийского моря в

конце XVI в диктовалось, с одной стороны, потребностью выхода на внешний рынок, а с другой - необходимостью обороны своих юго-восточных границ. Москва проводила гибкую внешнюю политику, сочетая внешнеполитические интересы с интересами русских феодалов и купечества, умело используя, по выражению М.А.Полиевктова, «европейско-азиатский транзит мирового значения» (5, 7). Русское государство было заинтересовано в продвижении на юг и юго-восток, но здесь его интересы сталкивались с интересами султана и крымского хана.

Так создавалась общность интересов Русского и Сефевидского государств; стержнем ее была совместная борьба против Турции и Крыма. На это обращал внимание Миклухо-Маклай, когда писал, что выход России на берег Каспия объективно помогал Сефевидам, находившемуся между двумя враждебными ему государствами «до некоторой степени выйти из своего изолированного положения» (6, 18).

Крупнейший русский востоковед В.В.Бартольд дал политическую оценку событий этого периода в свете взаимоотношений трех держав: Турции, Персии и России, а также вкратце изложил узловые вопросы экономических и иных отношений Сефевидского государства со странами Ближнего и дальнего зарубежья. Ученый убежден, что на Сефевидов западные страны обращали внимание, особенно при Аббасе I для политических целей, чтобы найти союзника в борьбе с Турцией, которая была опасна для европейских держав, а уже затем с экономической стороны, чтобы пользоваться выгодами восточной торговли (7,759).

Во время первого русского посольства в Иран Г.В.Васильчикова (1588-1589 гг.) определились основные направления взаимной политической заинтересованности Руси и Сефевидов в следующих основных вопросах: русско-иранская торговля с включением в дальнейшем вопросе о транзите иранских товаров в Европу через территорию Московского государства, а также о статуте и действиях купчин; забота о защите общей границы с Ираном со стороны Московского государства от прохода через нее турецко-татарской конницы; освобождение прикаспийских провинций с городами Дербент и Баку, занятых турками, ликвидация контроля Турции над Волжско-каспийским путем, проблема Грузии и русского проникновения на Северный Кавказ и в Южный Кавказ (8, 118).

В 90-е годы обмен дипломатическими миссиями был более интенсивным. Основным событием изменившим позицию Сефевидов, было подписание мирного договора с Османской империей 1590 г. Однако шах Аббас I вместо оповещения московского правительства о подписании мира с турками отправил в 1591 г гонца Кая с грамотой в Москву. В ней он в письменной форме подтвердил свою просьбу о военной помощи против турок, настойчиво уговаривал царя послать войска под Дербент и Баку, чтобы отнять их у турок (8, 230).

Результатом русско-сефевидских сношений рассматриваемого пе-

риода было установление иранской стороной в 1591 г. новой формы торговли в виде беспошлинного ввоза товаров шахского двора через специальных купчин в Россию и вывоза товаров царского двора в Иран. Так была создана привилегия для шахского двора не только на протяжении XVI-XVII вв, но и в XVIII в. Однако, начиная с 1594 г русская сторона стала ограничивать привилегии шахских купчин, хотя по-прежнему освобождала их от таможенных пошлин и др. поборов; в отдельных случаях шахским купчинам предоставлялись исключительные привилегии (9, 168).

Проблемы русско-сефевидских отношений были в центре внимания Е.Зевакина (10), который касаясь политической подоплеки вопроса указывает на конец XVI и начала XVII вв., когда всплывает вопрос о союзе против Турции, кончившийся ничем. Затем он упомянул вопрос о Грузии (заступничество России), о Дагестане (вопрос о сфере влияния), т.е. уже тогда замечается стремление расширить русскую территорию за счет Персии, но поскольку Россия и Персия в XVII столетии были более или менее равноценны в политическом и военном отношении, русская активность на Кавказе встречала непреодолимое препятствие со стороны Сефевидов и Турции. Автор считает, что в течении всего этого периода сношения Руси с Сефевидами носили чисто экономический характер и были направлены почти исключительно к развитию торговли. Главным вопросом, рассматриваемый на дипломатических переговорах касались торговых дел, политические вопросы не играли большой роли (10; 3,4).

Фехнер М.В. также считает что в дипломатических сношениях Руси с Сефевидами вопросы связанные с нуждами торговли играли значительную роль, путем дипломатических переговоров и грамот регулировались торговые отношения России с восточными странами. Нередко ввиду опасности нападения на караваны в пути, купцы присоединялись к дипломатическим посольствам, обычно находившимся под усиленной охраной и совместно следовали с ними дальше. Посольские пути, являлись одновременно и торговыми дорогами, что дипломатия и внешняя торговля – эти две формы связи с иностранными государствами, в ту эпоху были фактически почти неотделимы друг от друга: посол нередко являлся купцом, а купец часто выполнял обязанности посла (11, 20). Взаимная заинтересованность в торговле была очевидна для обеих сторон настолько, что не потребовало каких-либо особых переговоров. Так, направляя первое посольство в Иран, умный и осторожный Б.Годунов с 1587 г фактически управлявший страной самостоятельно, инструктировал Г.Васильчикова: во-первых, добиться установления с Сефевидами прочных добрососедских отношений, во-вторых, не отвергать шахского предложения о совместной борьбе против османов. Правда, Васильчиков кривил душой, разъяря местным властям, что они «посланы не для торговли», хотя в составе посольства было 4 купца (8, 74).

Терпимость и лояльное отношение русских властей к представителям Сефевидского посольства лишний раз подтверждает, что царский двор в начале XVII в имел серьезные намерения заключить военный союз с Ираном против Турции, причем рубеж XVI-XVII вв был единственным периодом, когда обстоятельства в обеих государствах могли привести к логическому завершению переговоров - заключению военно-политического союза против Османской Турции. Однако результаты этой новой попытки заключить договор с Ираном мы не знаем, что по неизвестным причинам эти посольства в начале XVII в были отозваны в Москву. Хотя переговоры о заключении военного соглашения против Турции не дали результатов, в отношении торговых соглашений были достигнуты успехи, приведшие к увеличению вывоза шелка-сырца в Европу (12, 275).

Последующий десятилетний период (1594-1604 гг.) русско-сефевидских отношений характеризуется большой дипломатической активностью русской стороны, хотя число посольств с обеих сторон было равным, по три с каждой. В военном и политическом отношении и Сефевиды, и Русь за эти годы значительно усилились, что позволило шаху Аббасу I успешно закончить борьбу против Шейбанидов и узбекской опасности, активно готовиться к войне с османами. Московское государство, успешно закончив в 1595 г войну со Швецией за выход в Балтийское море, смогло несколько активизировать борьбу против Турции и Крыма. Следовательно, политические взаимоотношения Московского и Иранского государств основывались на усилении мощи обоих государств с общей целевой направленностью-активизацией борьбы против Османской империи (8, 396).

Русско-сефевидские дипломатические связи в 1604-1612 гг., по мнению ряда авторов, оказались прерванными из-за крестьянских восстаний, развала и разрухи в Московском государстве. Воспользовавшись ослаблением своих соседей – османов и Московского государства, шах Аббас I пытался решить две задачи: в 1603 г начал войну с османами за аннулирование договора 1590 г, а в 1605 г с оружием в руках приступил к ликвидации русского влияния в Восточной Грузии. Таким образом, 1605 год является годом изменения политики шахского двора в отношении Грузии. Грузинский вопрос становится одним из основных в русско-сефевидских противоречиях (13, 347).

В дальнейшем Аббас I возвращается к прежней «русской политике» – политике широких обещаний на словах через своих посланцев с последующим уклонением от переговоров с русскими дипломатами, приезжавшими в страну, и с конечной целью – получить гарантии по защите своих северных границ от вторжения турецко-татарских войск. Новым тактическим ходом было предложение помощи в виде денег и даже ратными людьми. Однако русская сторона от конкретных обязательств в борьбе против турок отказалась, мотивируя это финансовыми трудностями

ми и тяжелым состоянием страны. Авторы особо отмечают недружественный прием русских миссий после 1615/16 г., что тоже не был случайностью, это была определенная, строго выдерживаемая линия, она продолжалась и в отношении последующих дипломатических представителей России, и такая политика, вероятно, обуславливалась победой кызылбашев над Османской империей в 1612 г., явно вскружившей голову шаху и его окружению. Поэтому шах отказал России в финансовой помощи вторично, поскольку, и без помощи России вышел победителем в войне с османами, и ввиду ликвидации турецкой угрозы Русское государство теряло для честолюбивого шаха Аббаса I роль военного союзника против Османской империи. На этом общем историческом фоне вырисовывается поведение шаха, победителя Османской империи, в отношении крайне ослабленного Московского государства, когда он смог позволить себе не считаться с кодексом международных отношений, и допустил грубые и оскорбительные выражения в адрес не только посольства, но и всего Русского государства, которую Соловьев С.М. мягко охарактеризовал как «сильную выходку против обычного в Москве обращения с иностранными послами» (4, 150).

Исходя из этих основных положений, по истории русско-сефевидских отношений конца XVI в и начала XVII в можно сделать соответствующие выводы. Эти связи начались с установления дружественных отношений Сефевидов с Московским государством и с просьбой о военной помощи, взамен которой шах Худабенде обещал передать Московскому государству Дербент и Баку, что было встречено в Москве с интересом. Последующие годы характеризуется интенсивной дипломатической активностью Москвы и Сефевидского двора, которые обменялись многими посольствами. Активизация переговоров с кызылбашами у Русского государства была обусловлена его военно-политическим усилием и благоприятными внешними факторами. Одновременно значительно укрепилось и Сефевидское государство, тогда как основной противник обоих государств Османская империя стала ослабевать от войны с Австрией, а, главное, от внутренних беспорядков, которые потрясли основы Османской империи. Начало нового столетия отмечается ослаблением политических связей Москвы с кызылбашами. Социально-политические потрясения этих лет изолировали Русь от внешнего мира, в том числе и от Сефевидов. Ослабление Московского государства позволило Сефевидам приступить к ликвидации вооруженным путем русского влияния в Грузии.

В заключении следует отметить, что в целом политические русско-сефевидские отношения за исследуемые годы неуклонно развивались и крепились, создавая серьезную основу для широких всесторонних взаимоотношений, базирующихся на принципах добрососедства, обоюдного интереса, равенства и взаимного уважения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. B.: 2007
2. История стран зарубежной Азии в средние века. М.: 1970
3. Карамзин П.М. История государства Российского. кн. III, т.Х, М.: 1989
4. Соловьев С.М.. Соч. кн.IV, т.7-8, М.: 1989
5. Полиевктов М.А. Экономические и политические разведки Московского государства XVIIв на Кавказе. Тифлис: 1936
6. Миклухо-Маклай Н.Д. К истории политических взаимоотношений Ирана со Средней Азией в XVI в.- Краткие сообщения ин-та востоковедения АН СССР, вып. IV, М: 1952
7. Бартольд В.В. Соч. II, ч.I, М.: 1966
8. Бушев П.П. История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1856-1612 гг. М.: 1976
9. П.П.Бушев. Иранский купчина Казим-бек в России. Иран. М.: 1973
10. Зевакин Е.С. Азербайджан в нач. XVIII в. Вып. IV, №8. Изд. Об-во obs. и изучения Азербайджана. Баку: 1929
11. Фехнер М.Б. Торговля русского государства со странами Востока в XVI в. М.: 1956
12. Петрушевский И.П. Сб.статей по истории Азербайджана. Вып.I., Баку: 1949
13. Лаумулин М.Ш. История Казахстана и Центральной Азии в мировой ориенталистике. Астана: 2015

SƏFƏVİ-RUSİYA SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİ RUS MÜƏLLİFLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ (XVI ə. sonu – XVII ə. əvvəllərində)

R.Y.MƏMMƏDOV

XÜLASƏ

Məqalədə Səfəvi dövləti ilə Rusiya arasında olan münasibətlərin siyasi marağa və qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrə əsaslandığı qeyd olunur. Həmçinin bütün hallarda hər iki dövlətin sülh əlaqələri yaratmağa və hər hansı gərginlikdən qaçmağa çalışdığı xüsusi vurğulanır.

Açar sözlər: qızılbaşlar, səfir, keçid, şah sarayı, diplomatiya.

RUSSIAN- SEFEVIDS RELATIONS IN THE WORKS OF RUSSIAN AUTHORS (late XVI - early XVII centuries)

R.Y.MAMMADOV

SUMMARY

The article is based on political interests and mutual economic relations between Russia and Safavids. These relations were not interrupted even during the crisis of foreign policy at the turn of the XVI-XVII centuries. In any case, both countries tried to create peaceful relations. It is emphasized that, during the studied years the economic and trade relations of Russia with East were more important than those with the West.

Key words: Sefevids, ambassador, King's palace, diplomacy

UOT 314. 148 Tarixi demoqrafiya

**MÜASİR AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞINDA
ƏHALİ PROBLEMLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ**

G.T.NOVRUZOVA, U.M.PAŞAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

xanuma59@bk.ru, star.miri@mail.ru

Məqalə müasir Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycan əhalisinin öyrənilməsinə həsr olunub. Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsi ilə “dünya azərbaycanlıları” anlayışının yaranması, əhali tarixinin öyrənilməsinə zərurət yeni tədqiqatların yaranması ilə nəticələndi. Bu tədqiqatlar Azərbaycan tarix elminə yenilik gətirən zəngin əsərlərdir. Məqalədə həmin tədqiqatlar araşdırılır, elmi yeniliklər göstərilir, əks olunan problemlərə görə ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan əhalisi, tarixi demoqrafiya, Y.M.Mahmudov, K.K. Şükürov, L.L.Həsənova

SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycanda əhali tarixinin, Vətənin hüdudlarından kənarda yaşayan azərbaycanlıların demoqrafik göstəricilərinin, müxtəlif ölkələrə miqrasiyası və bu ölkələrdə yerləşməsi məsələlərinin öyrənilməsi gündəmdə dururdu. Həmin problem elmi və publisistik ədəbiyyatın olması ilə müəyyən edilir. Sovet dövrü ədəbiyyatının təhlili göstərdi ki, tarixi demoqrafiya və əhali, miqrasiya və həmçinin diasporologiya problemlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsi ilə müxtəlif elm sahələri üzrə mütəxəssislər - tarixçilər, filosoflar, sosioloqlar, politoloqlar, psixoloqlar, iqtisadçılar, etnoqraflar, demoqraflar, ekoloqlar, hüquqşünaslar məşğul olurdular. Problem kompleks xarakterli olduğundan bu cür yanaşma tamamilə özünü doğruldurdu. Azərbaycan alimləri son 20 ildə əhali tarixi və tarixi-demoqrafiya, sosial struktur, əhalinin coğrafiyası, iqtisadi-demoqrafiya, etnodemoqrafiya sahələrində tədqiqatlar aparmışlar.

Azərbaycanda demoqrafik tədqiqatların həyata keçirilməsində dövlətin bu sahədə qanunları istiqamətverici rol oynayır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 19 dekabr tarixli fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyası” təsdiq edilmişdir. Konsepsiya əhalinin kəmiyyət və keyfiyyət tərkibinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilən dövlət siyasətinin məqsədli prioritetlərini müəyyənləşdirir, əhalinin sosial müdafiəsini və sağlamlığının qorunmasını gücləndirir, xarici miqrasiya proseslərini

qaydaya salır. Konsepsiyada demoqrafiya sahəsində milli prioritetlər demoqrafiya ilə bağlı elmi tədqiqatların genişləndirilməsi, təhsil müəssisələrində demoqrafiya kursunun tədrisi, əhalinin bu sahəyə dair biliklərinin artırılması məsələləri kimi qeyd olunmuşdur [1]. Bu araşdırmamız müstəqillik dövründə Azərbaycan əhalisinin tarixşünaslıq məsələlərinə həsr olunub.

AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Y.M. Mahmudovun “Azərbaycanlılar (etnik - siyasi tarixə ümumi baxış)” kitabı bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar arasında böyük maraq doğurur. Müəllif “azərbaycanlıların Anadolu türklərindən sonra dünyanın ikinci böyük bir türk xalqı olduğunu”, Altay xalqları türk qrupunun Oğuz qoluna mənsubiyyətini və vahid xalq kimi formalaşması haqqında yazaraq, yerli dövlətlərin yaranması, İslam dininin Azərbaycan xalqının formalaşmasında, vahid dilin və mədəniyyətin təşəkkülündə mühüm rolu olduğunu xüsusilə vurğulayır. Y.M.Mahmudov qeyd edir: “Səlcuq axınları nəticəsində oğuz-türklərinin yeni-yeni toplumları Azərbaycanda məskən saldılar. Eyni kökdən olan və İslamı qəbul etmiş oğuz-səlcuq türkləri ilə Azərbaycan türkləri tez bir zamanda qaynayıb qarışdılar. Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesi başa çatdı” [2].

Son illərdə əhali problemlərinin öyrənilməsi sahəsində böyük işlər sırasında prof.K.K.Şükürov və prof. L.L.Həsənovanın araşdırmalarını da qeyd etmək lazımdır.

Prof. K.K.Şükürovun tədqiqatları Azərbaycan əhalisinin tarixi və formalaşması, tarixi-demoqrafiya elminin inkişafı, onun humanitar elmlər sırasında yeri və Azərbaycan tarixi elminə gətirdiyi yenilikləri, türk xalqlarının etnodemoqrafiyasına həsr edilmişdir [3]. Onun illər boyu apardığı tədqiqatlar “Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları” adlı fundamental elmi əsərində (elmi redaktor dos.M.Q.Abdullayev) cəmləşmişdir. Monoqrafiyaya zəngin və elmi dövriyyəyə ilk dəfə gətirilən qaynaqlar, statistik materiallar daxil edilib. Burada “Orta əsrlərdə Azərbaycanda aparılan əhali siyahıyaalmaları”, “XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda əhalinin qeydiyyatı və siyahıyaalmalara dair”, “Azərbaycan SSR-də keçirilən əhali siyahıyaalmalarına dair”, “XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda əhali statistikasına dair (siyahıyaalmalardan başqa)” nəşr olunmayan arxiv materialları və digər demoqrafik göstəricilər öz əksini tapmışdır. Monoqrafiyanın bibliografiya hissəsində arxiv materialları və Azərbaycan, rus, fars, gürcü, erməni, ingilis dillərində nəşrlər göstərilmişdir ki, bu da hər hansı bir tədqiqatçı üçün böyük bir tapıntıdır. Onun “Türk xalqları XVI-XX yüzilliklərdə: say dinamikası (Çar Rusiyası və Sovetlər İttifaqı üzrə)”; “Rusiya türkləri XVI-XX yüzillərdə (etnodemoqrafik nəzəriyyə)”; “Старение населения Азербайджанской Республики: история изучения, современные тенденции и перспективы”; “Azərbaycan demoqrafiyası: meydana gəlməsinin əsas mərhələləri”; “Kameral təsvirlər Şimali Azərbaycanın əhali tarixi və demoqrafiyasına dair qaynaq kimi” və digər Azərbaycan və türk xalqlarının əhali tarixinə həsr olunmuş elmi tədqiqatlarını da qeyd etmək olar. Onun “Dünya azərbaycanlıları” anlayışına

baxışı çox dəyərlidir. Fikrimizcə, müəllif Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq dünya azərbaycanlıları termininə düzgün tərif vermişdir: “Dünya azərbaycanlıları = Azərbaycan Respublikasında yaşayan azərbaycanlılar + xaricdə yaşayan azərbaycanlılar”. K.K.Şükürov həmin formulun elmi-metodoloji əsasını belə müəyyən edir: burada Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar, lakin öz tarixi-coğrafi əraziləri hüdudlarında yaşayan azərbaycanlılar; əvvəllər postsovet məkanında, hazırda isə Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) daxil olan ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar; dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan azərbaycanlılar nəzərdə tutulur. K.K.Şükürovun araşdırmalarının elmi istiqamətlərindən biri də “Diaspora-Vətən” və “Vətən-Diaspora” münasibətləridir [3].

Prof. L.L. Həsənovanın tədqiqat obyektii XX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycan əhalisidir. O, mövzu ilə bağlı bir sıra məqalələrin müəllifidir. Alimin “XX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycan əhalisinin nikah strukturu”; Naxçıvan Muxtar Respublikası və Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti əhalisinin etnik tərkibi; Azərbaycan əhalisinin artım və inkişafı, siyasi və sosial zəmini (XX yüzilliyin ikinci yarısı); Azərbaycan qadınları: demografik təsəvvürün bəzi məsələləri; Azərbaycan əhalisinin milli tərkibinin xüsusiyyətləri”; Azərbaycanda doğum dinamikası; XX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycanda əhalinin miqrasiyası (sovet əhali siyahıyaalmaları üzrə) və s. araşdırmalarını xüsusilə qeyd etmək istərdik. Onun “Azərbaycan əhalisi XX yüzilliyin ikinci yarısında” adlı monoqrafiyasında ilk dəfə olaraq XX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycan SSR əhalisi Ümumittifaq əhali siyahıyaalma materialları əsasında tədqiq olunmuş, 1959, 1970, 1979 və 1989-cu illər əhali siyahıyaalma materialları əsasında əhalinin milli, yaş-cins tərkibi, nikah və ailə strukturu, sosial-iqtisadi durumu və miqrasiyası barədə geniş məlumatlar verilmişdir. Tədqiqatçı II Dünya müharibəsindən sonra Azərbaycanda yaranmış əhalinin inkişaf zəminini, 1948-1953-cü illərdə dövlət səviyyəsində aparılan köçürülmə siyasətinin qurbanı olan azərbaycanlıların Ermənistandan (Qərbi Azərbaycan) deportasiyasını və bu əhalinin Azərbaycan ərazisində məskunlaşması, say dinamikası, köçürülən azərbaycanlı təsərrüfatlarının Azərbaycan rayonlarında yerləşməsini öyrənib [4].

Azərbaycan əhalisinin və itirilmiş tarixi torpaqlarımızda yaşayan azərbaycanlıların tarixi demografik problemlərinə aid tədqiqatlar əsasən AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Əhali tarixi və tarixi-demografıya” şöbəsində və Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin “Dünya azərbaycanlıları: tarixi -demografıya” ETL-də aparılır.

1994-cü ildə BDU-nun Tarix fakültəsində yaradılmış “Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demografıya” elmi-tədqiqat laboratoriyası məhz Azərbaycan əhalisinin tarixi-demografıya problemlərini tədqiq edir. ETL tərəfindən mütəmadi nəşr olunan “Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik” adlı elmi-nəzəri topluda elmi araşdırmaların nəticələri və davam etdirilən tədqiqatlar məqalə şəklində çap olunur. M.Q.Abdullayevin rəhbərliyi ilə 2015-ci ildə toplanan IV

buraxılışı nəşr edilib. Onun “Azərbaycan xanlıqlarında ali zümrənin say tərkibi (Quba, Bakı, İrəvan və Naxçıvana aid materiallar əsasında)” adlı məqaləsi zəngin arxiv və statistik materiallara əsaslanaraq araşdırılmışdır. Bu jurnal respublikada əhali tarixi məsələlərinə həsr edilən yeganə dövrü nəşrdir [5].

Azərbaycan əhali tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı ETL-də aparılan araşdırmaları şərti olaraq bir neçə qrupa bölmək olar: Azərbaycanın xanlıqlar dövrü əhalisi, Şimalı Azərbaycan əhalisi, Şimal-Qərbi Azərbaycan əhalisi, Cənubi Azərbaycan əhalisi, Qazax sultanlığı, İrəvan və Naxçıvan bölgəsinin əhalisi və müasir dövrdə Azərbaycan əhalisi.

XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə «itirilmiş torpaqlar» problemi tədqiqat obyektinə çevrildi. Əsas elmi istiqamətə uyğun olaraq tarixi Azərbaycan ərazilərində və onun hüdudlarından kənarında məskunlaşmış azərbaycanlıların tarixi-demoqrafik problemləri, miqrasiyası (deportasiya, məcburi köçürülmələr, diaspora və s.), erməni təcavüzkarlarının işğalı altında olan Vətən torpaqlarında baş verən etno-demoqrafik proseslər, habelə sosial-siyasi və mədəni həyatın digər aktual problemləri araşdırılır və bu gün də həmin istiqamətdə araşdırmalar davam etdirilir. Tədqiq olunan mövzular tarixşünaslığımızda bu problemlərlə bağlı boşluqların aradan qaldırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, dövlətçiliyimiz üçün də mühüm rol oynayır.

XVIII–XX əsrlərdə Azərbaycan əhalisi tarixinə həsr olunmuş tədqiqatlardan H.Y.Verdiyevanın “Население Северного Азербайджана в первой половине XIX века (историко-демографическое исследование)”; Z.Ə. Cavadovanın “Şimal-Qərbi Azərbaycan (tarixi-demoqrafik araşdırma)” və “Şimal-Qərbi Azərbaycanın əhali tarixi və tarixi demoqrafiyası (XIX əsrin əvvəlləri-70-ci illər)”; S.Ə.İbişovun “Quba xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat)” və “Quba xanlığı: əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi”; Ş.H.Əliyevin “Şimal-Qərbi Azərbaycan: ingiloylar”; İ.F.Kazımovun “Naxçıvan: əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1828-1920-ci illər)”; N.Ə.Quliyevin “Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat)”; A.Ə. Məmmədovanın “Car-Balakən camaatlığı (XVII əsrin sonu-XIX əsrin 30-cu illəri)”; A.A.Hacıyevin “Dərbənd əhalisi XIX-XX əsrin əvvəllərində (tarixi-demoqrafik tədqiqat)” elmi tədqiqatlarını göstərmək olar. Bu elmi tədqiqatların nəticələri məqalələrdə, monoqrafialarda və müdafiə edilmiş doktorluq dissertasiyalarında öz əksini tapıb. Bu araşdırmalarda həmin bölgələrdə əhalinin yerləşməsi, say dinamikası, ərazisi və inzibati idarəetmə sistemi, əhalinin yaş-cins, etnik və milli tərkibi, dini mənsubiyyəti kimi məsələlər təhlil edilmişdir [6].

Son dövrdə Naxçıvan bölgəsinin tarixi-demoqrafiya məsələlərinə diqqətin artırılması, XIX-XX əsrlərdə bölgə əhalisinin demoqrafik vəziyyətinin öyrənilməsi, Azərbaycan tədqiqatçıları qarşısında qoyulan bu məsələlərin araşdırılmasının labüdlüyünü tələb edir. N.Ə.Quliyevin “Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat)” və İ.F. Kazımovun “Naxçıvan: əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1828-1920-ci illər)” tədqiqatları Naxçıvan

bölgəsinin əhali tarixinin öyrənilməsinə həsr olunub. Bu tədqiqatlarda Naxçıvan əhalisinin say dinamikası və kəmiyyətini, əhalinin yerləşməsindəki dəyişikliklərin əsas səbəbləri, əhalinin yaş-cins tərkibini və sosial-iqtisadi durumu öyrənilmişdir. Naxçıvan bölgəsinin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı, işğaldan sonra aparılan inzibati-ərazi və siyasi dəyişikliklər, Qacarlar İrani və Osmanlı İmperiyasından ermənilərin köçürülərək burada yerləşdirilməsi, bu səbəbdən əhalinin milli və dini tərkibinin dəyişməsi, burada məskunlaşdırılan ermənilərin ərazi iddiaları və yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımlar da yuxarıda qeyd olunan tədqiqatlarda araşdırılmışdır [6]. Sovet tarixşünaslığında dövrün daha çox sosial-iqtisadi problemlərinə üstünlük verilmişdir. Burada İ.P.Petruşevski, akademik Ə.S.Sumbatzadə, Q.Mədətov, M.Allahverdiyev, K.Məmmədov, E.Mehrəliyev və başqalarının əsərlərində Naxçıvan bölgəsi əhalisinin tarixi demoqrafik problemlərinə müəyyən dərəcədə diqqət ayrılıb.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın Şimal-Qərb əhalisinin öyrənilməsi sahəsində də uğurlu araşdırmalar aparılmışdır.

E.M.Lətifovanın “Şimal-Qərbi Azərbaycan: İlisu sultanlığı” adlı monoqrafiyası Azərbaycan əhalisinin (Azərbaycanın Şimal-Qərb əhalisinin) etnik tərkibinin, əhalinin yerdəyişməsinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Araşdırma, eyni zamanda Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi məsələlərinin öyrənilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Burada çarizmin bölgədə apardığı xristianlaşdırma siyasəti geniş şəkildə araşdırılmış və məsələ ilə bağlı arxiv sənədləri ilk dəfə dövriyyəyə daxil edilmişdir. Araşdırmadan aydın olur ki, Azərbaycanın avtoxton əhalisindən olan ingiloylar arasında dini parçalanmalar məhz çarizmin apardığı siyasət nəticəsində baş vermişdir. Bu siyasət əhalinin şüuruna və etnik adına da öz təsirini göstərmişdir. Xristianlığı qəbul etmiş əhali siyahıyaalmalarda xristian gürcülər kimi qeydə alınmışlar. Bu səbəbdən hal-hazırda Qax rayonunun Əlibəyli və Qorağan kəndinin əhalisi gürcülər kimi tanınır. Çox təəsüf ki, bu faktların vaxtında elmi dövriyyəyə gətirilməməsi və məsələnin ancaq gürcü tarixşünaslığında işlənilməsi problemi daha da dərinləşdirmiş və güya “gürcü əhalinin” burada yerləşməsi “əsas” götürülərək bölgənin tarixi ciddi təhriflərə məruz qalmışdır. Z.Ə.Cavadovanın “Şimal-Qərbi Azərbaycanın əhali tarixi və tarixi demoqrafiyası (XIX əsrin sonu-70-ci illər) monoqrafiyasında bölgənin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı nəticəsində əhalinin tərkibində gedən demoqrafik dəyişikliklər, say dinamikası, milli və dini tərkibinin müəyyənləşdirilməsi, sosial-zümrə quruluşunun təhlili, yaş-cins tərkibi tədqiq olunub. A.Ə.Məmmədovanın elmi araşdırmaları “Car-Balakən camaatlığı XVII əsrin sonu-XIX əsrin 30-cu illəri” mövzusunda. Tədqiqatçının bu istiqamətdə araşdırmalarının nəticələri məqalələrində, eyni adlı monoqrafiyası və dissertasiyasında öz əksini tapmışdır. O, elmi dövriyyəyə ilk dəfə olaraq tarixi əhəmiyyətə malik olan sənədlər və statistik məcmuələr cəlb edib. XVII əsrin sonu - XIX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın Şimal-Qərb torpaqlarında yaranmış Car-Balakən camaatlığının tarixi, ərazi hüdudları, inzibati-ərazi bölgüsü, əhalinin demoqrafik göstəriciləri, dini tərkibi, çarizmin

burada apardığı müstəmləkə siyasətinin əhalinin tərkibinə təsiri, əhalinin zorakı xristianlaşdırılması siyasəti və s. problemlər kompleks şəkildə tədqiq olunmuşdur. O, Car-Balakən camaatlığının əhalisinin etnik və sosial tərkibi ilə bağlı Rusiya qafqazşünaslığında və gürcü tarixşünaslığında formalaşmış xüsusi konsepsiyaya qarşı çıxmış və bu hakim ideyanın heç bir əsası olmadığını sübut etmişdir. Onun “Car-Balakən camaatlığı XVII əsrin sonu-XIX əsrin 30-cu illəri” adlı monoqrafiyası Azərbaycan tarix elminin uğurlarındandır. Ş.H.Əliyevin “Şimal-Qərbi Azərbaycan: ingiloylar” monoqrafiyasında Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgəsinin ən gədim köklü etnik qrupu olan ingiloylardan bəhs olunur. Burada ingiloyların mənşəyi, soykökü, etnik özünüdərk, məişəti, maddi və mənəvi mədəniyyəti öyrənilib, ingiloylar (gellər) haqqında ilkin məlumatlar qədim dövrdən izlənilib [6].

XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan ərazisində gedən siyasi proseslər tarixşünaslığımızda “köçkün” və “qaçqın” kimi yeni anlayışları ortaya çıxardı.

XX əsrin sonunda azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından-Qərbi Azərbaycandan deportasiyası, Azərbaycan Respublikasında qaçqın və məcburi köçkün problemi, əhalinin miqrasiyası, həmçinin bu problemin tarixi-hüquqi aspektləri U.M.Paşayeva tərəfindən aktual tədqiqat obyektinə kimi öyrənilir [7].

Azərbaycan diasporunun formalaşması və inkişafı problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar da müasir Azərbaycan tarixşünaslığında xüsusi yer tutur. Bu tədqiqatlarda xarici ölkələrdə gedən demoqrafik proseslərin orada yaşayan azərbaycanlılara təsiri, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların coğrafi məskunlaşması və demoqrafik göstəriciləri, Azərbaycan diasporunun təşəkkül tapması və inkişafı, diasporun Azərbaycanla və azərbaycanlıların yaşadıkları ölkələrlə əlaqələrinin möhkəmləndirilməsindəki rolu, bu ölkələrin ictimai-siyasi həyatında azərbaycanlıların iştirakı, Azərbaycan diasporunun tarixi Vətəni ilə əlaqələrinin gücləndirilməsi imkanları öyrənilmişdir. Bu qəbildən olan araşdırmalar sırasında G.T.Novruzovanın Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik gününə həsr olunmuş və “Visions of Azerbaijan” jurnalında çap edilmiş “31 December is World Azerbaijanis` Solidarity Day” adlı məqaləsini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun “Rusiya Federasiyasında Azərbaycan diasporu: tarixi demoqrafiya problemləri (1989-2002-ci illər)” adlı elmi-tədqiqat işi isə Azərbaycanı müəyyən səbəblərə görə tərk etmiş və yaşadıkları ölkələrdə diaspora təşkilatı şəklində birləşən azərbaycanlılar haqqındadır. Rusiya Federasiyasında formalaşmış Azərbaycan diasporu, azərbaycanlıların say dinamikası və yerləşməsi, cins və yaş tərkibi, Rusiyanın ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni və təhsil sahələrində tutduqları yer, formalaşmış Azərbaycan elitası bu elmi-tədqiqat işində dərinlən tədqiq edilmişdir. Bundan başqa, tədqiqatçı, Qazaxıstan və Ukrayna Respublikasında yaşayan azərbaycanlılar, onların diaspora şəklində formalaşması haqqında da tədqiqatların müəllifidir [8].

Müasir Azərbaycan tarixşünaslığının tədqiqat obyektlərindən biri də Azərbaycan ərazisində yaşayan əhsaylı xalqlardır. Bu problemin tədqiqi əsasən AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən aparılır. İnstitut

nəzdində “Müasir dövr etnoqrafiyası” şöbəsi fəaliyyət göstərir. Burada müstəqillik illəri ərzində Azərbaycanda yaşayan xalqların sərbəst etnik inkişafı və bunun qanunauyğunluqları elmi cəhətdən öyrənilir, konkret etnoqrafik faktlar əsasında xalqların ənənəvi adət-ənənələrinin əsas xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Onlardan Q.Cavadov və R.Hüseynovun “Udilər”, Q.Cavadovun “Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları (tarix və müasirlik)” əsərlərini qeyd etmək olar [9].

Azərbaycan tarix elminin yeniliklərindən biri də XIX əsrdə Azərbaycana köçürülən almanların öyrənilməsi tarixidir. Burada tədqiqatçılarından C.M.Zeynalovanı, M.Ş.Cəfərlini, N.İbrahimovu, İ.K.Ağasiyevi, L.Polonskini, H.Y.Verdiyevanı qeyd etmək lazımdır. Hər bir tədqiqatçı elmi dövriyyəyə yeni sənədlər və tarixi materiallar cəlb edib. M.Ş.Cəfərlinin “Политический терпоро и судьбы азербайджанских немцев» adlı monoqrafiyasında ilk dəfə olaraq elmə “азербайджанские немцы” (Azərbaycan almanları) terminini daxil edir. Monoqrafiyada ilk dəfə almanların Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə parlamentdə təmsili, bolşeviklərə qarşı mübarizəsi, Almaniyanın nüfuzlu universitetlərində AXC tərəfindən oxumağa göndərilən azərbaycanlıların Azərbaycan almanları ilə əlaqələri və s. qeyd edilir. Monoqrafiyada Azərbaycanda yaşayan almanlar haqqında biblioqrafik materiallar və 1941-ci ildə alman əhalisinin Cənubi Qafqazdan deportasiyasına dair böyük və cox dəyərli materiallar daxil edilmişdir [10].

Azərbaycan əhalisinin öyrənilməsində, tayfa tarixini öyrənməyə imkan verən tədqiqatlar da xüsusi rol oynayır. Burada V.Piriyevin “Buduq və buduqlular”, V.Həbiboglundun “Keşlə və keşləlilər”, A.Məmmədovun “Kəngərlilər”, V.Quliyevin “Ağaoğlular” kimi tədqiqatlarını qeyd etmək olar [11].

Beləliklə, mövcud ədəbiyyatın təhlilindən belə qənaətə gəlmək olur ki, müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikası əhalisinin öyrənilməsi ilə bağlı tarixşünaslığımızda ciddi araşdırmalar aparılır və elmi dövriyyəyə yeni sənədlər daxil edilir. Təklif edərdik ki, bu tədqiqatların əsas nəticələri müxtəlif dillərdə Azərbaycandan kənar, xüsusilə Rusiya Federasiyası, Gürcüstan Respublikası və digər ölkələrdə formalaşan əsas konseptual əsərlərdə nəzərə alınsın və tətbiq olunsun.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Demografik İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu. №12, maddə 736. Bakı, 1999.
2. Mahmudov Y.M., Cu Honq Conq, Məhərrəmli N., Məmmədli K. Altay xalqları. Bakı: 1996; Y.M.Mahmudov. Azərbaycanlılar (etnik-siyasi tarixə ümumi baxış). Bakı, 2008. 64 s.
3. Şükürov K.K. Azərbaycanın əhalisi haqqında ədəbiyyat. Biblioqrafik göstərici (Qədim zamanlardan müasir dövrədək). Bakı: 1997; Kameral təsvirlər Şimali Azərbaycanın əhali tarixi və demografiyasına dair qaynaq kimi. (həmmüəllif Z.Ə.Cavadova. BDU-nun xəbərləri, 2000, №4, s.45-62); Azərbaycan demografiyası: meydana gəlməsinin əsas mərhələləri” (BDU-nun 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransının materialları. Bakı, 2000; Demografiya. Ensiklopedik lüğət. 3 cildə. I c. Əhali haqqında elm. Hissə 1. Əhali haqqında elm tarixi. Bakı: 2001; Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan

- müasir dövrdək). Bakı: Elm, 2004, 974 s.; Dünya azərbaycanlılarının öyrənilməsi: struktur yanaşma. s.7-10. //Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik (elmi-nəzəri toplusu). I Buraxılış.Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, 156 s.və s.
4. Həsənova L.L. Azərbaycan əhalisi XX yüzilliyin ikinci yarısında. Bakı: BDU, 2003, 302 s;
 - 5.“Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik”. Elmi-nəzəri toplusu. I-IV buraxılışlar.Bakı: 2003-2015.
 6. Quliyev N.Ə. Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 2006; Kazımov İ.F. Naxçıvan: əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1828-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2007;Məmmədova A.Ə.Car-Balakən camaatlığı XVII əsrin sonu - XIX əsrin 30-cu illəri.Bakı, Uniprint,2009-256 s.; Cavadova Z.Ə. Şimal-Qərbi Azərbaycanın əhali tarixi və tarixi demoqrafiyası (XIX əsrin əvvəlləri – 70-ci illər). Bakı, “Altay” nəşriyyatı, 2002, 192 səh.; Lətifova E.M. “Şimal-Qərbi Azərbaycan: İlisu sultanlığı”.Bakı: “Altay” nəşriyyatı, 1999; X.Ю.Вердиева. Население Северного Азербайджана в первой половине XIX века. Т.е.п. dissert. Avtoref., Баку: 1992; Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX – нач. XX вв.) (историко-демографическое исследование). Баку: “Altay” nəşriyyatı, 1999, 300 c.; Ş.H.Əliyev. Şimal-Qərbi Azərbaycan: ingiloylar (I kitab: ən gədim zamanlardan XIII əsrin ortalarınaqədər). Bakı: Təhsil, 2007, 280 s.; İbişov S.Ə. Quba xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004,208s.; Əliyeva F.Ə. Cənubi Qafqazın azərbaycanlı əhalisi 1920-1930-cu illər. T.ü.f.d. dissert. Avtoref.,2012
 - 7.Paşayeva U.M.“Azərbaycan Respublikasında qaçqınlar və məcburi köçkünlər barədə qanunvericiliyin demoqrafik aspektlərinə dair”, “Açıq dünya”(ictimai-siyasi, elmi-kütləvi) jurnal, №1, Bakı: 2003, s.10-13; XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin tarixi köklərinə dair”, “Dünya azərbaycanlıları”nın yubiley toplusu, III buraxılış, Bakı: ”MBM”, 2009,298 s.; О понятиях «беженец» и «вынужденный переселенец», Ялта: 2011 г. və s. Qurbanlı Ə.. Ermənistan SSR-də Azərbaycanlılar əleyhinə siyasət (1945-1990-cı illər). T.ü.f.d. disser.avtoref. 2012; Fərəcov Ş.F. Ermənistan SSR-də azərbaycanlıların demoqrafik vəziyyəti (1920-1980-ci illər).T.ü.f.d. dissert. Avtoref. 2014;
 8. Arzumanlı V. Azərbaycan diasporu (reallıqlar, qayğılar, problemlər). Bakı: «Qartal», 2001, 800 s.; Həbibəyloğlu V. Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu. Bakı: «Qartal», 2001, 358s.; Rizvanov N.. Azərbaycan diasporası tarixindən. Bakı: «Borçalı», NPM, 2002, 208 s.; Əliyev Z.B. Beynəlxalq münasibətlərdə diasporların rolu. Bakı: Nurlan, 2001, 150 s.; Азербайджанцы мира. I том -Баку, «Азербайджан», 2006,424 с.; Мамедов В. Г.. Москва, Санкт-Петербург: они из Азербайджана Баку, «Зия-Нурлан», 2003, 211 с.; Е.Кərimли. Moskvaда Azərbaycan diasporu. Bakı: «Şuşa» nəşriyyatı, 2001-240 s.; Гусейнов А. Азербайджанцы в истории России. М.: Оверлей. 2006,562; Мамедов Р.Г.. Наши соотечественники в Тюменской области. Баку: Ziya-Nurlan, 2007.206с.; Сеидбейли М.Г. Азербайджанская диаспора в России: особенности и тенденции формирования и развития (1988-2007 гг.). Изд-во "Елм", 2009, 393 с.; Novruzova G.T. Avropa azərbaycanlılarının milli həmrəylik hərəkətində iştirakı (XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəli). T.ü.f.d.,dissert. avtoreferatı, 2012; Азербайджанская диаспора Российской Федерации: проблемы исторической демографии (1989-2002 гг.). Автореф. дис. д.ф.и.н, 2010.; Формирование азербайджанской диаспоры в Республике Казахстан. СС.169-177//Азербайджан и Азербайджанцы. № 1-2. Баку: 2009.
 - 9.Cavadov G., Hüseynov R. Udilər. Bakı, 1999; “Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları (tarix və müasirlik)”. Bakı, 2000.
 10. Зейналова С. М. Немецкие колонии в Азербайджане: 1919-1941 годы. Баку: Араз, 2002; Ибрагимов Н.А. Немецкие страницы истории Азербайджана. Баку: Азербайджан, 1995; Вердиева Х.Ю. Немцы в Северном Азербайджане. Баку, Элм, 2009, 206 с.; Джафарли М. Ш. Политический террор и судьбы азербайджанских немцев. Баку: Вэтэн, 2003.

11. PiriyeV. Buduq və buduqlular. Bakı: Sabah, 1994; Həbiboglu V. Keşlə və keşləlilər. Bakı: Örnək, 1995, 298 s.; Məmmədov A. Kəngərlər. Bakı: Azərənəşr, 1996, 131 s.; Quliyev V. Ağaoğlular. Bakı: Ozan, 1997.

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ НАСЕЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Г.Т.НОВРУЗОВА, У.М.ПАШАЕВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению населения Азербайджана в современной азербайджанской историографии. Восстановление независимости Азербайджана вызвало появление понятия «Азербайджанцы мира» и выработки концепции исследований истории населения страны. Исследования демографических проблем населения Азербайджана представляют научную новизну в азербайджанской исторической науке. В статье анализируются данные исследования, отличающиеся научной новизной, даны обобщения по данной проблеме.

Ключевые слова: население Азербайджана, историческая демография, Я.М.Махмудов, К.К.Шукуров, Л.Л.Гасанова

RESEARCH OF POPULATION PROBLEMS IN THE MODERN AZERBAIJANI HISTORIOGRAPHY

G.T. NOVRUZOVA, U.M. PASHAYEVA

SUMMARY

The article is devoted to the research of population of Azerbaijan in the modern Azerbaijani historiography. The restoration of independence in Azerbaijan led to creation of the term "the world Azerbaijanis" and emergence of the concept of research on the history of country's population. The study of demographic problems of the population in Azerbaijan is new to the Historical Science of Azerbaijan. The article analyses the research data which are characterized by scientific novelty, and ideas on this topic have been generalized.

Key words: The population of Azerbaijan, historical demography, Y.M.Mahmudov, K.K.Shukurov, L.L.Hasanova

UOT 94(479.24)

**ПОЛИТИКА РЕЛИГИОЗНОГО ПРИТЕСНЕНИЯ
МУСУЛЬМАН РОССИЙСКИМ ЦАРИЗМОМ
В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ
В XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ**

К.Т.НАДЖАФОВА

Бакинский Государственный Университет

Kemale_Nadjafova@mail.ru

В статье на основе архивных документов и источников дается характеристика инородческой политики Российской империи в Северном Азербайджане после установления здесь царского режима в XIX веке. Особое внимание уделяется миссионерской деятельности Ильменского и его подручных, политики религиозного притеснения и нетерпимости царских властей по отношению к азербайджанским тюркам, преследования местных религиозных деятелей и азербайджанской национальной интеллигенции.

Ключевые слова: Российская империя, Северный Азербайджан, национальный гнет, религиозная нетерпимость, интеллигенция

Во второй половине XIX в. оформилась националистическая идеология великодержавного шовинизма, нерусское население «окраин» царской России получило оскорбительную кличку «инородцев». Особенно уродливые формы национально-колониальное угнетение в России приняло в 80-х гг., когда после покушения на царя Александра II начались сильные гонения на народы, населявшие империю. Эта политика пустила глубокие корни в общественном сознании и российской прессе. Вот что пишет А.Агаев в статье «Наши национальности»: «Один из так называемых «ново - временных» националистов Энзельгардт думает, что не иначе быть добрым российским гражданином, как если ругать и бить евреев, армян, финнов, поляков, татар, немцев... Другой «ново - временный» фельетонист – националист гр. Меньшиков... в одном из своих фельетонов, беседуя с воображаемым студентом армянином, объясняет весь македонский вопрос «дураковатостью турок», «недостатком у них жестокости» (4).

Российская империя, созданная за счет чужих земель, всячески старалась не признавать национальное бытие завоеванных народов» (5, 88).

Проводя жестокую политику по отношению нерусским, царское правительство, преследовало определенную цель: держать их вечной темноте, невежестве и полном бесправии, чтобы они не смогли возвыситься до понимания своих прав и необходимости освободиться из-под ига России. В книге Миропиева «Наши инородцы» полностью раскрывается суть и конечная цель этой политики. Для подтверждения этих слов приводим несколько издержек из нее: «Каждое государство, подчиняя себе чужой народ, стремиться к тому, чтобы удержать его навсегда в своем подданстве, и главная цель, к которой мы должны стремиться по отношению к нашим инородцам, есть чисто государственная - это единение. Единение может быть нравственное, и единение может быть кровное. Система нравственного единения, основанная на принципах национальной индивидуальности, свободы и самоуправления, может быть практикуема только там, где в состав государства входят различные, но почти одинокого культурные народы. По отношению же к нашим инородцам, находящимся ... в состоянии дикости, должна быть принята другая система, стремящаяся к слиянию одного народа с другим, система ассимиляционная, система обрусения» (6, 73-74).

В продолжении этой мысли можем привести отрывок из книги А.Крымского «Ислам и его будущность», где автор главной причиной политики обрусения инородцев России считает отсталость этих племен. «Россия подчинила себе самые фанатичные мусульманские народы и теперь цивилизует их. Европейцы обыкновенно насмеваются, если зайдет речь о цивилизаторском значении России: «Разве кнут и розга могут быть носителями цивилизации? Не грубой России с ее дикими приемами быть провозвестницей мирной культуры» (7, 49-50).

После раздела Азербайджана абсолютное большинство высшего сословия, считая русское военно-колониальное управление чуждой, стояло в оппозиции, а политика царизма было направлено на полное их обезвреживание. Царская Россия путем «фильтрации» в определенной степени хотя и смогла изменить в свою пользу состав этого сословия, но создать себе надежную опору так и не удалось. И здесь необходимо учесть, что определенная часть высшего сословия Северного Азербайджана являлись образованными людьми, некоторые из них были деятелями культуры своей эпохи. Национальная литература, «выражая всенародное горе на своем языке» и была не далека от тревожных событий тех лет (2, 12). Особое место занимает в ней творчество Абдурахман ага Дильбазоглу, который написал большое пятистишие, проливающее свет на историю героического подвига Джавад хана, единственного «Сардару-гази» («полководец-мученик»), кто проявил несгибаемость духа перед русским оружием (5, 683). Он сделал героем своего главного произведения жертву самой кровопролитной и самой несправедливой войны XIX века и тем самым сумел отстаивать честь национальной литературы. Вслед за ним, Гасан бек

Зардаби в своей газете «Экинчи» уже писал «о завоевании Российским государством нашей страны» (9, 88), а потомок Джавад хана - Исмаил хан Зиядханоглу с трибуны Государственной Думы заявил, что «Кавказские страны были завоеваны русскими сто лет назад» (10, 46). Таким образом, сложилась национальная концепция восприятия и оценки по данному вопросу, «урок столетнего национального гнета... позволил нам познать себя» (11, 34).

Религиозные притеснения и поддержка анти-мусульманской миссионерской деятельности были важными элементами «анти-инородческой» политики российского царизма. Это было связано со следующими моментами: во-первых, религиозные деятели имели перевес в числе образованных людей Северного Азербайджана, а единственные очаги образования мектебы и медресе были почти в каждой деревне (5, 683); во-вторых, решающую роль в формировании настроений широких масс играли муллы, по словам Воронцов-Дашкова, которых «следовало бы обучать в русских заведениях, чтобы они были скорее инструментом в руках правительства, чем носителями идей, направленных против русского господства и правления» (12, 25).

С целью взять в свои руки духовных лиц мусульман и превратить их в простых чиновников, российское правительство стало через свои административные органы назначать на все должности, начиная с муллы и эфенди и кончая шейх-уль-исламом и муфтием, им самим намеченных лиц, которые явились бы агентами царской России. Многочисленные факты, приведенные в книге Л.Климовича «Ислам в царской России» являются доказательством тому (13, 24-56). Недаром известный миссионерский деятель Ильменский в письме своем к Победоносцеву обстоятельно советовал, из какой категории лиц следует намечать кандидатуры муфтиев: «Чем более фанатичной, невежественной и неграмотной среды муфтий, тем выгоднее для нас. Надо избегать назначать муфтия из аристократии, а тем более из лиц, получивших высшее образование» (3, 26-27).

По мнению Ахмеда Цаликова, - одного из лидеров общемусульманского движения в России, в начале XX века «трудно было сказать, есть ли у мусульман России другой вопрос, который так бы волновал их всех без различия партии и направления, как вопрос о реорганизации мусульманских духовных учреждений. Для нас не подлежит никакому сомнению, что более чем печальное положение организации мусульманских духовных учреждений, это результат определенно и систематически проводимой политики» (14, 157).

Только после пробуждения национального самосознания азербайджанцев в период первой русской революции русская администрация начала вносить небольшие изменения в свою инородческую политику (12, 26). Религиозные и политические воззрения азербайджанцев находилась под зорким наблюдением царских властей. Об этом свидетельствуют

многочисленные архивные материалы различных силовых структур (15, 16, 17, 18).

Как видно из вышеприведенного материала, царская охранка бдительно следила за действиями видных деятелей азербайджанской печати и литературы, которые имели более широкую аудиторию для «распространения панисламистских идей». Материалы Тифлисского охранного отделения Канцелярии Наместника Кавказа свидетельствуют о том что, все «присутствовавшие на собраниях, бывших в чайной Исмаилийе», находились под наблюдением властей (16, л. 6).

Азербайджанская интеллигенция с материальной поддержкой представителей социальных верхов, «которые иногда с благотворительной целью выступали на мусульманской сцене» (16, 5 об.) тщательно скрывали свою политическую деятельность, вели себя осторожно. Это было связано с тем что, по сравнению с другими народами Закавказья, у азербайджанцев, вечно подвергшихся репрессиям царской администрации, образованных людей было не так много, чтобы рисковать с ними на каждом шагу.

Это происходило в условиях поощрения деятельности и обогащения, духовных учреждений христианских народов Кавказа, прежде всего армян. «Армянские церковные, монастырские и семинарские имущества состояли в сотни миллионов рублей». Только царский указ 1903 года «О реквизиции армянских церковных имуществ и передаче в ведение гражданских властей», вывел наружу враждебных отношений армянского духовенства к царизму - к своему главному покровителю в течение двух столетий. 31 августа 1903 года в Ванском Соборе выступая перед толпой армянского народа, архимандрит закончил свое выступление следующими словами: «Пусть будет проклят Государь, его семья!» (18, л.12, 13). В Елизаветполе произошло столкновение с городскими силовыми структурами (18, л.2), началась тайная деятельность армянских националистических кружков в Карабахе (18, л. 2 об.). Вышеприведенные факты еще раз доказывают, что союз армянской григорянской церкви и националистических организаций с царизмом носил временный характер и зависел от политической и международной обстановки.

Обращая внимание царских властей на решение проблем в области религиозных дел мусульман А.Агаев в статье «Необходимые разъяснения к петициям мусульман» группировал их таким образом: «Вот уже двадцать лет как мусульмане хлопчут о европейски обставленной духовной семинарии, могущей выпускать целесообразно подготовленных духовных лиц, но все тщетно. Мусульманские общества, не принимают ни какого участия в выборе духовных лиц: начиная от Шейх-уль-Ислама, кончая простыми приходскими муллами. На Дагестан, например, их назначают их становые и пристава! А если прибавить к этому и ту материальную нищету, в которой пребывает мусульманское духовенство, то составитя приблизительная картина жалкого умственно-материального состояния

мусульманского духовенства. А вакуфы давно находятся вне ведения мусульманского духовенства» (19).

Царские власти прилагали все усилия к тому, чтобы способствовать углублению борьбы между шиитами и суннитами, насильственному внедрению среди мусульманских народов православия. В разных местах России были основаны специальные миссионерские школы, в которых готовили лиц, предназначенных к «религиозно-просветительной» деятельности среди «инородцев» из «нехристиан». Центром миссионерских учреждений служила Казань, где находилась духовная академия с ее знаменитым «противо-мусульманским отделением». Миссионеров под видом педагогов, попов и торговцев командировывали в Крым, Кавказ, Туркестан и Сибирь (20, 29).

Главный идеолог миссионерской деятельности Н.И.Ильменский являлся правой рукой Победоносцева, прокурора Священного Синода. О направлении его деятельности можно получить сведения по его письмам Победоносцеву. После казанской семинарии другим прославленным «гнездом» христианского «просвещения» была туркестанская инородческая семинария с директором Остроумовым (21). Миссионерский характер носили, также и существовавшие в Азербайджане с 1887 года, так называемые, «церковные школы». К концу 1904 года, по сведениям из отчета Кузминского, церковных школ в Бакинской губернии было 42. За первые 17 лет существования этих школ, т.е. с 1887 года по 1904 г., в них обучалось 7226 детей (22, 423-424). Однако в отличие от других национальных регионов России миссионерская деятельность в Северном Азербайджане не только не увенчалась особым успехом, наоборот, в начале XX века Баку превратился в центр как общемусульманского движения, так и политического тюркизма в России.

Царские власти в центре внимание держали всех тех, кто совершал паломничество в Мекку и Медину. По словам колонизаторов «следование кавказских мусульман в значительном числе на богомолье далеко не согласно с интересами правительства» (24, л.1). Нападение на священные чувства мусульман Кавказа особенно усиливалось в годы русско-турецких войн. Военное положение, установленное 12 мая 1877-го года, прежде всего, держало под контролем мусульманское население края, которое за любые поступки могли «подвергаться наказаниям, установленным военно-уголовными законами для военного времени» (25, л. 13).

Деятельность духовных вождей находилась под присмотром царских властей. Особенно сильный присмотр был установлен над председателем Гянджинского Духовного Меджлиса Мухаммедом Пишнамазде, который с 1873 года «привлекается в состав меджлиса с целью расторжения вредных связей местных мусульман с чужестранными» и за ними устанавливается «наблюдение, как упомянутая личность будет выполнять принятую на себя обязанность» (26, л. 13). Однако, в дальнейшем он не

«оправдывает» надежды царских властей. М.Пишнамазде, человек широкого кругозора и прогрессивно мыслящий, был обвинен в подготовке на Южном Кавказе восстания против России и сослан в Туркестан. После возвращения из ссылки он занимался активной политической деятельностью и был председателем Гянджинского отделения партии «Дифаи».

Административно-полицейская опека царских властей нетюркского христианского населения Азербайджана, в первую очередь, служила политика полного игнорирования самых элементарных прав местного мусульманского населения, и как верно отмечал И.К.Канадзев еще в 1902 году, «как кто то из туземцев получить более или менее видный пост, то он на совободившиеся вакансии начинал назначать своих земляков, и в конце-концов правительственное учреждение, куда он был назначен, наполнялось с чиновниками, с фамилиями, оканчивающимися на «дзе» или «янц» (27, 37).

Один из идеологов Азербайджанского национального движения А.Агаев в статьях «Нужды мусульман», «Необходимые разъяснения к петициям мусульман» на страницах газеты «Каспий», характеризуя тяжелое положение всех мусульманских народов царской России в начале XX века, отмечал: «Мусульмане в России составляют огромную массу, более чем в двадцать пять миллионов жителей. После коренного русского ядра, они составляют самую значительную часть населения жителей Империи. И вся это огромная масса, разбросанная с одного конца России до другого, не взирая на разновременность их приобщения и присоединения к России, подверглись одной общей участи, а именно: полнейшему игнорированию со стороны русского общества... Ни один народ не был в таком забвении и загоне как мусульмане» (19).

Подводя итог вышесказанному, можем прийти к такому выводу, что зачатки формирования национального движения в Азербайджане произошли в результате этнопсихологических, политических, социально - экономических процессов, происходящих после раздела страны вследствие заключения Туркменчайского трактата между Ираном и России, колониальной политики царизма в Северном Азербайджане, экономической, духовной и интеллектуальной модернизации азербайджанского общества. По времени это совпадает с появлением национальной печати и театра в 1875 и 1883 годах. Это была долгая, упорная и славная борьба за свободу и независимость, которая требовала определенной экономической, социально-политической предпосылки и идейно-теоретической подготовки азербайджанского народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мəmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
2. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.
3. Ахмедов А. Тюрки в революции 1905 года. ИПО «Azərbaycan Milli Akademiyası», Баку, 2002, 332 с.

4. Агаев А. Наши националисты // газ. «Каспий», № 203, 25.09.1903.
5. История Азербайджана. С древнейших времен до 70-х гг. XX в. Под ред. проф. С.С.Алирова. Баку: Çıraq, 2008, 800 с.
6. Миропиев М. А. О положении наших инородцев. С.- Петербург, 1901, 515 с.
7. Крымский А. Ислам и его будущее. Прошлое ислама, современное состояние мусульманских народов, их умственные способности, их отношение к европейской цивилизации. М.: 1899. 120 с.
8. Кричинсий А. Документы по русской политике в Закавказье. Выпуск I. Баку: 1920 г. 239 с.
9. Əliyarlı S. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı: «Mütərcim», 2012, 557 s.
10. Сеидзаде Д.Б. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. Баку: Азернешр, 1991, 131 с.
11. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Əsrimizin Səyavuşu. Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.
12. Кязимзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921гг.). Баку: Шярг-Гярб, 2010, 328 с.
13. Климович Л. Ислам в царской России. Очерки. М.: Гос.Издат, 1936, 408 с.
14. Цаликов А. Кавказ и Поволжье. Очерки инородческой политики и культурно – хозяйственного быта. Москва: 1913, 166 с.
15. Архив Политических документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР), фонд 276, опись 8, дело 394, лл.2-61; дело 425, лл.1-40; дело 459, лл.11-12; дело 515, лл.1-2 и т.д.
16. АПДУДПАР, фонд 276, опись 8, дело 181а, лл.1-7.
17. АПДУДПАР, фонд 276, опись 8, дело 119, лл.1.
18. АПДУДПАР, фонд 276, опись 8, дело 1360, л.3-13.
19. Агаев А. Необходимые разъяснения к петициям мусульман // газета «Каспий», 30 - 31 март, 1905, № 57-58
20. Ахмедов Э. Философия Азербайджанского просвещения. Баку: Азернешр, 1983, 291 с.
21. К истории мусульманского образовательного движения в 19-20 столетиях.// Журнал «Мир ислама». 1913, 2-й год. Т 2. Вып.5. Издание императорского общества Востоковедения. Под ред. Дмитрия Позднова, С-Петербург, с. 313-326.
22. Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 году, по высочайшему повелению сенатором Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. СПб, 1907. 874 с.
23. Ильменский Николай Иванович (1821-1891) занимался педагогической и миссионерской деятельностью в Казанской Духовной Академии и в Казанском Университете, переводил православную литературу на татарский язык, являлся автором различных проектов по обращению мусульманского населения империи в христианство. (Русский биографический словарь. Санкт-Петербург, 1897, с.100-103.)
24. Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики (ГИААР), фонд 62, опись 1, дело 8, лл. 1-18.
25. ГИААР, фонд 62, опись 1, дело 13, лл. 12-13.
26. ГИААР, фонд 9 с/62, опись 1, дело 13, лл. 13
27. Канадъев И. К. Очерки закавказской жизни. Отдельные главы (по изданию 1902 г.). Баку: Главная редакция АСЭ, 1990, 122 с.

**XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA MÜSƏLMANLARIN
RUSİYA ÇARİZMİ TƏRƏFİNDƏN DİNİ CƏHƏTDƏN SİXİŞDİRİLMƏSİ SİYASƏTİ**

K.T.NƏCƏFOVA

XÜLASƏ

Elmi məqalə Çar Rusiyası tərəfindən Şimali Azərbaycan torpaqlarının işğalından sonra müstəmləkəçi dövlətin burada yeritdiyi dini sıxışdırılma və dözümsüzlük siyasətinin müxtəlif elementlərinin yeni arxiv sənədləri və materiallar əsasında təhlilinə və öyrənilməsinə həsr olunub.

Məqalədə qeyd olunur ki, bu siyasətin əsas qurbanı milli elita, ziyalılar və sadə insanlar olmuşdur. Əsas diqqət dini sıxışdırılma və dözümsüzlük siyasətinin çarizmin müstəmləkə siyasətinin vacib tərkib hissəsi tədqiq olunmasına, onun həyata keçirilməsi səbəbləri, üsulları və nəticələrinə yönəldilib.

Açar sözlər: Rusiya imperiya, Şimali Azərbaycan, milli zülm, dini dözümsüzlük, ziyalılar

**RELIGION POLICY OF OPPRESSION TO MUSLIM BY RUSSIAN TSARIST
IN NORTHERN AZERBAIJAN
IN THE END OF XIX IN COMMENCES XX CENTURIES**

K.T.NACAFOVA

SUMMARY

Present article based on archival documents and sources there are revealing character of alien policy by Russian Empire in Northern Azerbaijan, after determination there tsarist regimes in XIX century. Particular attention were give to missionary activities Ilmensk and his supporters, the policy of religion oppression and impatience of tsarist powers against Azerbaijan Turks, persecution to the local religion activists and also Azerbaijan national intelligence pressure.

Key words: Russian Empire, Northern Azerbaijan, national oppression, religion impatience, intelligence

UOT 93/99:947.1.9;479.24

**BAKİ NEFT SƏNAYEÇİLƏRİ QURULTAYININ XALQ
ƏYLƏNCƏLƏRİ VƏ DİGƏR MƏDƏNİ TƏDBİRLƏRİN TƏŞKİLİ
SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏTİNƏ DAİR
(XX əsrin əvvəlləri)**

P.R.XƏLİLOV

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
polad-xalilov@mail.ru*

Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayının Böyük Bakı sənaye rayonunda neft sənayesi fəhlələri və onların uşaqları üçün təşkil etdiyi mədəni tədbirlər özünün çoxşaxəliliyi ilə seçilmiş, fəhlələrin və məktəb şagirdlərinin asudə vaxtlarının səmərəli keçməsinə böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu tədbirlər müxtəlif tamaşaların səhnəyə qoyulmasından, məktəb şagirdlərinin gəzintilərə aparılmasından, fəhlələr üçün müxtəlif məzmunlarda mühazirələrin təşkil olunmasından və digər əyləncələrdən ibarət olmuşdur.

Açar sözlər: qurultay, neft, əyləncə, tədbir, fəhlə

XIX əsrin sonlarında Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayının xalq evlərinin, xalq əyləncələrinin, kitabxana-qiraətxanaların və digər mədəni tədbirlərin təşkil olunması sahəsindəki fəaliyyəti hələ təzə-təzə başlayırdısa, artıq XX əsrin əvvəllərində bu proses daha geniş əraziləri əhatə edərək, Qurultay fəaliyyətinin diqqət mərkəzində dururdu.

Bakı neft sənayeçilərinin 1901-1902-ci illərin dekabr-yanvar aylarında keçirilən XVI qurultayının qərarına müvafiq olaraq 1902-ci ildə qurultay Şurası tərəfindən “Bakı rayonunun fəhlə və qulluqçuları üçün xalq evlərinin və xalq əyləncələrinin təşkil olunması üzrə komitə”si təsis edilmişdir. Bu komitənin ilk iclasında Qaraşəhər və Balaxanı komitələri təşkil olunmuşdur ki, onlar da bilavasitə olaraq baş komitəyə tabe olmuşdular. Baş komitə xalq əyləncələrinin təşkil olunmasına dair tədbirlər planının işlənilib hazırlanması işi ilə məşğul olurdu. Bu tədbirlər əsasən tamaşaların, ədəbi-musiqili gecələrin və xüsusi ədəbi qiraətlərin keçirilməsindən ibarət idi. Nəzərdə tutulan bütün əyləncələr Qurultayın Qaraşəhərdəki xalq auditoriyası və Balaxanıdakı Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasında keçirilirdi. Əksər vaxtlarda tədbirlərə gələnlərin sayı o qədər çox olurdu ki, 40-50%-ə qədər tamaşaçı kütləsi əyləncələrdən kənarda qalırdı [1, 389-390].

1902-ci ildə Qaraşəhərdə 40 tamaşa səhnəyə qoyulmuşdur. Bu tamaşalar Qaraşəhər komitəsi ilə Xalq əyləncələri cəmiyyətinin əməkdaşlığı sayəsində təşkil olunurdu. Həm sərbəst, həm də tamaşalarla keçirilən musiqi hissələri Bakının tanınmış musiqiçilərinin iştirakı ilə keçirilirdi. 1902-ci ildə kimya, tibb və ədəbiyyat üzrə tədbirlər keçirilmişdi. Yuxarıda göstərilən tədbirlərə ümumilikdə 9236 tamaşaçı gəlmişdir. Həmin il Balaxanıda 20 tamaşa təşkil olunmuşdur ki, onlara da gələnlərin sayı 3420 nəfərdən ibarət idi. Onların əksəriyyətini ustalar və mədən fəhlələri təşkil edirdilər. Bu rayonda xalq əyləncələrinin məhdud sayda təşkil olunması onunla əlaqədar idi ki, xalq əyləncələri komitəsinin fəaliyyət göstərməsi üçün istifadəyə verilmiş Xeyriyyə Cəmiyyətinin binası yararsız və əlverişsiz şəraitdə idi [1, 390-391]. Halbuki, Balaxanıdakı fəhlə əhalisinin sayı zavod fəhlələrinin sayından dəfələrlə çox idi [2].

1903-cü ildə xalq əyləncələrinin təşkil olunması üzrə komitə tərəfindən ustalar da tədbirlərdə iştirak etməyə cəlb edilirdi. Ustalardan ibarət olan 25 nəfərlik xor və nəfəs orkestri də təşkil olunmuşdur. Elə həmin il fəhlə tamaşalarının səhnəyə qoyulması ilə xalq tamaşalarının təşkil olunması işinin əsası qoyulmuşdu. 1903-cü ilin mart ayından iyun ayına qədər xalq əyləncələri komitəsi tərəfindən müxtəlif məzmunlarda 11 əyləncəvi tamaşalar nümayiş etdirilmişdir [3, 139].

Bakı sənaye rayonu fəhlələrinin 1904-cü ildə keçirilən dekabr tətilində fəhlələr tərəfindən qurultay Şurası qarşısında kitabxanaların və qiraətxanaların təşkil olunması tələbləri irəli sürülmüşdü [4, 4]. Onlar həmçinin Balaxanıda, Qaraşəhər-Ağşəhər zavod rayonunda və Bayıl-Bübüheybət mədən rayonunda xalq evlərinin təşkil olunmasını da təkid edirdilər [5, 8].

Kitabxanaların və qiraətxanaların təşkil olunmasına dair irəli sürülən tələblər onunla əlaqədar idi ki, Qurultay tərəfindən açılan həmin mədəniyyət müəssisələri fəhlələrin mütaliyəyə olan tələbatlarını ödəmirdi. Yəni fəhlələr bu müəssisələrin sayının artırılmasını tələb edirdilər. Fəhlələr Qaraşəhərdə fəaliyyət göstərən xalq evinin fəaliyyət dairəsinin genişləndirilərək, Ağşəhər rayonuna da şamil olunmasını tələb edirdilər. Balaxanıdakı xalq evinə gəldikdə isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onun fəaliyyət göstərdiyi bina əlverişsiz şəraitdə olduğundan, geniş tamaşaçı kütləsini özünə cəlb edə bilmirdi. Yəni fəhlələr həmin müəssisənin daha əlverişli ərazidə fəaliyyət göstərməsini tələb edirdilər.

Bakı sənaye rayonu fəhlələrinin 1905-ci ilin may ayında keçirilən tətilində də Balaxanı və Bibiheybət fəhlələri tərəfindən qurultay Şurası qarşısında pulsuz kitabxana və qiraətxanaların sayının artırılması, kitabların əldə olunması işinin fəhlələrə həvalə olunması tələbləri irəli sürülmüşdü. Bundan başqa onlar hər bir rayonda mütaliə zalı və həvəskar tamaşaları səhnəsinə malik olan klubların təşkil olunmasını da israr etmişdilər [6, 2].

Bakı sənaye rayonu fəhlələrinin yuxarıda göstərilən tətilərindən sonra, 1906-cı ildə qurultay Şurasının Qaraşəhər rayonunda yeni xalq evinin tikintisi işi başa çatdırılmışdı. Hər bir tamaşanın səhnəyə qoyulması üçün general-qubernatorun xüsusi razılığı olmalı idi. Buna müvafiq olaraq qurultay Şurası

tərəfindən Bakı general-qubernatoru qarşısında Qaraşəhər xalq evində fəhlələr üçün bir sıra tamaşaların təşkil olunması barədə vəsatət qaldırılmışdır [7]. Qurultay Şurasının vəsatətinə general-qubernator tərəfindən müsbət cavab alındıqdan sonra [8], 1906-cı ilin martından etibarən Qaraşəhər xalq evində tamaşaların səhnəyə qoyulması işinə başlanılmışdır [9].

Balaxanı xalq evinə gəldikdə isə burada yeni xalq evinin tikintisi üçün 1907-ci ildə qurultay Şurası tərəfindən 50 min rubl vəsait ayrılmışdır. Bu xalq evinin nəzdində teatr, kitabxana, oxu zalı, yeməcxana və çayxananın təşkil olunması nəzərdə tutulmuşdu. Balaxanı xalq evinin tikintisi üçün xalq əyləncələri komitəsi tərəfindən 3 nəfərdən ibarət olan komissiya da təşkil olunmuşdur [10].

Neft sənayeçilərinin 1914-cü il iyulun 15-də keçirilən növbəti iclasında qurultay Şurasının sədri A.O.Qukasovun verdiyi məlumata görə, hələ 1905-1906-cı illərdə Qaraşəhərdə xalq evinin idarə olunması işi fəhlələrin sərəncamına verilsə də, sonradan onlar bu işi yerinə yetirə bilmədiyindən və xalq evinin saxlanılması üçün büdcə kəsirinin yaranması səbəbindən idarəedici işi fəhlələrin sərəncamından çıxarılmışdır [11, 16].

1907-ci ildən başlayaraq yerli təhsil müəssisələri müəllimlərinin təşəbbüsü ilə qurultay Şurasının Qaraşəhər və Bayıldakı xalq evlərində bütün fənlər üzrə kütləvi mühazirələr dinlənirdi. Qaraşəhərdəki xalq evində gimnaziya müəllimi Pavlovun “elektrik işi” mövzusu üzrə 3 mühazirəsi dinlənilmişdir. Bakı realnı məktəbinin müəllimi Otrəşkeviç, bu xalq evininin auditoriya dinləyicilərini “havanın tərkib hissələri və xüsusiyyətləri” mövzusu ilə tanış etmişdir. Yuxarıda göstərilən müəllimlərin Bayıl xalq evində də Bibiheybət fəhlələri tərəfindən mühazirələri dinlənilmişdir. Bundan başqa gələcəkdə iqtisadiyyat, tarix və dövlət hüququ mövzularında da mühazirələrin təşkil olunması nəzərdə tutulmuşdur [12]. Həmin il Qaraşəhər xalq evində Varşavskinin “Fəhlələrin dövlət sığortası” mövzusunda mühazirəsi dinlənilmişdir. Bu mövzu fəhlə məsələsinə dair dinlənən ilk mühazirə olduğundan, mühazirəni dinləyənlərin sayı həddindən artıq çox idi [13]. Qeyd edək ki, qurultay Şurasının Bayıl xalq evi 1907-ci il yanvarın 6-da açılmışdı [14, 2].

Beləliklə, yuxarıdakı məlumatlardan aydın olur ki, Bakı sənaye rayonu fəhlələrinin 1904-cü il dekabr və 1905-ci il may tətillərindən sonra Qaraşəhərdəki xalq evi qurultay Şurası tərəfindən yeni binaya köçürülmüş və eləcə də, Bayıl xalq evi təşkil olunmuşdur. Yəni bu tədbirlərin həyata keçirilməsində fəhlələrin təzyiqinin də mühüm təsiri olmuşdur.

1907-ci ildə Qaraşəhər xalq evində 39 tamaşa təşkil olunmuşdur ki, onların da 15-i rus dilində, 4-ü isə Azərbaycan dilində keçirilən tamaşalar idi. Rus dilində səhnəyə oyulan tamaşalara 5504 nəfər (hər tamaşaya orta hesabla 367 nəfər), Azərbaycan dilində oynanılan tamaşalarda isə 641 nəfər (hər tamaşaya orta hesabla 160 nəfər) iştirak etmişdir [15, 47].

Azərbaycan dilində keçirilən tamaşalar “Nicat” müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin dram bölməsi tərəfindən oynanırdı. Bu tədbirlərdə peşəkar

artistlər truppası da çıxış edirdi. Azərbaycan dilində səhnəyə qoyulan 4 tamaşa – “Tamahkarlıq”, “Zamanın qəhrəmanları”, “Müsibəti-Fəxrəddin” və “Yağışdan çıxıb yağmura düşdük” tamaşaları idi. Əvvəlki ildə olduğu kimi, tamaşalar ziyalı, usta və fəhlə dərnəkləri tərəfindən təşkil olunurdu. Digər belə bir dərnək isə belorus dilində oynanılan tamaşaları səhnəyə qoyurdu. Böyüklər üçün təşkil olunan tamaşalardan əlavə, ayda bir dəfə pulsuz şəkildə uşaq əyləncələri və pyesləri də təşkil olunurdu [15, 45-46].

1907-ci ildə Bayıl rayonunda 43 tamaşa təşkil olunmuşdur ki, onların da 13-ü rus, 5-i isə Azərbaycan dilində keçirilən tamaşalar idi. Azərbaycan dilində səhnəyə qoyulan 5 tamaşa – “Zamanın qəhrəmanı”, “Daldan atılan daş”, “Müsibəti-Fəxrəddin” və “Dağılan tifaq” tamaşaları idi (“Müsibəti-Fəxrəddin” tamaşası iki dəfə səhnəyə qoyulmuşdur). Bundan başqa təşkilatçıların öz təşəbbüsləri sayəsində Bayıl xalq evində 18 tamaşanın təkrar səhnəyə qoyulmasına xalq əyləncələri komitəsi tərəfindən icazə verilmişdir [15, 48-49].

1913-cü ildə Bakı sənaye rayonunda baş verən iyul tətilərində neft sənayesi fəhlələri tərəfindən qurultay Şurası qarşısında irəli sürülən tələblər arasında mədən məktəblərində kitabxana-qiraətxanaların açılması, onların nəzdində Azərbaycan, rus və gürcü bölmələrinin təşkil olunması, qurultay Şurasının Qaraşəhərdə və Bayılda bağlanmış xalq evlərinin yenidən açılması, Balaxanı-Sabunçu və Zabrat-Ramana rayonları üçün xalq evlərinin təşkil olunması, onların nəzdində xalq universitetinin təsis olunması, bütün mədəni-maarif müəssisələrinin və qurultay Şurası tərəfindən ayrılan vəsaitin həmkarlar ittifaqlarının sərəncamına keçməsi kimi tələblər də var idi [16, 3-4]. Lakin qurultay Şurasının bununla bağlı olaraq keçirilən növbəti iclasında bildirilmişdir ki, bu məsələ qurultay Şurasının deyil, qanunverici müəssisələrin və ya hökumət idarələrinin səlahiyyətlərinə daxildir. Bununla da, fəhlələr tərəfindən irəli sürülən yuxarıdakı tələblər qurultay Şurası tərəfindən rədd edilmişdir [16, 4-5].

1914-cü il iyulun 15-də keçirilən neft sənayeçilərinin növbəti iclasında qurultay Şurasının sədri A.O.Qukasovun çıxışından məlum olur ki, həmin vaxt Qurultayın Qaraşəhər xalq evi yalnız qış aylarında fəaliyyət göstərir və ayda 2-3 dəfə fəhlələr üçün tamaşalar göstərilirdi. A.O.Qukasov öz çıxışında mədən rayonlarında xalq evlərinin tikilməsi üçün münasib ərazilərin olmamasını və bu işin fəhlə qəsəbələrinin tikilməsi məsələsindən asılı olduğunu bildirmişdir [11, 16]. Lakin bundan bir qədər sonra Bakı neft sənayeçilərinin 1914-cü ilin noyabr-dekabr aylarında keçirilən növbəti XXXIII qurultayında çıxış edən A.O.Qukasov, Qaraşəhər xalq evinin fəaliyyət göstərdiyi binanın artıq Bakı şəhər idarəsinə təhvil verildiyi və müharibə yaralıları üçün lazaretə çevrildiyi barədə məlumat vermişdir. Bu binanın azad olunduqdan sonra yenidən xalq evi kimi fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulurdu [17, 81].

Beləliklə, yuxarıdakı məlumatlardan aydın olur ki, qurultay Şurasının yalnız xalq evləri tərəfindən təşkil edilən tədbirlər bəzi istisnalar olmaqla yalnız 1910-cu ilə qədər davam etmiş, digər mədəni tədbirləri isə sonrakı

illərdə də həyata keçirilmişdir. Bir tərəfdən bunu onunla əlaqələndirmək olar ki, mədən-zavod rayonu təkcə Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayının ümidinə qaldığından və hökumət tərəfindən fəhlə qəsəbələrinin tikilməsi məsələsi həll olunmadığından, göstərilən məsələ öz həllini tapmamışdır. Digər tərəfdən isə belə bir fakt da var ki, Qurultay əsasən öz dayağı hesab etdiyi sahələrin (məsələn, hərbi polisın saxlanması və sairə) saxlanılmasına büdcə xərclərindən daha çox vəsait ayırırdı. Yəni bu sahələr çar hökumətini fəhlə çıxışlarından qorumaq üçün bir alət rolunu oynayır. Əgər nəzərə alsaq ki, bəzi sahələr olduğu kimi, xalq evlərinin təşkil olunması sahəsində də həyata keçirilən tədbirlər Qurultayın funksiyalarına və vəzifələrinə daxil deyildi, o zaman aydın olur ki, bu məsuliyyət əsasən çar hökumətinin üzərinə düşür.

ƏDƏBİYYAT

1. Труды XVIII очередного съезда нефтепромышленников в гор. Баку (с 5-го по 22-е декабря 1903 года). Том II. Баку: Типография 1-го Типографского Товарищества, 1904, 400 с.
2. «Каспий», 1902, 14 декабря, № 269.
3. Труды XX очередного съезда нефтепромышленников в гор. Баку (с 31-го января по 13-е февраля 1905 года). Том II. Баку: Типография 1-го Типографского Товарищества, 1905, 525 с.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f.276, s. 3, iş 186.
5. ARPIİSSA, f. 276, s. 1, iş 420.
6. ARPIİSSA, f. 276, s. 7, iş 39.
7. «Каспий», 1906, 11 марта, № 56.
8. «Каспий», 1906, 12 марта, № 57.
9. «Каспий», 1906, 25 марта, № 68.
10. «Каспий», 1907, 11 апреля, № 82.
11. ARPIİSSA, f. 276, s. 8, iş 449.
12. «Каспий», 1907, 6 апреля, № 78
13. «Каспий», газета, 1907, 17 апреля, № 87.
14. Народное образование. Народные развлечения. Столовые съезда (приложение к отчету о хозяйственной деятельности Совета съезда XXV съезду нефтепромышленников). Баку: Типография Первого Типографского Товарищества, 1907, 52 с.
15. Народное образование. Народные развлечения. Столовые съезда (приложение к отчету о хозяйственной деятельности Совета съезда XXVII съезду нефтепромышленников). Баку: Типография Первого Типографского Товарищества, 1908, 60 с.
16. К забастовкам нефтепромышленных рабочих // «Нефтяное дело», 1913, 8 августа, № 15, с. 2-6.
17. Труды XXXIII очередного съезда нефтепромышленников в гор.Баку (30 ноября – 8 декабря 1914 г.). Баку: Типография «Труд» С.Г.Берладера и К⁰, 1915, 104 с.

**О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЪЕЗДА БАКИНСКИХ НЕФТЕПРОМЫШЛЕННИКОВ
В ОРГАНИЗАЦИИ НАРОДНЫХ РАЗВЛЕЧЕНИЙ
И ДРУГИХ КУЛЬТУРНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ (начало XX века)**

П.Р.ХАЛИЛОВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о различных культурных мероприятиях, проводимых в промышленном районе Большого Баку Съездом Бакинских Нефтепромышленников, учрежденным в последней четверти XIX века, и обладающим структурой области предпринимательства. Несмотря на то, что царское правительство использовало эту организацию как инструмент своей колониальной политики на окраинах, тем не менее, развлекательные мероприятия, организованные для рабочих промыслово-заводского района и их детей сыграли большую роль в обогащении их мировоззрения и духовного мира. Особенно большое значение имели постановки спектаклей на азербайджанском языке, способствовавшие осознанию своей национальной принадлежности.

Ключевые слова: съезд, нефть, развлечение, мероприятие, рабочий

**ON THE ACTIVITY OF THE CONGRESS OF BAKU OIL INDUSTRIALISTS
IN THE ORGANIZATION OF FOLK ENTERTAINMENTS
AND OTHER CULTURAL EVENTS
(early 20th century)**

P.R.KHALILOV

SUMMARY

The article specifies different cultural events, organized in the industrial region of Great Baku by the Congress of Baku Oil Industrialists, which was established in the last quarter of the 19th century and had a structure in the field of the entrepreneurship. In spite of the fact that the Czar's Government used this organization as a tool in its colonial policy on outskirts, entertaining events, organized for the workers of field-factory area and their children played a big role in enrichment of their outlooks and spiritual world. Setting performances in Azerbaijani had a particular significance, which promoted awareness of the national identity.

Key words: congress, oil, entertainment, event, worker

УДК – В 05.06**АНАБАПТИСТЫ И МЮНСТЕРСКАЯ КОММУНА В ГЕРМАНИИ****Н.С.ГАДЖИНСКАЯ*****Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
nacinski@gmail.com***

Обзор фактов, относящихся к периоду Реформации и Крестьянской войны в Германии, был бы неполным без упоминания о тех демократических движениях, которые в конце 20-х – начале 30-х гг. XVI в. продолжали играть в жизни Германии заметную роль. К ним относятся деятельность анабаптистов, восстание в Мюнстере и провозглашение Мюнстерской коммуны, являющиеся высшей точкой революционного движения городского плебса в Германии в первой половине XVI в.

Ключевые слова: Германия первой половины XVI века, реформация и Крестьянская война, идеология протестантизма, анабаптисты, Мюнстерская коммуна

В народных низах, несмотря на наступившее разочарование и подрыв боевого духа после поражения Крестьянской войны, сохранилась вера в то, что наступление на земле царства правды невозможно без нового восстания народных масс. Эти настроения проявились уже в 30-х гг. XVI в. в городах Северо-Западной Германии, которые вместе с городами соседних Нидерландов вступили в полосу нового экономического подъёма. В этих городах оживилась политическая оппозиция и началась новая борьба за реформацию; они сделались средоточием и убежищем анабаптистов (1, 107).

Говоря о социальной базе анабаптизма в Германии, следует заметить, что ею являлась городская беднота, к которой примыкали и некоторые слои крепостного и свободного крестьянства. Следовательно, анабаптизм можно рассматривать как первую форму рабочего движения, поддержанную непролетарскими демократическими элементами. Его социальные идеи приближались к коммунизму утопического характера. И, разумеется, что цели и характер движения идеологически обосновывались религиозной формой «истинного христианства», противопоставлявшегося как католицизму, так и той умеренной, половинчатой оппозиции против него, которая была представлена княжеской и бюргерской Реформацией (5, 290).

Социально-классовые условия, вызвавшие к жизни движение анабаптизма и его широкое распространение, действовали на основе тех исторических пережитков еретических учений и течений в средневековье, которые не исчезли в Западной Европе, несмотря на все преследования. Глубоко в подполье существовали группировки и разрозненные мелкие общины вальденсов, бегардов, иоахимитов и др. Также не были полностью выкорчеваны остатки таборитов, еще недавно наводивших страх на правящие Чехии и других стран Европы. В социальных условиях I-й половины XVI в. эти религиозно-идеологические течения наполнялись новым содержанием и концентрировались в анабаптизме (2, 232).

Для всех оппозиционных религиозных движений этого периода была характерна раздробленность, отсутствие единства во взглядах, условиях жизни, быта. Анабаптизм в этом отношении превзошел все остальные. Известный немецкий гуманист, историк и философ Себастьян Франк, который еще в начале Крестьянской войны выступал против М.Лютера, требуя распространения провозглашенного Реформацией принципа религиозной свободы и на область светских отношений, дает следующую характеристику идей и обычаев анабаптистов: «Одни анабаптисты празднуют воскресение, другие – нет. Некоторые из них имеют правила, касающиеся особенностей в одежде и пище, и по внешности стараются отличаться от других людей. Другие же приспособляются к обстоятельствам. Иные проводят время почти исключительно в молитвах и этими постоянными молитвами хотят избавиться от всякого несчастья. Последние хотят также, чтобы люди против всякого зла боролись только молитвой, и не позволяют своим последователям носить оружие» (5, 291).

На первом плане среди этих пунктов – негативные, выражавшие отрицательное отношение к католической церкви и к умеренному протестантизму. Анабаптисты выступали против общественного неравенства, тунеядства феодалов, хищничества буржуазии, угнетения человека человеком. В позитивной части своей программы они были менее единодушны, но, в общем, склонялись к необходимости установления порядков раннего христианства. Основным требованием являлась, более или менее последовательно проводимая общность имущества. Ясно, что именно это требование вызывало особую ярость у имущих классов, и поэтому их идеологами и богословами было признано наиболее еретическим (10, 127).

Первый акт анабаптистского движения связан с саксонским городом Цвиккау, в котором в 1520 г. община анабаптистов, состоявшая из рудокопов и ткачей, под руководством Николая Шторха стала господствующей силой в городе. Особые успехи одержало движение после того, как в город прибыл Томас Мюнцер, занявший в одной из его церквей место проповедника. На его проповеди собирались рудокопы и крестьяне и из других областей и городов Германии. Цвиккау все больше превращался в

центр анабаптистского движения. В своей деятельности Мюнцер выражал крайне вольнодумные идеи в отношении религии и утопически-коммунистические в социальной области. Он доводил до логического завершения евангельское осуждение богатых, требуя беспощадной расправы над ними. Требование немедленного установления царства божьего на земле практически означало лозунг установления такого общественного строя, в «котором больше не будет существовать ни классовых различий, ни частной собственности, ни обособленной, противостоящей членам общества и чуждой им, государственной власти» (7, 199).

Проповедь Т.Мюнцера перекликалась с идеологией существовавших тайных хилистиастических общин, исповедовавших скорое светопреставление с грядущим за ним тысячелетним царством божьим. Подвергавшийся постоянным гонениям и преследованиям, Мюнцер вынужден был переезжать с одного места в другое. Последним его оплотом стал город Мюльгаузен, откуда он выступил в мае 1525 г. во главе 8-тысячного крестьянского войска. В сражении под Франкенгаузенем оно было разгромлено объединившимися силами дворян и князей. Мюнцер и его ближайший соратник Пфейффер оказались в плену и после долгих ужасных пыток казнены.

К началу 30-х гг. центр тяжести движения перемещается в Северную Германию, куда устремляются массы беженцев из Нидерландов. Вновь намечается опасное брожение среди крестьян, но до серьезных выступлений крестьянства дело так и не доходит. Иначе обстояло дело в городах. Рейнские города, лежавшие за пределами театра Крестьянской войны, имели неизрасходованный запас революционной энергии. Поэтому здесь неминуем был целый ряд вспышек, которые прошли под идейным руководством анабаптизма (8, 124).

Среди анабаптистов после поражения Крестьянской войны наибольшей известностью пользовался проповедник Мельхиор Гофман, проповедовавший близость «второго пришествия Христа». Он считал, что этот переворот произойдет в 1533 г. и, что город Страсбург, где он вел свои проповеди, станет «новым Иерусалимом», т.е. центром «царства божьего на земле». Мельхиор Гофман ожидал социального переворота в результате божественного вмешательства. Однако, учение о наступлении тысячелетнего царства божьего на земле имело и иные интерпретации. В частности, еще в 1528 г. в Эрфурте анабаптисты предполагали сжечь город, а в Эслингене готовился поход против всех монахов и священников. В 1529 г. аугсбургский скорняк Августин Бадер предсказывал всеобщее восстание, которое должно было продлиться два с половиной года и предшествовать установлению тысячелетнего царства божьего на земле. Некоторые анабаптисты в Южной Германии рассчитывали на победу турок и на то, что турки разгромят Священную Римскую империю. Даже правительство Нижней Австрии в 1528 г., официально обвинив анабапти-

стов в том, что они намерены оказать помощь туркам, вынесло решение предать смертной казни всех, кто не принадлежит к ортодоксальному вероисповеданию, не исключая, если надо, и самого императора (4, 96).

И только в 1533 г. наиболее революционную интерпретацию учения о тысячелетнем царстве дал пекарь из нидерландского города Гаарлема Ян Матис. Он заявил, что наступление тысячелетнего царства божьего на земле произойдет не просто в результате второго пришествия Христа, а в результате революционного переворота.

Учение М.Гофмана и Я.Матиса нашло распространение в целом ряде городов Европы, но основной областью их распространения были рейнские города, Вестфалия и Нидерланды. Для всех остальных направлений реформации и католического лагеря анабаптизм представлял наиболее ненавистную форму революционного движения, а сами анабаптисты с самого начала находились вне закона. С середины 20-х гг. начинаются преследования анабаптистов. В Цюрихе, например, в 1526 г. было издано распоряжение об утоплении всех анабаптистов. Шпейерский сейм 1529 г. в Германии постановил казнить их сожжением или отсечением головы. Анабаптистов жгли сотнями, изгоняли из городов. Несмотря на это, их пропаганда успела пустить глубокие корни. Кульминационной точкой явились события в одном из городов Вестфалии - Мюнстере, где анабаптистам удалось придти к власти (9, 29).

Мюнстер в средние века имел огромное экономическое значение и находился под главенством епископа. Численность населения города составляла около 15 тыс. человек. Как и в остальных городах Германии, реформация в Мюнстере выступила в двух направлениях: как умеренно-бюргерское, с одной стороны, и как движение городского плебейства с присущими ему чертами анабаптизма, с другой. В 1532 г. из Мюнстера было изгнано католическое духовенство и проведена протестантская реформация. Попытка мюнстерского епископа Франца фон Вальдека расправиться с горожанами силой завершилась неудачей. По мирному договору от 14 февраля 1533 г. Мюнстер был признан евангелическим городом. В начале 1534 г. в Мюнстере появились анабаптистские вожди – Ян Матис и нидерландский портной Иоанн Лейденский. Вскоре состоялись перевыборы городского совета, в котором большинство получили анабаптисты, фактически захватившие власть. Новая власть принялась немедленно перестраивать общественные порядки по анабаптистскому образцу. Однако, сложность ситуации заключалась в том, что город был осажден войсками епископа, превышавшими по численности анабаптистов. Осада продолжалась 16 месяцев. Попытки осажденного города добиться помощи извне не увенчались успехом.

В чем состояла суть политики Мюнстерской коммуны?

Сразу нужно оговориться и сказать, что у мюнстерских анабаптистов не было определенной программы действий. Основные экономиче-

ские мероприятия не шли дальше простого уравниательства. Была уничтожена частная собственность на золото, серебро, драгоценные вещи. Они подлежали конфискации в общую пользу. Был запрещен ростовщический капитал, отменены деньги, торговля заменена натуральным оброком. Орудия производства должны были находиться в руках мастеров, которые подчинялись городской общине в деле организации производства и выполнения заказов. Община распоряжалась раздачей земельных участков для обработки. Потребление было организовано на уравнительных началах (3, 157).

Среди мероприятий коммуны были и такие, которые касались быта и повседневной жизни жителей города. К примеру, двери всех домов в Мюнстере должны были оставаться открытыми и днем, и ночью. Предпринимались попытки устраивать общие трапезы. Проведение в жизнь социальных мероприятий было возложено на «дьяконов», которые должны были ходить по домам и осматривать, сколько каждый домохозяин имеет в наличии продовольствия. Затем все излишки изымались и передавались в распоряжение «дьяконов» (10, 130-131).

Уничтожение денег само по себе не могло означать введения коммунизма: частная собственность на золото и серебро была уничтожена, но частная собственность на орудия и средства производства была сохранена. Кроме того, уничтожение денег в Мюнстере не означало уничтожения натуральной формы обмена (6, 378).

Среди прочих мероприятий социальной политики Мюнстерской коммуны следует упомянуть о введении института многоженства. Оно было установлено Мюнстерской коммуной в первый период ее существования и дало пищу для различных размышлений историков. Попытаемся прояснить ситуацию и привести более или менее убедительную концепцию в защиту этой меры.

Многоженство в Мюнстерской коммуне на первых порах ее существования было универсальной формой борьбы с женской безработицей и женским распутством. Ввиду ряда обстоятельств, женское население Мюнстера превышало мужское, и поэтому весь контингент женщин города должен был быть распределен среди мужского населения, на которое и падала задача материального поддержания и обеспечения этих женщин. Задача была нелегкой. Поэтому такое положение дел не могло продержаться долго, и вскоре, закон был отменен (10, 131-132).

Большой интерес представляет описание форм политического господства мюнстерских коммунаров. Так, в частности, мы узнаем, что мюнстерские революционеры называли себя народом Израиля, что на первом этапе развития коммуны во главе города стояли 12 старейшин «народа израильского», по примеру 12 колен Ветхого завета. После того, как окончательно установилось кольцо блокады вокруг города, вся власть перешла в руки И.Лейденского, называвшего себя «царем Израиля». По су-

ти дела, власть мюнстерцев эволюционизировала в сторону создания сильной революционной диктатуры (5, 294).

В чем же причины гибели Мюнстерской коммуны?

С самого начала Мюнстер не имел никакой поддержки в других городах Германии. Мюнстерские анабаптисты рассчитывали на помощь из Нидерландов, однако, в Амстердаме в это время вспыхнуло восстание, которое было подавлено вооруженной силой. Мюнстер оказался отрезанным от всего мира, тесно заблокированным императорскими и епископскими войсками. Начался голод. Но город держался стойко и поэтому осада Мюнстера затянулась. И.Лейденскому удалось даже создать довольно внушительную военную силу. Борясь против превосходящих сил противника, анабаптистский Мюнстер героически держался до тех пор, пока не пал жертвой предательства: один из участников обороны ночью 25 июня 1535 г. помог войскам войти в город. В мятежном городе был установлен «порядок». Вожди анабаптистов после долгих пыток были казнены (5, 294).

Исторически прогрессивное значение Мюнстерской коммуны заключалось в том, что после разгрома Крестьянской войны она показала пример готовности народных масс к революционной борьбе против феодально-католической реакции и крепостнических порядков.

После разгрома Мюнстерской коммуны наиболее боевая часть анабаптистов, выражавшая революционные устремления городской бедноты, была ликвидирована. Оставшаяся часть их свернула на путь отказа от активной политической деятельности, и анабаптизм становится религией, исповедующей непротивление злу. Значение германской реформации имело еще одно важное последствие общеевропейского характера. Реформационное движение в Германии, по существу, не ограничилось тесными национальными рамками, а вышло далеко за пределы этих рамок. В этом и состоит его отличие от других реформационных движений Европы. Исключение составляет Швейцария, которая считается родиной кальвинизма, вышедшего на мировую арену и ставшего знаменем буржуазных революций в Европе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Всемирная история. Возрождение и реформация. М.-Мн.: Аст-Харвест, 2001, 478 с.
2. Всемирная история. Начало Возрождения. М.-Мн.: Аст-Харвест, 2000, 590 с.
3. Германия. Факты, под редакцией А.Семенова. Франкфурт-на-Майне: Социетэцс-ферлаг, 2000, 528 с.
4. Егер Оскар. Всемирная история в 4-х т. Том III, Новая история. М., 2000, 720 с.
5. Крывелев И.А. История религий. Т. I. М., 1975, 415 с.
6. Сказкин С.Д. Возрождение, гуманизм и реформация. // Сказкин С.Д. Из истории социально-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века. М., 1981, 298 с.
7. Смирин М.М. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая Крестьянская война. М., 1955, 568 с.

- 8.Смирин М.М. Мартин Лютер и общественное движение в Германии в эпоху Реформации. // Вопросы научного атеизма. М., 1968, вып. 5 - 109, 136 с.
- 9.Смирин М.М. Передовые идеи народной реформации. //Средние века. М., 1975, в.39 – 25, 40 с.
- 10.Щеголев П.П. Очерки истории Западной Европы XVI-XVII вв. Л., 1938, 421 с.

ALMANİYADA ANABAPTİSTLƏR VƏ MÜNSTER KOMMUNASI

N.S.HACİNSKAYA

XÜLASƏ

Reformasiya və Almaniya Kəndli müharibəsinə dair faktların icmalı XVI əsrin 20-ci illərinin sonu - 30-cu illərinin əvvəllərində Almaniyanın həyatında əhəmiyyətli rol oynamaqda davam edən demokratik hərəkatların adını çəkmədən tam ola bilməzdi. Bu hərəkatlara XVI əsrin birinci yarısında Almaniya şəhər plebsi inqilabının ən yüksək nöqtəsi olan anabaptistlərin fəaliyyəti, Münster üsyanı və Münster kommunasının elan edilməsi aiddir.

Acar sözlər: Almaniya XVI əsrin I yarısında, reformasiya və Kəndli müharibəsi, protestantizm ideologiyası, anabaptistlər, Münster kommunası

ANABAPTISTS AND MÜNSTER REBELLION IN GERMANY

N.S.HAJINSKAYA

SUMMARY

Review of the facts relating to the period of Reformation and the Peasants' War in Germany, would be incomplete without mention of the democratic movement, which played a prominent role in the life of Germany in late 20's - early 30's of the XVI century. These include the activities of the anabaptists, the Münster insurrection and the proclamation of Münster rebellion, which formed the highest point of the revolutionary movement of the urban plebs in Germany in the first half of the XVI century.

Key words: Germany in the 1st half of the XVI century, Reformation and Peasants' War, protestant ideology, anabaptists, Münster rebellion

UOT (55)

**XIX – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TƏBRİZ
ŞƏHƏR ƏHALİSİNİN SUDAN İSTİFADƏSİ HAQQINDA
(tarixi-etnoqrafik tədqiqat)****İ.G.MƏMMƏDOVA**
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
ilhame.mamadova@gmail.com

Qədim zamanlardan Təbriz ərazisində yerli əhalinin təsərrüfat ehtiyaclarını təmin edən təbii su mənbələri ilə yanaşı, süni suvarma vasitələri də vardı. Xalq arasında “axar-baxar” adlı qanunlarla müəyyənləşdirilən su bölgüsü son dərəcə dəqiqliklə aparılırdı. Strateji əhəmiyyət daşıyan kəhrizlər Azərbaycan şəhərləri arasında ən çox Təbrizdə mövcud idi. Burada nəsiləklə ixtisaslaşan kənan dəstələri qonşu ölkələrə işləməyə gedirdilər. Kəhrizlərlə yanaşı, bulaqlar, səqqaxanalar, buzxanalar da göstərilən dövrdə əhalinin təsərrüfat və içməli suya olan tələbatını ödəyirdi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Təbriz, su, etnoqrafik tədqiqat

Hər bir ərazinin təbii şəraiti – torpaq örtüyü, su mənbələri, iqlimi və digər mühüm amillər oranın yaşayış məskəni kimi formalaşmasına əsas şərtidir. Təbriz şəhərinin yerləşdiyi bölgə qədimdən yaşayış məskəni olmuş və burada əkinçilik intensiv inkişaf etmişdir. Şəhər uzun əsrlər boyu Şərqi sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən idi. Təbrizdə təsərrüfatın inkişafı və ümumiyyətlə, gündəlik istifadə üçün suya olan tələbatla əlaqədar hələ orta əsrlərdə çoxşaxəli süni suvarma sistemləri — arxlar, bulaqlar, quyular, kəhrizlər, hovuzlar, nohur-lar, ovdanlar, gil və ya dəmir tünqlər və s. yaradılmışdır. Ölkəni əhatə edən çaylardan çəkilən arxlar müxtəlif təyinatda şəhər sakinlərinin istifadəsində idi.

Qədim insanlar təbii su mənbələrinə yaxın yerlərdə məskunlaşmaqla təsərrüfat həyatını qura bilmiş, daha sonralar isə süni suvarma vasitələrini icad etmişlər. Azərbaycan süni suvarma sisteminin ən qədim zamanlardan geniş tətbiq edildiyi ölkələrdən biri olmuşdur [1, 26]. XIX əsrdə Təbrizdə yaşı yüz illərlə ölçülən müxtəlif suvarma təchizatı vasitələri qalmaqda idi. Akademik Ə.Əlizadə yazır: “Əminliklə söyləmək olar ki, Azərbaycanın heç bir şəhərində, eləcə də qonşu ölkələrdə Təbrizdəki qədər kəhriz olmamışdır” [2, 41]. Bu fakt mənbələrdə də əksini tapır. XIV əsr tarixçisi Həmdullah Qəzvini “Nüzhətül qülub” əsərində Təbrizdən bəhs edərkən qələmə alır ki, varlı adamların çəkdiyi 900 kəhriz buradan axır. Bunların hamısının suyu bağlara axır, ancaq su yenə çatmır. Bu kəhrizlərin, habelə çaylardan götürülən suyun sahibi

dövlətdir... [8, 169]. Qeyd edək ki, orta əsrlərdə Təbrizdə kəhrizlərdən əlavə, bir sıra su təchizatı vasitələri vardı. Onların bir çoxu yaxın keçmişdək istifadədə idi.

Su bölgüsü xalq arasında “axar-baxar” adlanan qaydalara əsasən aparılırdı. Əsrlər boyu formalaşan axar-baxar qaydaları suyun istifadəsi ilə bağlı bütün məsələləri əhatə edir, ağsaqqallar tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. Qaydaya əsasən su hansı ərazidən keçirdisə, həmin mülkün sahibi suyun maliki sayılırdı.

Şəhərdə suya olan tələbat çoxsaylı su təchizatı vasitələri ilə ödənilirdi. Əsasən çayların suyu ilə doldurulan hovuzlar vasitəsilə müəyyən vaxt ərzində su ehtiyatı təmin olunurdu. Keçmişdə hər məhəllənin öz su anbarı vardı və sakinləri aylarla su ilə təmin edə bilirdi. Onlar yer səthindən aşağıda, üstübağlı tikilirdi. Bu tikililərin məqsədi içməli su ehtiyatı toplamaqdan ibarət idi. Bunun üçün hər bir qalanın içində, təsərrüfatın və ticarətin genişlənməsi ilə əlaqədar karvan yolları üzərində, dağların arasında dövlət tərəfindən nəzarət edilən su anbarı düzəldilirdi.

İslam mədəniyyətinin təsiri ilə orta əsrlərdə əksər məscid, mədrəsə və bazarlar su anbarına malik idilər. Onlar ya xalqın istifadəsində olur, ya da vəqf əmlakı olaraq fəaliyyət göstərirdilər. Kəhrizlər kimi həyati əhəmiyyət daşıyan su anbarları da düşmən hücumlarından çox güclü mühafizə edilirdilər. Onların çirklənməsi və ya yadelli basqınları zamanı qəsdən zəhərlənməsi böyük fəlakətlə nəticələnə bilirdi. Təbriz bazarında yerləşən Dərə-Abbasi sarayının həyətidəki su anbarı bazar işçilərinə 6 ay müddətində kifayət edirdi [5, 187].

Su anbarları dövlətlə yanaşı, xeyriyyəçilər tərəfindən də tikilib camaatın istifadəsinə verilirdi. Dəvəçi məhəlləsinin şimal hissəsindəki Sərdar su anbarı komendant Əziz xanın adından qalan yadigardır. Onun şəxsi maliyyəsilə adı çəkilən su anbarı inşa olunmuş və Nəhənd kəndindən keçib Acıçaya tökülən Nəhənd arxının suyu buraya yönəldilmişdi [4, 295].

Yuxarıda haqqında bəhs edilən su tutumu böyük olan anbarlar ümumi istifadədə idilər.

Su anbarlarının döşəmə və divarları ikiqat kərpic və gəclə, yaxud daş və gəclə hörülür, sarucla (əhəng, qum, taxta külü, qamış qarışığı olan, sementi əvəz edən maddə — İ.M) malalanırdı [6, 33]. Döşəməsi isə əhəng qatılmış palçıqla suvanırdı. Bildiyimiz kimi, Təbrizdəki tikililərin əsas inşaat materialı bişmiş kərpic olduğundan su anbarları məhz onunla tikilirdi. Kərpiclər istifadədən əvvəl suda, bəzən isə əhəngli məhlulda isladılırdı.

Tarixən su anbarları plan-quruluşuna görə dördkünc, düzbucaq və ya dairəvi (silindr) şəkildə, tavanı düz və ya qövsvari olur, üstü dörd (çəhartərk), bəzən altı, ya səkkizbucaqlı günbəzlə örtülürdü. Sonrakı dövrlərdə yaranan Qərb üsuluna uyğun sütunlu və tağlara malik su anbarlarının tikintisi suyun saxlama tutumunu artırmaq məqsədi daşıyır və onlar memarlıq baxımından diqqətəlayiqdir [6, 31].

Təbrizin əksər evlərində binanın altında, yaxud həyətlərdə su anbarları

inşa edilirdi. Həyətdəki yeraltı su anbarına kiçik qapı qoyulur, ailə üzvləri lazımi vaxtda oradan dəri və ya metal vedrələrlə su çıxarırdılar. Binanın altındakı su anbarlarından boru vasitəsilə su həyəətə — bir pilləkən aşağıda yerləşən xüsusi çuxur yerinə (hündürlüyü təqribən 20 sm, içərisində su krantı və kanalizasiyası olan, kiçik dördkünc tikili) çıxarılırdı. Bu tipli anbarlar üçün binanın damınadək ucaldılan havaçəkən boru düzəldilirdi.

Su anbarlarını doldurmaqdan ötrü təbii su mənbələrindən buraya gil borular çəkilirdi. Bu iş bahar fəslində çayların sel suları hesabına baş verirdi. Su anbarlarından başqa, çaylarda su qalxan zaman əhali digər ehtiyat tədbirləri görürdü. Bağ və bostanların suvarılması üçün çayın qarşısını kəsməkdən ötrü daş, palçıq, qarğı-qamışdan ibarət bənd tikilirdi. Sakinlər həmin bəndləri “vəryan”, saxsıdan olan ensiz su arxlarını isə “qənov” adlandırırdılar. Təbrizlilərin ləhcəsində dayaz çala mənasında işlədilən “əngəc”, ya “əngəş” (“əngöşt”, yəni “barmaq” sözüdəndir) çeşmə suyunun axarında suyun bölünməsi üçün qazılan keçid yoluna deyilirdi.

Əhalinin içməli sudan müxtəlif təyinatda istifadə qaydaları mövcud idi. Yay fəslində sudan yararlanmaq üçün buzxanalar fəaliyyət göstərirdi. Onlar istər memarlıq baxımından, istərsə də xalq məişətindəki roluna görə maraqlıdır.

Yaxın keçmişdəki təbrizlilər Mehranrud çayının axarında kiçik göl (təbrizlilər “gölçə” deyirlər) yaradırdılar. Soyuq qış aylarında buradakı su donurdu. Camaat razılaşdırılmış gündə əllərində külüng buzları qırmaqdan ötrü toplaşır-dılar. Sındırılmış buzları at və qatırlara yükləyib buzxanalara daşıyırdılar.

Buzxanalarda su və buzları toplamaq üçün hovuzlar düzəldilirdi. Soyuqlar düşəndə gecə vaxtı oradakı buzların üstünü su ilə doldurur, səhər açılanda buz qatları qırmaqla sındırılırdı. Buzxanada buzu uzun müddət saxlamaq üçün döşəmə və divarlarına daş döşənmiş kiçik dördkünc çalalar hazırlanırdı. Hovuzda yaranan buzlar həmin çalalara tökülürdü. Bu proses 8 gün davam edir və beləliklə də, çalalarda 5-6 ayaq (1 ayaq təqribən 1 m-ə bərabərdir — İ.M) qalınlığında buz əmələ gəlirdi [3, 196].

Novruz bayramı ərəfəsində məhəllə camaatına xəbər verilirdi ki, filan gün buz çalaları açılacaq. Hamı çal-çağırla, deyib-gülməklə buzxanaya yollanırdı. Buzları bir yerə yığıb üstünə müəyyən qədər su axıdırdılar ki, ayrı-ayrı parçalar bir-birinə bitişsin. Üstünə cəgən yarpaqları (bataqlığın kənarında bitən, yarpaqları çətir formalı bitki) örtürdülər. Altı həftədən sonra, yəni artıq yay fəslində buzlar açılan zaman yenə də məhəllə camaatı şadyanalıq edir, buz mərasimi keçirirdi. Xırdalanmış buzlar prosesdə iştirakçı olanlara paylanırdı. Əhali buzdan əsasən sərinləşdirici içkilərə qatmaq və digər məqsədlər üçün istifadə edirdi. Məlumatçıların dediyinə görə, hətta XX əsrin ortalarında da Təbrizin küçələrində ulaqlarla hərəkət edən buz satanlar vardı və xalq arasında bu peşə sahibləri “yaxçı” adlanırdılar.

Buzxanalar çox zaman xeyriyyəçilər tərəfindən tikilir, dərinliyi təqribən 150 m-dən artıq olurdu. Yayda buz götürmək üçün oraya pilləkənlə enirdilər.

Buzxanalar müasir soyuducuları əvəz edirdi. Orada isti havada tez xarab olan qidalar saxlanılırdı.

Bu dövrdə Təbrizdə fəaliyyətdə olan *Mirzə Mehdi* (iki əsrədək yaşı vardı), *Sadiqiyyə*, *Lələbəy*, *Surxab*, Göy məscid bazarçasının yanındakı buzxanaların və s. *adlarını misal çəkə bilərik. Onların əksəriyyəti hazırda istifadəsiz haldadır.*

Qanlı buzxana Saman meydanının arxasında yerləşirdi. Onun hündürlüyü 12 m, uzunluğu 20-30 m, eni 5 metrə bərabər idi [7, 24]. Hazırda onun yalnız tağı qalmışdır. *Qaimməqam* buzxanası isə hazırda restoran kimi fəaliyyət göstərir. Ötən əsrdə soyuduculardan istifadənin genişlənməsi buzxanaların sıradan çıxması ilə nəticələndi.

Əhalinin içməli suya olan tələbatının ödənilməsində səqqaxanalar da müəyyən rol oynayırdı. Ərəb kəlməsi olan “səqqa” dilimizdə “su paylayan” mənasını verir. Hələ Səfəvilər zamanından mövcud olan bu tikililər yolların kənarında, bazarlarda, əhalinin sıx olduğu yerlərdə 12 imamın şərəfinə idi. Əsasən İmam Hüseyn, Əbülfəzl və Həzrət Abbasın adı ilə bağlı olub, şiə məzhəbini aşılırdı.

Səqqaxanalar dini tikililər sayılsa da, vəqf idarələri tərəfindən maliyyələşdirilmirdi [9, 372]. Onlar əksərən ümumi istifadə məqsədilə vəqf edilirdi. İslam qanunlarına görə vəqf əmlakı alınıb-satıla bilməz. Bu baxımdan adı çəkilən tikililərin bir qismi uzun əsrlər boyu mənimsənilmə və dağıntıdan hiyf olunmuşlar. Küçələrin döngələrində məhəllə sakinləri tərəfindən düzəldilən kiçik səqqaxanalar isə vəqfnaməyə malik deyildi.

Bəhs edilən dini tikililər ya küçələrdə divarların oyuqlarında yerləşdirilir, yaxud dükan və mənzillərin cərgəsində olurdu. Ayrıca kiçik otaqlardan ibarət, dörd tərəfdən girişi olan səqqaxanalar da vardı. Onlar daha çox gediş-gəlişin sıx olduğu yerlərdə inşa edilirdi.

Bu məkanlar əksərən yaşıl rəngə boyanır və ya üzəri yeddi rəngdə kaşı ilə örtülürdü. Kaşı işləmələrində Kərbəla müsibəti, Həzrət Əbülfəzl və Həzrət Abbas at belində, yaxud piyada, əynində zireh, sağ əlində nizə, sol çiyindən asılmış su tuluğu və s. təsvir olunurdu. Bundan başqa, səqqaxananın daxili divarlarında imamların və dini ziyarətgahların çərçivəyə salınmış şəkli vurulur, ələm və qıfıllar asılır, həmçinin buraya müxtəlif rəngli parçalar niyyət edilib düyünlənirdi. Bu şəkillər ona tamaşa edən hər kəsdə dini hissləri çəşdururdu.

Şəkillərlə yanaşı, kitabələrində də Aşura mərasimi ilə bağlı folklor nümunələri dini-mənəvi düşüncələri gücləndirirdi. Kitabəsində nəsr ilə yazılara da rast gəlmək olur: “Hüseynə salam olsun!”, “Salam Hüseynə!”, “Susuz dodaqlarına qurban olum, ya Hüseyn!” və ya “Hüseyni yad edərək iç” və s. [10, 99-100]. Qərb tədqiqatçısı H.Massenin yazdığına görə, insanlar nəzir məqsədilə xəstə bədən üzvlərinin — göz, ayaq, əl və s.-nin qızıl və gümüşdən düzəldilmiş fiqurunu səqqaxanaya bağlayırdılar [9, 373]. Ayrı-ayrı adamlar tərəfindən səqqaxanaya şamdan, qəndil, çıraq, şəkillər və digər əşyalar bağışlanır və ya nəzir verilirdi. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, yuxarıdakı

deyilənlər təkcə Təbrizə deyil, bütün qonşu şəhərlərə aiddir.

Səqqaxanalar kəhriz suları vasitəsilə təchiz edilirdi. Dəmir məhəccərlə qapadılan qarşı hissəsində su içmək üçün mis tayqulq qoyulurdu. Üzərində dualar yazılan qab zəncirlə məhəccərə bəndlənirdi. Burada susamış insanlar ehsanlıq su içir, Həzrət Əliyə salavat çəkir, imamları susuz qoyanlara lənət oxuyurdular. Səqqaxana təkcə susayan adamlar üçün nəzərdə tutulmurdu. Buradan su içmək savab sayılırdı. İnanca görə, həmin su ilə xəstələr şəfa tapır, həyatdan küsən insanların pərişan ruhu sakitləşir, müşgül işlərin həyata keçməsi asanlaşırdı. Məlumatçıların dediyinə əsasən, səqqaxanada su içənlər Kərbəla müsibətini, İmam Hüseyin və onun tərəfdarlarının susuzluğunu, Əbülfəzl Abbas haqqında hadisələri xatırlayırdılar. Təbrizlilər hər gün, xüsusilə də cümə axşamı və cümə günlərində səqqaxanada şam yandırır, oraya qıfıl, parça, ip bağlayaraq nəzir edirdilər. Vaxtilə burada yandırılan şamlar küçələrin işıqlandırma vasitəsi sayılırdı.

Təbrizdə vaxtilə 1400 səqqaxana vardı. Onlardan *Rüstəm xan*, *Şah İsmayıl*, *Xudabəndə*, *Xacə şah*, *Yarəli səqqaxanası* və s. mövcud idi [4, 66]. Xatırladaq ki, vaxtilə Bakı kəndlərində də səqqaxanalar vardı. Oradan keçən yolçular nəzir atır, ehtiram əlaməti kimi əllərini divarlara sürtüb başlarına çəkir və yollarına davam edərdilər.

Yuxarıda deyiləndən başqa, danışdığımız dövrdə su satmaqla məşğul olan “səqqa” adlı ictimai peşə sahibləri də fəaliyyətdə idilər. İmam Hüseyin və böyük qardaşı Əbülfəzlin şəhid olmasının xatirəsi, bütövlükdə Kərbəla hadisəsinin simvolu olan səqqanın özünəməxsus qayda-qanunları vardı. Onlar əhəlinin sıx olduğu yerlərdə çalışır, xüsusi günlərdə (Tasua, Aşura və s.) isə ziyarətgahlarda suyu ehsan olaraq pulsuz paylayırdılar. Səqqalar su tuluqlarını zəncir və kəmərbəndlə arxalarına bağlayır, 40 dəfə “qulhüvəllah” yazısı olan camla camaata su verirdilər. İnanca əsasən, iş vaxtı cism və ruhun paklığı, Allaha təvəkkül, xeyir niyyət səqqalara məxsus idi.

Tədqiqatların nəticəsindən bəlli olur ki, Təbriz şəhərində tarixən zəngin təbii su mənbələri ilə yanaşı, süni su təchizatı vasitələri də mövcud olmuş və əhali onlardan müxtəlif təyinatda (içməli və təsərrüfat əhəmiyyətli) istifadə qaydalarına yiyələnmişdir. Kəhriz mədəniyyəti primitiv texniki vasitələr (bel, külüng) sayəsində ərsəyə gəlmiş və sözügedən bölgədə uzun əsrlər boyu təşəkkül tapmışdır. Bu da həmin ərəzidə əhəlinin sıx məskunlaşmasına, əkinçilik mədəniyyətinin, sənətkarlığın genişlənməsinə zəmin yaradırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T. Azərbaycanca əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. Bakı: Elm, 1964, 152 s.
2. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII – XIV вв., Баку, 1956, 422 с.
3. روزنه ای به تاریخ ایران. گردآورنده، شکوه عظمی قریب، ترجمه دکتر ژان قریب، چاپ اول، تهران، چاپخانه حیدری، ۳۵۲، ۱۳۷۸ ص
4. بهروز خاماچی. شهر من تبریز، چاپ دوم، تبریز، انتشارات ندای شمس، ۱۳۸۸، ۴۹۹ ص.
5. بهروز خاماچی. محلات و مشاهیر فرهنگی و تاریخی (منطقه ۸ شهرداری تبریز)، چاپ اول، تبریز، انتشارات ستوده،

- ۱۳۸۴، ۴۳۰ ص.
6. بلوکباشی علی. آب انبار // دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد اول، آب – آل داوود، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، ناشر مرکز دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۷۴، ۷۱۴ ص.
 7. میمنت نژاد کریم. تاریخ حکم آباد تبریز (هکماوار). چاپ اول، تبریز، انتشارات فن افزار، ۱۳۸۲، ۳۱۵ ص.
 8. مستوفی حمدالله قزوینی. نزهت القلوب. چاپ اول، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۸۹، ۳۹۲ ص.
 9. ماسه هانری. معتقدات و آداب ایرانی (از عصر صفویه تا دوره پهلوی). مترجم دکتر مهدی روشن ضمیر، چاپ اول، تهران، انتشارات شفیعی، ۱۳۹۱، ۸۶۷ ص.
 10. بنیادلو نادیا. سقاخانه های تهران. تهران، موسسه فرهنگی هنری، پژوهشکده مردمشناسی، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۱، ۱۳۴ ص.

**ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ВОДЫ В ГОРОДЕ ТЕБРИЗЕ
В КОНЦЕ XIX — НАЧАЛЕ XX ВВ.
(историко-этнографическое исследование)**

И.Г.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

С древних времен на территории Тебриза были природные источники воды, искусственные водохранилища, которыми местное население пользовалось для удовлетворения хозяйственных нужд. Система водораспределения, известная в народе как «ахар-бахар», действовала четко, и распределялась самим же населением. В Азербайджане наибольшее число кягривов насчитывались в городе Тебризе и являлись объектами стратегического значения. Известные династии мастеров по рытью колодцев и кягривов (кенканы) работали артелями и приглашались на работу даже в сопредельные страны. Наряду с кягривами, родники, сеггаханы (место для питья воды), бузханы (место для хранения льда) и пр. обеспечивали в указанный период потребности населения в орошении и питьевой воде.

Ключевые слова: Азербайджан, Тебриз, вода, этнографическое исследование

**USE OF WATER IN TABRIZ IN LATE XIX-EARLY XX CENTURIES
(historical-ethnographical research)**

I.G.MAMMADOVA

SUMMARY

Tabriz is one of the places where artificial irrigation was applied in ancient times. From the ancient times, artificial water supplies also existed along with natural water supply and people used them for different purposes. Water distribution was carried out by law very accurately and this law was called “akhar-bakhar” by the people. The majority of strategically important water wells of Azerbaijan were concentrated in Tabriz. During the XIX century the culture of artificial water supply continued. The waters of buzخانه (ice-house), sekkaxaneh (drinking-house), springs and wells were also used.

Key words: Azerbaijan, Tebriz, water, ethnographical research

UOT 94 “19/ ...”**RUMİNYA İLƏ AZƏRBAYCAN ARASINDA
İNVESTİSİYA SAHƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIQ****S.Ə.İMANOVA***Azərbaycan Dillər Universiteti**Imanovas@bk.ru*

Məqalədə müasir mərhələdə Rumıniya ilə Azərbaycan arasında investisiya sahəsində əməkdaşlıq məsələləri araşdırılmışdır. Azərbaycanda rumın şirkətlərinin sərmayə yatırdığı sahələrin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, kənd təsərrüfatı, energetika, nəqliyyat sahələri olduğu göstərilmişdir. Azərbaycan isə Rumıniyada yanacaq doldurma məntəqələri şəbəkəsinin genişləndirilməsində maraqlıdır. Rumıniya ilə Azərbaycan arasında investisiya sahəsində əməkdaşlığın əsas prioritet sahələri hər iki dövlətin ərazisində əlverişli sərmayə mühitinin yaradılması, təcrübə mübadiləsinin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Rumıniya, investisiya, şirkət, əməkdaşlıq, nəqliyyat, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, turizm, mübadilə

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Şərqi Avropa ölkələri ilə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq münasibətləri yaratmağa başladı. Belə ölkələrdən biri Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini Türkiyədən sonra ikinci tanıyan Rumıniya idi. Azərbaycan Rumıniya ilə iqtisadi sahədə əməkdaşlıq edirdi. Bu sahədə əsas əməkdaşlıq istiqamətlərindən biri investisiya münasibətlərinin yaradılması, iş adamlarının qarşılıqlı şəkildə sərmayə yatırması idi. Rumıniya ilə Azərbaycan arasında investisiya sahəsində geniş əməkdaşlıq münasibətləri quruldu. Rumıniyanın iş adamları Azərbaycanda işləməyə ciddi maraq göstərirdilər. Bu, Azərbaycanda əlverişli investisiya mühitinin olması ilə əlaqədar idi. Eyni zamanda sərmayə qoyuluşu sahəsində münasibətlərin hüquqi-normativ bazası yaradıldı.

2002-ci il oktyabrın 29-da Prezident İ. İliyeskunun Azərbaycana səfəri zamanı Azərbaycan Respublikası ilə Rumıniya arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında saziş imzalandı. Sazişə görə razılığa gələn tərəf öz ərazisində digər tərəfin investisiyalarına ədalətli və bərabərhüquqlu rejim yaradacaqdır (1, v. 211).

Səfər zamanı Prezident İ. İliyesku Azərbaycanın və Rumıniyanın iş adamları ilə görüşdü. Rumıniya Prezidenti kimya və neft-kimya sənayesi,

istehlak malları mübadiləsi və turizm xidmətləri sahəsində əməkdaşlığın mümkünlüyünü bildirdi. Biznes - forumda Rumıniya sənaye nazirinin müavini Qriqoresku çıxış etdi. O bildirdi ki, Rumıniya nümayəndə heyəti Bakıda Yanacaq və Energetika Nazirliyində neft sahəsinə dair layihə haqqında danışıqlar aparır. Rumıniya nümayəndəsi ikinci layihənin hidravlika avadanlığı ilə əlaqədar olduğunu söylədi (4).

2004-cü il mayın 20-23-də Azərbaycanın iş adamlarından ibarət nümayəndə heyəti Rumıniyada işgüzar səfərdə oldular. Mayın 20-də Rumıniya Sənaye Ticarət Palatasında Rumıniya-Azərbaycan sərmayə forumu keçirildi. Azərbaycan Sahibkarlar Təşkilatları Milli Konfederasiyası ilə Rumıniya Sənaye Ticarət Palatası arasında əməkdaşlıq sazişi imzalandı. Sazişə əsasən, tərəflər rumın və Azərbaycan iş adamları arasında qarşılıqlı əməkdaşlığa yönəldilmiş biznes müqavilələrinin imzalanması və həyata keçirilməsi, onların işgüzar görüşlərinin, sərgilərin təşkili və iş adamlarının həmin sərgilərdə iştirakının təmin edilməsi barədə razılığa gəldilər (7).

Səfər çərçivəsində Azərbaycanın nümayəndə heyəti 2004-cü ilin əvvəllərindən Rumıniyada fəaliyyət göstərən və 70-ə yaxın şirkəti birləşdirən Rumıniya-Azərbaycan İş Adamları Birliyinin üzvləri ilə görüşdü (7). Birlik bu ölkədə fəaliyyət göstərən azərbaycanlı, rumın və türk iş adamlarını birləşdirirdi. Birliyin əsas məqsədi iki ölkənin iş adamları arasında iqtisadi əlaqələrin yaradılması və daha da genişlənməsi sayəsində Rumıniya və Azərbaycan arasındakı əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafına yardım göstərmək idi.

Rumıniya-Azərbaycan İş Adamları Birliyi ilə Azərbaycan Respublikası Sahibkarlarının Milli Konfederasiyası arasında əməkdaşlıq sazişi imzalandı (9, v. 272). 2005-ci il aprelin 7-də rumın və Azərbaycan iş adamları tərəfindən Rumıniya-Azərbaycan Sənaye Ticarət Palatası (RA STP) təsis edildi. Palata müştərək komissiyanın iclasları və imzalanmış protokolların əməli surətdə həyata keçirilməsi üçün fəaliyyət göstərirdi. Rumıniya və Azərbaycan iş adamları üçün iqtisadi sahədə məlumat və analitik arayışlar hazırlayırdı. RA STP-nin əsas vəzifəsi palatanın üzvləri ilə Rumıniya və Azərbaycan şirkətləri arasında birbaşa razılaşmaların bağlanmasına şərait yaratmaq idi (10, v. 264-265). Burada palatanın fəxri prezidenti Napoleon Pop, prezidenti Georgi Draqomir, birinci-vitse prezident Ruslan Vələdov, Azərbaycanın Rumıniyadakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Eldar Həsənov Rumıniya-Azərbaycan Sənaye Ticarət Palatasının fəxri üzvləri seçildilər. RA STP-nin ilk iclasında Rumıniya və Azərbaycanın biznes imkanlarının artırılması üçün siyasi-iqtisadi nümayəndəliyin açılması, Azərbaycan-Rumıniya-Avropa İttifaqı münasibətlərinə dair beynəlxalq seminarın keçirilməsi, həmçinin Bakıda da belə bir qurumun yaradılmasına dair təkliflər səsləndi (14).

2005-ci il iyunun 25-də Azərbaycanın Rumıniyadakı səfirliyi və RA STP-nin təşkilatçılığı ilə «Azərbaycan Respublikasında biznes mühiti və xarici sərmayələrin qorunması» mövzusunda seminar keçirildi. Seminarın əsas məqsədi Rumıniyanın iqtisadçıları, iş adamları, hökumət nümayəndələri və siyasət-

çiləri ilə Azərbaycanın gənc iqtisadçı məsləhətçiləri, hüquq və iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssisləri arasında ünsiyyət yaratmaq idi (13).

2006-cı ilin oktyabr ayında Rumıniya Prezidenti T.Baseskunun Azərbaycana səfəri zamanı Azərbaycan Respublikası hökuməti və Rumıniya hökuməti arasında “İnvestisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması” haqqında 2002-ci il oktyabrın 29-da Bakı şəhərində imzalanmış sazişə dəyişikliklər edilməsi barədə «Əlavə protokol» imzalandı. Həmin sənədə görə Rumıniya Avropa İttifaqına daxil olduğu təqdirdə, bu sazişə onun müddəalarının Rumıniyanın Avropa İttifaqında üzvlüyü statusundan irəli gələn öhdəliklərinə uyğunluğunu təmin etmək üçün zəruri hallarda tərəflərin qarşılıqlı razılığı əsasında düzəlişlər ediləcəkdir (3).

Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ilə Rumıniyanın Kiçik və Orta Müəssisələr və Kooperativlər Milli Agentliyi arasında əməkdaşlıq haqqında memorandum 2006-cı il oktyabrın 11-də imzalandı. Altı maddədən ibarət olan həmin sənədə görə sahibkarlığın inkişafı və dəstəklənməsi sahəsində peşəkarlıq və təcrübə mübadiləsi, qanunvericilik təşəbbüslərinin inkişafı, iqtisadi mexanizm və proqramların təsis edilməsinə dair məsləhət və təkliflərin verilməsi, Azərbaycan Respublikası və Rumıniya arasında cari və gələcək investisiya innovasiya layihələrinə sahibkarların cəlb edilməsi istiqamətində əməkdaşlıq nəzərdə tutulurdu. Milli dövlət və kommersiya bankları, fondlar və digər maliyyə-kredit institutları vasitəsilə sahibkarlara kömək və s. sahədə əməkdaşlıq məsələləri sazişdə öz əksini tapmışdır (6, 2007, h. 2, 135).

2008-ci ilin martın 10-da Buxarestdə Rumıniya - Azərbaycan və Rumıniya - Türkiyə ticarət-sənaye palatalarının «Azərbaycan-Rumıniya-Türkiyə dostluq gecəsi» keçirildi. Tədbirdə Azərbaycanın Rumıniyadakı səfiri Eldar Həsənov çıxış edərək bildirdi ki, əsas Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan Rumıniya-Azərbaycan dostluq münasibətləri strateji tərəfdaşlığa qədər yüksəlmişdir.

Rumıniya-Türkiyə Ticarət Sənaye Palatasının sədri Tamer Atalay Azərbaycan-Rumıniya-Türkiyə formatında dostluq münasibətlərinin inkişafından bəhs edərək Heydər Əliyev Fondunun Rumıniya nümayəndəliyinin geniş humanitar fəaliyyətindən və Kluj şəhərindəki qocalar evini himayəyə götürməsindən bəhs etdi.

2008-ci il oktyabrın 21-də Buxarestdə Azərbaycan Sahibkarlar Konfederasiyası (ASK) və Almaniya Texniki Əməkdaşlıq Təşkilatının təşkilatçılığı ilə Rumıniya-Azərbaycan biznes-forumu keçirildi. Forumun keçirilməsində məqsəd Azərbaycan və Rumıniya iş adamları arasında ikitərəfli görüşlərin təşkili, ölkəyə xarici sərmayələrin cəlb edilməsinə yardım etməkdən ibarət idi. Azərbaycanı bu tədbirdə 15 nəfərdən ibarət mebel, tikinti, ticarət, tibb sahələrində fəaliyyət göstərən şirkət nümayəndələri təmsil edirdi. Forum çərçivəsində Rumıniya Sənayeçilər Birliyi ilə ASK arasında əməkdaşlıq sazişi imzalandı. Saziş sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün hər iki tərəfdən təmsil olunan iş

adamları arasında təcrübə mübadiləsinin keçirilməsi, sərgi və yarmarkalarda birgə iştirak etməyi və s. sahələrdə əməkdaşlığı əhatə edirdi (2, v.5).

2011-ci il fevralın 28-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Rumıniyanın «NIRO Investment Group» şirkətinin rəhbəri Nikolae Dumitrunun başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul etdi. «NIRO Investment Group» şirkətinin rəhbəri N.Dumitrunun üzvü olduğu «Balkanlar və Avropa» jurnalının nümayəndə heyəti «Prezident İlham Əliyev - ilin adamı 2010» mükafatını Azərbaycanın dövlət başçısına təqdim etdi. İlham Əliyevin bu mükafata dünyadakı maliyyə böhranına baxmayaraq, Azərbaycanda əldə olunan və yüksək qiymətləndirilən böyük uğurlara görə jurnalın akademik, alim, jurnalist və hüquqşünaslardan ibarət nüfuzlu münisflər heyəti tərəfindən yekdilliklə layiq görüldüyü vurğulandı (2, v. 3).

Qeyd edək ki, 2004-2011-ci illər ərzində Azərbaycanda Rumıniya sərmayələri əsasında 4 şirkət qeydiyyatla alınmışdı. Bu şirkətlər neft avadanlıqları sahəsində Azərbaycanla əməkdaşlıq edirdi (2, v. 4).

Azərbaycanın iş adamları da Rumıniyada investisiya qoyuluşunda maraqlı idilər. 2009-cu ildə Rumıniyada fəaliyyət göstərən, ümumi kapitalı 1033,097 min dollar olan 36 Rumıniya-Azərbaycan birgə müəssisəsi qeydə alınmışdı. 2010-cu ildə isə bu müəssisələrin sayı 39, ümumi kapitalı isə 2 222,5 min dollar olmuşdur.

2011-ci il yanvarın 30-da Rumıniyada neft məhsullarının alqı-satqısının təşkili və çoxsahəli nəqliyyat infrastrukturuna, beynəlxalq standartlara uyğun, keyfiyyətli təchizat xidmətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə «SOCAR Petroleum SA Rumıniya» təsis edildi. 2011-ci ilin sentyabr ayından etibarən şirkət ona məxsus olan 1 neft bazası və 14 yanacaq doldurma məntəqəsi vasitəsilə Rumıniya əhalisini “Avro-5” standartlarının tələblərinə cavab verən neft məhsulları ilə təmin edirdi (11).

Həmin ilin oktyabrın 31-də ARDNŞ Avropa İttifaqında Rumıniyada ilk investisiya layihələri çərçivəsində 11 yanacaq doldurma məntəqəsi açdı. Avropa standartlarına cavab verən yanacaq doldurma məntəqələri Rumıniyanın strateji əhəmiyyət daşıyan, Moldova və Ukrayna ilə həmsərhəd olan şimal bölgəsində - Botoşani, Suçeava, İaşi və Neamt vilayətlərində yerləşirdi. Bununla da ARDNŞ (SOCAR) Avropa Birliyində neft məhsullarının pərakəndə satışına başladı.

2013-cü il martın 14-də Azərbaycan-Rumıniya 3-cü böyük biznes - forumu keçirildi. Biznes - forumda Rumıniyanın infrastruktur layihələr və xarici investisiyalar üzrə xüsusi naziri Dan Şovan Azərbaycan şirkətlərini Rumıniya iqtisadiyyatına investisiya yatırmağa dəvət etdi. Nazir vurğuladı ki, Rumıniya şirkətləri Azərbaycan iqtisadiyyatının infrastruktur, kənd təsərrüfatı, energetika, nəqliyyat, yolların çəkilişi və s. sahələrinə böyük maraq göstərirlər. Martın 15-də isə Azərbaycan-Rumıniya Ticarət Palatasının ofisinin açılışı oldu. Bu palatanın yaradılması ikitərəfli ticarət əlaqələrinin və investisiya münasibətlərinin inkişafı üçün mühüm addım idi.

Biznes-forumda Azərbaycanla Rumıniya arasında neft-qaz sənaye avadanlıqları, vakkum texnologiyaları, mədən avadanlığı təchizatı, informasiya texnologiyaları və s. sahələrdə ikitərəfli əməkdaşlıq imkanları müzakirə olundu.

Azərbaycan - Rumıniya Ticarət Palatasının yaradılmasında əsas məqsəd iki ölkə arasında qarşılıqlı iqtisadi, o cümlədən biznes əlaqələrinin inkişafına, investisiyaların cəlb olunmasına hərtərəfli yardım göstərməkdir. Azərbaycan və Rumıniya iş adamlarının hüquqlarının qorunması üçün maarifləndirici tədbirlər keçirmək, əməkdaşlığı və daimi sosial dialoqu təşviq etmək, biznes əlaqələrinin inkişafına kömək edəcək istedadlı gənclərin aşkara çıxarılmasını, təhsilini davam etdirməsini, intellektual inkişafını dəstəkləmək, Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatını tənzimləyən qanunvericilik barədə Rumıniyanın iş adamları, sahibkarları arasında daimi maarifləndirmə işi aparmaqdır.

Azərbaycan 2014-cü ildə Rumıniyada yatırımlarını daha da genişləndirdi. ARDNŞ (SOCAR) 2014-cü ildə özünün yanacaqoldurma məntəqələrini genişləndirməkdə davam etdi. 2014-cü il martın 21-də Rumıniyanın Macarıstanla sərhəddində yerləşən Kluj şəhərində «SOCAR» brendi ilə fəaliyyət göstərən yeni yanacaqoldurma məntəqəsi açıldı. Açılış mərasimində Kluj şəhərinin meri Emil Bok, Rumıniyada yaşayan və təhsil alan azərbaycanlılar, «SOCAR Petroleum» şirkətinin əməkdaşları iştirak etdilər (12).

Qısa zaman ərzində Rumıniyanın 11 regionunda SOCAR brendi altında 29 yanacaqoldurma məntəqəsi açılıb və burada 400-ə yaxın insan işlə təmin olunub. Qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biri Rumıniyanın bütün regionlarını əhatə etməklə, bu məntəqələrin sayını 100-ə çatdırmaq və bununla da bazarın 10%-nə sahib olmaqdır.

Rumıniyada Azərbaycan sərmayəsinin iştirakı ilə fəaliyyət göstərən müəssisələr əsasən aşağıdakı sahələri əhatə edir:

- Ticarət – 27,08%
- İnşaat – 27,08%
- Professional, inzibati, elmi və texniki fəaliyyət – 12, 50 %
- Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və kommunikasiya – 10,42%
- Hasilat və emal sənayesi – 10,42%
- Daşınmaz əmlak – 8, 33% (5).

Rumıniya Ticarət Qeydiyyat İdarəsinin məlumatına görə, 2014-cü ilin birinci yarısında Rumıniyaya xarici investorlar tərəfindən 1,5 milyard avro sərmayə yatırılıb. İdarənin yaydığı məlumatda ARDNŞ-nin (SOCAR) Rumıniya nümayəndəliyi 50 böyük xarici investor arasında üçüncü yerdə qərarlaşıb (8).

Rumıniya şirkətləri də Azərbaycana investisiya qoyuluşunda maraqlıdır. Rumıniyanın SİVECO şirkəti 2004-cü ildən Azərbaycanda təhsil sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi layihələrində iştirak edir. Şirkət öz fəaliyyətini elektron kənd təsərrüfatı sektorunda da genişləndirmək niyyətindədir. SİVECO şirkəti eyni zamanda Azərbaycanda elektron hökumət çərçivəsində əməkdaşlıqda da maraqlıdır. SİVECO-nun prezidenti və baş icraçı direktoru İrina Soko hələ 2013-cü ilin martında bildirmişdir ki,

onun rəhbərlik etdiyi şirkət Azərbaycana e-təhsil, e-səhiyyə, e-biznes, e-kənd təsərrüfatı, e-gömrük və s. sahələrdə ISO standartları alan elektron həllərlə bağlı təkliflər vermək niyyətindədir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən digər Rumıniya şirkəti – «UTİ Group» təhlükəsizlik sistemində vacib infrastrukturların yaradılması sahəsi üzrə ixtisaslaşmışdır. «UTİ Group» şirkəti Azərbaycanda virtual təhlükəsizlik sisteminin yaradılması layihəsini həyata keçirir. Hər iki şirkət Avropa standartlarına uyğun qabaqcıl texnologiyalardan istifadə edir və təcrübəli kadr potensialına malikdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ilə Rumıniya arasında investisiya sahəsində əməkdaşlıq yüksək səviyyədə olmuşdur. Bu sahədə əməkdaşlıq XXI əsrin əvvəllərindən inkişaf etməyə başlamışdır. Çünki XX əsrin 90-cı illərində Rumıniya ilə Azərbaycan arasında enerji və nəqliyyat sahəsində əməkdaşlıq prioritet sahələr idi. İki ölkə arasında maşınqayırma, turizm və digər sahələrdə əməkdaşlıq imkanları danışıqlar mövzusu idi. Bununla belə, 90-cı illərdə Rumıniya ilə Azərbaycan arasında ticarət dövriyyəsi aşağı səviyyədə olmuşdur. Yalnız 2005-2007-ci illərdə iki ölkə arasında əmtəə mübadiləsinin həcmi artdı. Lakin Cənubi Qafqazın digər dövlətləri ilə müqayisədə bu göstərici yüksək idi.

Azərbaycanda investisiya qoyuluşu, sahibkarlığın inkişafı üçün münbit şəraitin yaradılması isə ikitərəfli iqtisadi münasibətlərə əlavə stimül verir. Bu sahədə görülən tədbirlərin nəticəsində xarici sərmayədarların, eləcə də rumın iş adamlarının Azərbaycanla əməkdaşlıq maraqları daha da artmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2015-ci ilin oktyabr ayında “Sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan növlərinin sayının azaldılması, lisenziya verilməsi prosedurlarının sadələşdirilməsi və şəffaflığın təmin edilməsi”, “Gömrük sahəsində nəzarətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bəzi yoxlamaların sadələşdirilməsi” haqqında fərmanları bu sahədə məhdudiyətlərin aradan qaldırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Rumıniya hökuməti arasında investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında saziş, 2003-cü il noyabrın 28-dən dekabrın 5-dək Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin iclasında qəbul olunmuş qanun və qərarlar // ARMMA: F.2941, siy.1, iş 1110
2. Azərbaycan Respublikası və Rumıniya arasında iqtisadi əməkdaşlıq haqqında arayış // Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin (AR İİN) cari arxivi, Beynəlxalq əlaqələr şöbəsi
3. Azərbaycan və Rumıniya dost, müttəfiq ölkələrdir, «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2006, 12 oktyabr, № 231 (4455)
4. Azərbaycan-Rumıniya əlaqələri son illərdə ardıcıl surətdə inkişaf edir // «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2002, 31 oktyabr, № 251 (3263)
5. Azərbaycan -Rumıniya münasibətləri / http://mfa.gov.az/files/file/Azerbaijan_-_Ruminiya_munasibetleri_08.09.2014.pdf
6. Azərbaycanın xarici siyasəti: sənədlər məcmuəsi, 2007. II hissə, AR XİN, Bakı: “GARİSMA” MMC, 2009, 1040 s
7. Azərbaycanın iş adamları Rumıniyada işgüzar səfərdə olmuşlar // «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2004, 26 may, № 122 (3737)

8. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasının 20 illiyi və Neftçilər Günü ərəfəsində ARDNŞ-nin Rumıniya nümayəndəliyi bu ölkədə sayca 30-cu yanacaq doldurma məntəqəsini istifadəyə verəcək // <http://qafqazinfo.az/xeber-socar-rumniyada-30-cu-mntqsini-acr-t95528.html>
9. Rumıniya-Azərbaycan İş Adamları Birliyi, Sədrin səfərləri, Rumıniyaya rəsmi səfər, 18-20 dekabr 2006 // ARMMA: F. 2941
10. Rumıniyada fəaliyyət göstərən Azərbaycan ictimai təşkilatları barədə qısa arayış, Sədrin səfərləri, Rumıniyaya rəsmi səfər, 18-20 dekabr 2006-cı il // ARMMA: F. 2941
11. SOCAR Petroleum SA Rumıniya / <http://news.socar.az/socar/az/info/printable/activities/services/socar-petroleum-sa-romania>
12. SOCAR Rumıniyada məntəqə açdı // <http://axar.az/news/1222>
13. Деловая среда и защита иностранных инвестиций в Республике Азербайджан / http://www.cbcira.ro/ru/activitati/02290605Seminar_Mediu_Afa_ceri.html
14. Первое Заседание Торгово-Промышленной Палаты Румыния-Азербайджан / <http://www.cbcira.ro/ru/activitati/01070405PrimaIntalnire.html>

СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ РУМЫНИЕЙ И АЗЕРБАЙДЖАНОМ В ОБЛАСТИ ИНВЕСТИЦИЙ

С.А. ИМАНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются вопросы современного сотрудничества между Румынией и Азербайджаном в сфере инвестиционных вложений. Далее указывается, что основными сферами капиталовложений румынских компаний являются область информационно - коммуникационных технологий, сельское хозяйство, энергетика, транспорт. Азербайджан, в свою очередь, заинтересован в расширении сети автозаправочных станций в Румынии. Основными приоритетными направлениями сотрудничества между Азербайджаном и Румынией в области инвестиций является создание благоприятного инвестиционного климата в обеих странах и обмен опыта в реализации.

Ключевые слова: Азербайджан, Румыния, инвестиция, компания, сотрудничество, транспорт, информационно-коммуникационные технологии, туризм, обмен

COOPERATION BETWEEN ROMANIA AND AZERBAIJAN IN THE FIELD OF INVESTMENT

S.A. IMANOVA

SUMMARY

Issues of cooperation between Romania and Azerbaijan in the field of investment are analyzed. It is shown that the Romanian companies have invested in the fields of information-communication technologies, agriculture, power engineering, and transport. Azerbaijan is interested in the enlargement of the network of the petrol stations in Romania. The main priority areas of cooperation between Azerbaijan and Romania in the field of investment are the creation of favorable investment climate, implementation and exchange of experience in both countries.

Key words: Azerbaijan, Romania, investment, company, cooperation, transport, information - communication technologies, tourism, exchange

UOT 94 (479.24)

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ HAQQINDA HƏQİQƏTLƏR**R.B.ƏSƏDOVA***AMEA Tarix İnstitutu**Rena_Beylerqizi@mail.ru*

Birinci dünya müharibəsi haqqında həqiqətlərin, xüsusən müharibənin son dövründə erməni silahlı dəstələrinin Qafqazın müxtəlif bölgələrində müsəlman-türk əhaliyə qarşı qətl və qarətlərin miqyasını genişləndirməsi haqqında sənəd və materialların geniş ictimaiyyətə çatdırılması böyük əhəmiyyətə malikdir. Son illərdə AMEA Tarix İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi Yaqub Mahmudovun təşkilatçılığı ilə Böyük Britaniya, Almaniya, Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan və digər dövlətlərin arxivlərində mühafizə edilən sənədlərin kütləvi şəkildə respublikamıza gətirilməsi və nəfis toplular halında nəşr edilməsi Birinci dünya müharibəsi haqqında həqiqətləri elmi ictimaiyyətə və geniş oxucu kütləsinə çatdırmağa imkan vermişdir.

Açar sözlər: Birinci dünya müharibəsi, AMEA Tarix İnstitutu, sənəd topluları, Qafqaz cəbhəsi, erməni silahlı dəstələri, müsəlman əhali, qətl və qarətlər

Yüz il bundan öncə baş vermiş və o zamana qədərki savaqların ən qanlısı və dağıdıcısı olan Birinci dünya müharibəsi haqqında çoxlu sayda əsər və məqalələr yazılsa da, onun bir çox məsələləri hələ də yetərincə aydınlaşdırılmamışdır. Günümüzdə qədər az öyrənilmiş, təhriflərə məruz qalmış məsələlər arasında Qafqaz cəbhəsində döyüş bölgələrində türk-müsəlman əhalinin vəziyyəti, Rusiya hakimiyyəti nümayəndələrinin erməniləri silahlandırmasının doğurduğu faciəli nəticələr, qaçqınlara və sürgün edilmiş əhaliyə yardım edilməsində ayrı-seçkiliklər, müharibə başladıqdan sonra böyük dövlətlərin Qafqaz və Azərbaycanla bağlı siyasəti və s. bu kimi elmi problemlər vardır. Son illərdə AMEA Tarix İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi Yaqub Mahmudovun təşkilatçılığı ilə Böyük Britaniya, Almaniya, Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan və digər dövlətlərin arxivlərində mühafizə edilən sənədlərin kütləvi şəkildə respublikamıza gətirilməsi və nəfis toplular halında nəşr edilməsi Birinci dünya müharibəsi haqqında həqiqətləri elmi ictimaiyyətə və geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müharibə dövrünə dair unikal, bir çox hallarda tamamilə məxfi qrifi ilə saxlanmış sənədlərin, böyük dövlətlərin kəşfiyyat orqanlarının raport və analitik hesabatlarının, rəsmi hakimiyyət nümayəndələrinin yazışmalarının və s.

materialların dərc edildiyi toplular bir çox prinsiplial məsələlərə aydınlıq gətirməyə, saxtalaşdırılmış və ya təhrif edilmiş tarixi hadisələrə dair gerçəkləri üzə çıxarmağa əlverişli şərait yaratmışdır. Tarix İnstitutu müxtəlif dövlətlərdən gətirilən sənədləri seriya ilə cild-cild nəşr etməklə ayrı-ayrı elmi problemlər üzrə materiallardan istifadə edilməsini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırmışdır. Oxucuların diqqətinə təqdim edilən bu məqalədə Böyük Britaniya və Gürcüstan arxivlərindən əldə edilmiş materialların Birinci dünya müharibəsi dövrünü öyrənmək üçün necə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərməyə çalışmışıq.

“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Böyük Britaniyanın arxiv sənədlərində”. (Bakı, 2011)” adlı rus dilində çap edilmiş sənəd toplusunda müharibənin son dövründə Qafqazda və Azərbaycanda baş verən hadisələr haqqında dəyərli məlumatlar əks olunmuşdur. Məsələn, 1917-ci il noyabr 30-da Tiflisdəki ingilis konsulu Stivensə istinadla Londona məlumat verilmişdi ki, dünən bütün milli partiyaların və fraksiyaların ümumi yığıncağında Rusiyada vətəndaş müharibəsi vəziyyəti, anarxiya və normal hakimiyyətin olmadığı nəzərə alınaraq Cənubi Qafqazda müvəqqəti demokratik hökumət yaradılması qərara alınmışdır [1, 57].

Tiflisdəki ingilis konsulluğunun 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin başlanğıcında Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyət və milli qüvvələrin tələbləri haqqında Londona göndərdiyi raportlar bir çox məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Həmin mənbələrə görə, “Daşnaksütun” erməni partiyası yerli idarələr yaradılmasından öncə inzibati sərhədlərin dəyişdirilməsini tələb edirdi. Erməni siyasətçiləri bunu əsas götürürdülər ki, XIX əsrin 60-cı illərində sonuncu sərhəd dəyişiklikləri edilərkən iqtisadi və etnoqrafik prinsiplər deyil, bürokratik maraqlar nəzərə alınmışdır. Nəticədə 1,7 milyon erməni İrəvan, Gəncə, Tiflis, qismən də Bakı quberniyalarına aid edilmişdir. Bu quberniyalarda 19 qəzada yaşayan ermənilər yalnız 6 qəzada sayca üstünlüyə malik idilər. Buna baxmayaraq, erməni nümayəndələri 15 qəzanın, o cümlədən Tiflis quberniyasının cənub qəzalarının onlara verilməsini tələb edirdilər [1, 160].

Gürcü və azərbaycanlı nümayəndələr ermənilərin bu tələblərinə qarşı birlikdə çıxış edirdilər və 1917-ci il oktyabrın sonunda keçirilən konfransda belə bir qərar qəbul edilməsinə nail olmuşdular ki, Gürcüstan və Azərbaycan torpaqlarında sərhədləri dəyişdirmədən yerli idarələr yaradılsın. Buna etiraz əlaməti olaraq daşnak nümayəndələri iclas zalını tərk etmişdilər [1, 161]. Gürcü siyasi xadimləri daşnakların Gürcüstandan ərazi qoparmaq planlarını pozmaq üçün Acariyada və Axalsıx şəhərində müsəlman gürcülərin və türklərin yaxınlaşmasına, yerli idarələrə seçkilərdə ermənilərə qarşı birgə çıxış etmələrinə sakit yanaşırdılar [1, 159].

İngilis diplomatları “Kavkazskoye slovo” və “Vozrojdeniye” qəzetlərində dərc edilən məqalələrə istinad edərək Rusiya hakimiyyət nümayəndələri tərəfindən işğaldan sonra Türkiyə Ermənistanında (Rusiyanın işğal etdiyi Şərqi Anadolu vilayətlərində - R.Ə.) inzibati idarəçiliyin təşkilinə 10 milyon rubldan çox vəsait xərcləndiyi, lakin xaos hökm sürdüyünü bildirmişdilər.

General Peşkovun 1916-cı ilin payızında tətbiq etdiyi idarəçilik yerli şəraitə uyğun gəlmədiyi üçün, köhnə inzibati qaydaların çoxu saxlanılmışdı. 1917-ci ilin sonunda general-qubernatorluq komissarlığı çevrilmiş, lakin komissarlıq yoxsulluğun azaldılması üçün çox az iş görmüş, dərhal praktik yardım göstərməli olan, həyatı əhəmiyyətli məsələlərin həllini yerli xeyriyyə cəmiyyətlərinin üzərinə atmışdı. Erməni qaçqınlardan ibarət avara dəstələr türk və kürd kəndlərinə basqınlar edir, ərzağı, mal-qoyunu oğurlayırdılar, yerli müsəlman əhali də bunun heyfini çıxmağa çalışırdı. Nəticədə, regionda vəziyyətin yaxşılaşması əvəzinə, çaxnaşmalar daha da çoxalmışdı [1, 161].

Tiflisdən ingilis hərbi nümayəndəsi general Şourun 1917-ci il dekabrın 24-də Londona göndərdiyi məruzədə Qafqaz regionunda vəziyyətin çox mürəkkəb olduğu bildirilirdi. 12 komissardan ibarət Cənubi Qafqaz hökumətində erməni, gürcü və azərbaycanlıların təmsil olunduqları, hər etnik qrupda bolşevik, sosialist, federalist və s. siyasi təmayülün olduğu göstərilirdi. Ali hərbi hakimiyyətin formal surətdə Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı Prejevalskidə olduğu, lakin Hərbi və dəniz işləri üzrə komissarlığın üstünlüyə malik olduğu qeyd edilirdi: “qoşun komandanlığına tabe olmur, mütləq etibarlı hərbi hissələr mövcud deyil” [1, 60]. Daha sonra Qafqaz cəbhəsində vəziyyət haqqında general-intendant Averyanovun belə bir fikri sitat gətirilirdi ki, indiki halda Rusiya qoşunlarının yalnız 5 faizi könüllü surətdə cəbhədə qalıbdır. Cəbhəni kütləvi şəkildə tərk edən rus hərbiçiləri məvəciblərinin ödənilməsinə tələb edir və dəmir yolunu bağlayırlar [1, 61].

Bakıdan ingilis vitse-konsulunun 1917-ci il dekabrın 1-də göndərdiyi teleqramda şəhərdə pul olmadığı, bankın tezliklə bağlanılacağı bildirilirdi. İngilis diplomatı valyuta mübadiləsini qaydaya salmaq və maliyyə vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün Rusiya-Asiya bankının Londondan İrandakı İmperiya bankına 100 min funt sterlinq ayırmasını və bu vəsaitə İrandan Rusiya rublu alıb Qafqaza gətirilməsini təklif edirdi [1, 63]. 1917-ci il dekabrın 23-də Böyük Britaniyanın İrandakı ali komissarı P.Koks da Londona göndərdiyi məxfi teleqramda Qafqaz Federasiyasına bütün mümkün vasitələrlə yardım göndərməyi təklif etdi. Teleqramda bildirilirdi ki, “hazırkı zamanda tatarlar (azərbaycanlılar – R.Ə.) Türkiyə hakimiyyətinin ziyanlı olmasını dərk edirlər və biz bu əhval-ruhiyyəni təqdir etməliyik. Eyni zamanda biz tatarların (azərbaycanlıların – R.Ə.) Hindistanda və Mesopotamiyada bizə sadıq olan müsəlman elementlərlə yaxınlaşmasına nail olmalıyıq” [1, 55].

1917-ci ilin sonunda Britaniya missiyasının məlumatına görə, Qafqaz cəbhəsində yalnız erməni hərbi birlikləri cəbhə xəttində qalmışdı və işğal edilmiş ərazini əldə saxlamağa çalışırdı. Cəbhədə 2 erməni diviziyası, 1 aysor diviziyası, 1 rus könüllülərindən ibarət diviziya və 1 diviziya da yunanlardan və digər milli qüvvələrdən ibarət olmaqla mövcud idi. Tiflisdəki ingilis vitse-konsulunun məlumatına görə, gürcü ordusuna ümid bəsləmək olmazdı: onun piyada qoşunu bolşevik əhval-ruhiyyəsində idi, atlı qoşun isə yalnız Gürcüstan ərazisini qorumaq niyyətində olduğunu bildirmişdi [1, 65].

Böyük Britaniyadan 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin bağlanğıcında erməni hərbi birliklərinə çatdırmaq üçün rus hərbi nümayəndələri vasitəsilə general Averyanova 1 milyon rubl, rus könüllü hərbi birliyinə 200 min rubl, gürcü hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini davam etdirməsi üçün də 4 milyon rubl vəsait verilmişdi [1, 66].

Böyük Britaniyanın Tehrandakı vitse-konsulu, daha sonra Tiflisdə və Bakıda Britaniya missiyasının əməkdaşı R.Makdonel 1917-ci ilin dekabr ayında Qafqaz cəbhəsində vəziyyət haqqında yazmışdı: “Rusiya ordusu artıq cəbhə xəttini tərk etmişdir, həm də yolu üzərindəki bütün yaşayış məntəqələrini xaraba qoymuşdur... general Averyanov işğal edilmiş ərazidə erməni qoşunlarına komandanlıq edir” [1, 65]. Erməni diviziyalarının cəbhədə mövqelərində qalması əvəzində Böyük Britaniya 1 milyon rubl göndərmişdi. Konsul Stivens də Forin Ofisdən aldığı təlimatı erməni komitəsinə təqdim etmişdi. Bu sənəddə bildirilirdi ki, Britaniya hökuməti ermənilərə yardım edəcəkdir. Daha sonra Makdonel kapitan Noelin müşayiəti ilə daha 2 milyon rubl vəsaiti Bakı-Tiflis dəmir yolu ilə gətirib ermənilərə təqdim etmişdi [1, 66].

Britaniya missiyasının əməkdaşı R.Makdonelin məlumatına görə, bu pulları aldıqdan sonra erməni polku quduzcasına kürd kəndlərinə hücum edib, sakinlərini doğramışdı. Buna cavab olaraq Tiflisdəki Britaniya missiyasının yeni rəhbəri Payk erməni birliklərinə pul ödənilməsinə qadağan etmişdi [1, 67].

Makdonel etiraf edirdi ki, Bakıda 1918-ci il martın sonunda bolşeviklərlə müsəlmanlar arasında toqquşmalar başladıqdan sonra qırğın baş verməsinin səbəbi ermənilərin bolşeviklərə yardım etməsi olmuşdur. Həmin erməni silahlı dəstələrinə də Britaniya hökuməti maliyyə yardımı göstərmişdi. İngilis agentini bunu rus zabidlərinin sözləri ilə belə ifadə etmişdi: “Görəsən, Britaniya hökuməti Bakının türkpərəst elementlərdən təmizlənməsinə nə qədər pul ödəmişdir?” [1, 70]. Makdonel bununla bağlı Erməni Milli Şurasına qəti etiraz edərək bildirmişdi ki, ermənilərin yardımını olmasaydı, bolşeviklər heç bir vaxt müsəlmanlara qarşı hərəkətə keçməzdilər.

Briqada generalı R.Qortonun Azərbaycanda vəziyyət haqqında hazırladığı məruzədə bildirilirdi ki, “1918-ci ilin martında erməni və bolşevik qüvvələri 180 kəndi dağıtmış, çoxlu tatarı (azərbaycanlı – R.Ə.) öldürmüşlər. Bunun nəticəsində tatarlar (azərbaycanlılar – R.Ə.) kömək üçün türklərə, özlərinin milli xilaskarı kimi, müraciət etdilər və razılaşma əldə edildi ki, Türkiyə müəyyən sayda qoşun və təlimatçılar göndərəcək... Tatarların (azərbaycanlıların – R.Ə.) Türkiyəyə tabe olmaq niyyətləri yoxdu, onlar özlərini türklərdən daha yüksək təhsilli hesab edirdilər” [1, 89].

1918-ci ilin fevralına olan kəşfiyyat məlumatına görə, Erməni Milli Şurası erməni əsgərlərinə müraciət etmişdi ki, səngərləri tərk etməsinlər. Minlərlə erməni qaçqını silahlandırılıb səngərlərə göndərilirdi. Rusiya əsgərləri cəbhədən qayıdanda yolları üzərində hər şeyi qarət edir, dağıdırdılar. “Tatarlardan (azərbaycanlılardan – R.Ə.) başqa, hamı ölkəni bütün istiqamətlərdə qarət edir. Hər yerdə vətəndaş müharibəsi gedir, qiyamlar və qarışıqlıqlar adi

hala çevrilmişdir. Cənubi Qafqazın mərkəzi hökuməti demək olar ki, mövcüd deyildir” [1, 148].

Böyük Britaniya Xarici İşlər Nazirliyi siyasi kəşfiyyat şöbəsinin 1918-ci ilin oktyabrında hazırladığı məxfi memorandumuna görə, “Erməni məsələsinin həlli zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, onun ağırlıq mərkəzi Qafqazda deyil, Kiçik Asiyanın cənubundadır. Ermənilər buraya (Qafqaza – R.Ə.) son onilliklərdə əsasən Türkiyədən qaçqın kimi gəlmişlər. Rusiya hökuməti burada onlardan gürcülərlə tatarlar (azərbaycanlılar – R.Ə.) arasında ziddiyyətləri qızıqdırmaq üçün istifadə etmişdir” [1, 134]. Memorandumda daha sonra qeyd edilmişdi ki, “son vaxtlar ermənilər Türkiyədə öz ərazilərindən məhrum edildikdə, Tiflisə və bütövlükdə Gürcüstana mühacirət etmişlər; təkcə Tiflis ətrafında yüz minlərlə qaçqın vardır” [1, 135].

Bu faktların bizim günlərdə əhəmiyyəti ona görə çox böyükdür ki, İrəvanı qədim erməni torpağı hesab edən, Şərqi Anadoluda uydurma “erməni soyqırımı” olmasından bəhs edən siyasi xadimlərə və media nümayəndələrinə əsl həqiqətləri görmək imkanı verir.

“Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XIX-XX əsrlər). Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi və Gürcüstan Mərkəzi Ən Yeni Tarix Arxivinin sənədləri” (Bakı, 2013) adlı sənəd toplusunda Birinci dünya müharibəsinin son mərhələsində Azərbaycanın şimal-qərb regionunda, Zaqatala dairəsində baş verən mürəkkəb proseslər haqqında çox dəyərli materiallar dərc olunmuşdur. Topluya daxil edilmiş 12 və 14 saylı sənədlər bu baxımdan ibrətamizdir. Birinci sənəd 1917-ci ilin dekabrında Zaqatala Əsgər və Fəhlə Deputatları Sovetinin sədrinin Cənubi Qafqaz Komissarlığına ünvanlandığı məruzədir. Bu sənəddə qeyd edilirdi ki, son dövrün hadisələri və xüsusən də “bolşevik qiyamı” Zaqatala dairəsində inanılmaz xaos və anarxiya yaranmasına səbəb olmuşdur. Əvvəlki dövrlə müqayisədə qətl və qarətlər, oğurluq hadisələri fəlakətli həddə çatmışdır. Bu fəlakətli vəziyyətə yalnız mövcud cinayətkar, heç nə edə bilməyən hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinə xitam verilməsi ilə son qoymaq olar. Məruzədə xüsusi vurğulanmışdı ki, Zaqatala dairəsində yaşayan erməni əhalisi müsəlmanlara qətiyyənlə etibar etmir və qeyri-müsəlman komissarın təyin edilməsini, qoşun hissələri yeridilməsini, yerli müsəlmanların tərkisilah edilməsini istəyir [2, 218, 219].

14 saylı sənəddə 1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin başlanğıcında Zaqatala dairəsində azərbaycanlı əhalinin yerli özünüidarə orqanları yaratmaq səyləri, gürcü nümayəndəsinin dairənin idarəsindən kənarlaşdırılması əks olunmuşdur. Sənəddən bəlli olur ki, Cənubi Qafqaz Komissarlığı 1917-ci il dekabrın 4-də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi Zaqatala dairəsinə komissar təyin etmişdi. Lakin dairə icraiyyə komitəsi yerli əhalinin nümayəndələri ilə birgə dekabrın 17-də toplantı keçirərək yerli əhalidən olmayan şəxsin dairə komissarı təyin edilməsinə etirazlarını bildirmişlər. Toplantıda İslam bəy Qabulov (Zaqatala şəhər məktəbinin müəllimi), Molla Muğum Dibiroy (Balakən kəndinin imamı) və Müslim Əfəndi Rəcəbov (Car kəndinin mollası) Zaqatala dairəsi komissar-

liğının səlahiyyətli nümayəndələri seçilmişdilər. Cənubi Qafqaz Komissarlığı Zaqatala dairəsində vəziyyətlə yerində tanış olmuş Ə.Haqverdiyevin raportu əsasında bu şəxslərin vəzifəsini təsdiq etmişdi [2, 221].

Bu dövrdə Cənubi Qafqaz hökumətinin Daxili İşlər Naziri A.Çxenkeli Zaqatala dairəsində yerli hakimiyyət orqanlarının işini təftiş etmək üçün M.Çavçavadzeni xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur kimi Zaqatala dairəsinə ezam etmişdi. O, 1918-ci il fevralın 10-da Zaqatalada komissarların, yerli Milli Şura nümayəndələrinin, yeni təşkil olunmuş Zaqatala alayının komandiri podpolkovnik Qacarın, şəhərin erməni keşişinin və daha bir neçə nümayəndənin iştirakı ilə toplantı keçirmişdi. Toplantıda Zaqatala dairəsinə doğru hərəkət edən və toplaqla silahlanmış 1000 nəfərlik erməni hərbi hissəsinin qarşısının alınması müzakirə edilmiş, Cənubi Qafqaz hökumətindən tələb olunmuşdu ki, erməni hərbi hissəsinin Zaqatala dairəsinə gəlməsinə imkan verməsin. Əhalinin qətiyyətli etirazını nəzərə alan Cənubi Qafqaz Komissarlığı erməni hərbi hissəsinin Zaqatalaya irəliləməsinin qarşısını almışdı [2, 222].

Həmin dövrdə Cənubi Qafqaz Komissarlığının rəhbərliyində olan gürcü siyasi xadimləri Zaqatala dairəsinə Gürcüstana bağlamağa çalışırdılar. 1918-ci il martın 4-də M.Çavçavadzenin Zaqatala dairəsinə komissar təyin edilməsi bu məqsədə xidmət edirdi. Lakin bu təyinat yerli müsəlman əhalinin hiddətinə səbəb olmuşdu. Zaqatala Müsəlman Milli Şurasının sədri Hafiz Əfəndi və yerli əhalinin seçdiyi komissarlar yerli əhalidən təşkil olunmuş 300 nəfərlik və Cardan köməyə gəlmiş 600 nəfərlik milis dəstəsinin yardımı ilə M.Çavçavadzenin dairəni tərk etməsinə nail olmuşdular [2, 223].

13 saylı sənəd isə o dövrdə azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımlara Dağıstan əhalisinin münasibəti məsələsinə aydınlıq gətirilməsi baxımından qiymətlidir. Bu, 1918-ci il martın 20-də Şimali Qafqaz və Dağıstan müsəlmanları adından Nəcməddin bəy Qotsinskinin Cənubi Qafqaz Seyminə ünvanladığı teleqramdır. N.Qotsinski bütün Dağıstan əhalisinin erməni hərbi birlikləri tərəfindən İrəvan quberniyasının köməksiz müsəlman əhalisinə qarşı zorakılıqlar törədilməsindən hiddətləndiyini bildirmişdi. Teleqramda İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisini qarətlərdən və azğınlıqlardan qorunması üçün təsirli tədbirlər görülməsi tələb edilirdi [2, 220].

Haqqında bəhs edilən bu sənədlər belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, topludakı materiallar Birinci dünya müharibəsinin son mərhələsində Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində ictimai-siyasi vəziyyəti və bütövlükdə Gürcüstan-Azərbaycan və Dağıstan-Azərbaycan münasibətləri haqqında qiymətli faktları özündə əks etdirir.

“Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XIX-XX əsrlər. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri” (Bakı, 2012) adlı topluda Birinci dünya müharibəsi başladıqdan dərhal sonra Rusiyanın Qafqazdakı ordularında xidmətə çağırılan ermənilərin antitürk, antiazərbaycanlı əhval-ruhiyyəsi, müsəlman-türk əhaliyə qarşı düşmən münasibətini əks etdirən raport və məlumatlar [3, 592-601] toplanmışdır. Bu

sənədlərin içərisində müharibə başladıqdan sonra hərbi səfərbərliyə alınmış ermənilərin Qafqazın müxtəlif yerlərində çağırış məntəqələrində toplaşaraq yaxınlıqdakı müsəlman-türk əhalinin üzərinə hücum etmələri, onlarla insanı, o cümlədən bir parça çörək dalınca İrandan gəlmiş müsəlmanları qətl etmələri haqqında Qafqaz canişininə göndərilmiş məxfi raportlar xüsusilə qiymətlidir.

Müharibə başladıqdan sonra Cənubi Qafqazda erməni əhalisinin müxtəlif yollarla silah tədarük etməsi və müsəlman əhaliyə qarşı zorakılıqların artması hakim dairələrin də diqqətindən yayınmamışdı. Gəncə qubernatoru 1915-ci il fevralın 6-da qəza rəislərinə xəbərdarlıq etmişdi ki, Qafqaz cəbhəsində döyüşlər baş verən yerlərdən qeyri-leqal surətdə silah və patronlar dəmir yolu vasitəsilə daşınır və yerli əhali silahlandırılır. Qubernator göstəriş vermişdi ki, dəmir yolu stansiyalarında nəzarəti gücləndirib, yüklərin yoxlanmasını təşkil etsinlər [3, 616]. Quberniyadan hərbi xidmətə çağırılan ermənilərin Qafqaz Ordusunda döyüşdükləri nəzərə alınarsa, quberniyaya gizli yolla silah göndərənlərin də kimliyi aydın olur.

Ermənilərin silahlanmalarının digər mənbəyi Osmanlı dövlətinin cəbhə bögələrindən Cənubi Qafqaza köçən ermənilərin hesabına idi. Gəncə qubernatorunun 1915-ci il avqustun 1-də polis rəislərinə gizli göstərişində bildirilirdi ki, quberniyaya yaxın zamanda Türkiyədən qaçqın ermənilər böyük kütlə halında köç edəcək. Onların odlu silah və döyüş sursatı gətirmələrinə mane olmaq tapşırılırdı [3, 61].

Ümumiyyətlə, AMEA Tarix İnstitutunun son illərdə seriya ilə nəşr etdiyi sənədlər təkcə Birinci dünya müharibəsi illərini deyil, Azərbaycan tarixinin bütün mərhələlərini, xüsusən də yeni və müasir dövrünü dərinlən araşdırmağa, saxtalaşdırılmış və ya üzərindən sükutla keçilmiş problemlər üzrə əsl həqiqətləri ictimaiyyətə çatdırmağa imkan verir. Sonda iftixar hissi ilə bildirmək istəyirik ki, Tarix İnstitutu öz üzərinə götürdüyü bu nəcib missiyanı – Vətən tarixi üzrə dünyaya səpələnmiş sənəd və materialları toplayıb respublikaya gətirmək, onları toplular halında seriya ilə nəşr etmək işini uğurla davam etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании. Баку: Шаф-Гарб, 2011, 712 с.
2. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində (XIX-XX əsrlər). Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi və Gürcüstan Mərkəzi Ən Yeni Tarix Arxivinin sənədləri. Bakı: "Turxan" NPB, 2013, 552 s.
3. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XIX-XX əsrlər. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri. Bakı, Çarşıoğlu: 2012, 752 s.

ПРАВДА О СОБЫТИЯХ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Р.Б.АСАДОВА

РЕЗЮМЕ

Большое значение имеет доведение до широкой общественности материалов, раскрывающих правду о Первой мировой войне, и особенно события последнего периода, когда армянские вооруженные формирования в различных регионах Кавказа совершали убийства и грабежи против мирного тюрко-мусульманского населения. Этому способствовала масштабная работа проведенная Институтом Истории НАНА по выявлению и публикации документов и материалов, сохраненных в архивах Великобритании, Германии, Турции, России, Грузии и других государств.

Ключевые слова: Первая мировая война, Институт Истории НАНА, сборники документов, Кавказский фронт, армянские вооруженные формирования, мусульманское население, убийства и грабежи

THE TRUTH ABOUT THE FIRST WORLD WAR

R.B.ASADOVA

SUMMARY

Of great importance is the making available to the public materials revealing the truth about the First World War, and especially the events of the last period, when the Armenian armed forces in various regions of the Caucasus committed murder and robbery against the civilian Turkish-Muslim population. This was aided by extensive work carried out by the Institute of History of ANAS on the identification and publication of documents and records stored in the archives of the United Kingdom, Germany, Turkey, Russia, Georgia and other states.

Keywords: the First World War, Institute of History of National Academy of Sciences, collections of published documents, the Caucasian front, the Armenian armed forces, the Muslim population, murder and robbery

UOT 314"364";314:327**DAXİLİ MÜNAQIŞƏLƏRİN NÖVLƏRİ,
MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ FORMALARI****A.S.MƏMMƏDOV**
AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutu
asmam1968@gmail.com

Daxili münaqişələrin növləri, mərhələləri və formaları bugün də aktual olaraq qalır. Məqalədə daxili münaqişələrin yaranmasının formaları, mərhələləri və növləri Qərb filosoflarının və politoloqlarının əsərləri əsasında tədqiq olunmuşdur. Daxili münaqişəyə misal olaraq göstərə bilərik ki, Azərbaycan ərazisində də Dağlıq Qarabağ seperatçıları bu metoddan istifadə etmişlər.

Açar sözlər: etnomilli münaqişə, etnosiyasi münaqişə, daxili münaqişə, dövlətdaxili münaqişə

Daxili siyasi münaqişələrin böyük əksəriyyəti etnosların status uğrunda mübarizəsi ilə bağlı olur. Hər bir etnos hesab edir ki, məhz siyasi hakimiyyətdə təmsil olunmaqla və ya hər hansı təsir vasitələrinə malik olmaqla maraqlarını təmin edə bilər. Əksər hallarda isə etnoslar çıxış yolunu birmənalı şəkildə “mərkəzdən qopmaqla” “suverenlik” əldə etməkdə görürlər. Sözsüz ki, belə suverenlik adətən bütövlükdə etnosun maraqlarına xidmət etmir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, qeyd olunan suverenlik müəyyən bir qrupun hakimiyyətə yiyələnməsinə daha çox yarayır. Etnosların suverenlik uğrunda mübarizələrinin əsasını bir qayda olaraq separatçı hərəkatlar təşkil edir. Göründüyü kimi, münaqişə siyasi sistemin bu cür gərgin daxili və xarici şərtlər daxilində fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur. Belə bir vəziyyətdə isə siyasi sistem nəinki zəifləyir, hətta onun tamamilə dağılması da baş verə bilər (7, 57-58). İlk təhlillər də göstərir ki, münaqişə sözün geniş mənasında bu və ya digər sahədə insan fəaliyyətinin mümkün nəticələrindən biri kimi çıxış edir. cəmiyyətin müxtəlif sahələrində-məişətdən, ailədən tutmuş dövlətə, beynəlxalq münasibətlərədək özünü büruzə verir.

Münaqişələr fərdlər, qruplar və ölkələr arasında baş verdiyinə görə onları fərdlərarası, qruplararası və ölkələrarası növlərə bölürlər. Qrupların və dövlətlərin daxilində baş verən münaqişələr daxili münaqişələr kateqoriyasına, qruplararası və ölkələrarası münaqişələr isə xarici münaqişələr kateqoriyasına

aidir (1, 170).

Alman filosofu G.Hegelin fikrincə, münaqişənin başlıca səbəbi bir tərəfdən “sərvət yığıcı” ilə, digər tərəfdən “əməyə bağlı sinif” arasında sosial qütbləşmədən irəli gəlir. Güclü dövlət hakimiyyətinin tərəfdarı olan Hegel ölkə daxilində dövlətin birliyini sarsıdan iğtişaslara qarşı çıxırdı. O, belə hesab edirdi ki, dövlət bütün cəmiyyətin mənafeələrini təmsil edir və münaqişələri tənzimləməyə borcludur (3, 12). Qeyd etmək lazımdır ki, ictimai münasibətlər tarixində elə bir fenomen tapmaq çətindir ki, hakimiyyət qədər sosial ziddiyyətlər doğursun və bunları özündə əks etdirsinsin. Bu mənada hakimiyyət cəmiyyətdə qayda-qanun yaradılmasının zəruri şərtidir. Hakimiyyət uğrunda mübarizə kompromisə əsaslanmayan və sərt rəqabətlə müşahidə edilən prosesdir. Heç də təsadüfi deyil ki, hakimiyyətə yiyələnməyə istiqamətlənən mübarizə çoxlu qurbanlara səbəb olmuşdur.

Tədqiqatçılar münaqişələrin təsnifatında müxtəlif yanaşmaları təklif edirlər. Məs., sosioloqlar münaqişələrin makro və yaxud mikro səviyyələrinə, sosial-iqtisadi, milli-etnik və siyasi formalarına daha çox diqqət yetirirlər. Hüquqşünaslar sistem daxili və sistemdən kənar olan münaqişələri və onların ifadə olunma sahələrini fərqləndirirlər, o cümlədən ailə-məişət, mədəni, sosial-əmək, bunlarla yanaşı, bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaranan təsərrüfat, maliyyə və əmlak münaqişələrini idarəetmə konfliktologiyasının da öz yanaşması var. Burada münaqişələrin əsas elementləri, onların ifadə olunma, inkişafı və idarə olunması üsullarının müxtəlifliyini daha aydın təsvir etmək lazımdır və s.

Bir çox tədqiqatçılar münaqişələrin təsnifatında sistemli yanaşmadan istifadə edirlər. Bu yanaşmaya görə, sistemdə məqsədə nail olmaq üçün müəyyən vasitələr istifadə olunur, yəni sistemin elementləri müəyyən funksiyaları icra etməklə, sistemli məqsədlərə nail olmağa çalışırlar.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, münaqişələrə dair elmi ideyaların toplanması, ilk konsepsiyaların formalaşması XIX-XX əsrin əvvəllərində formalaşsa da, əvvəlki yüzilliklərdə də görkəmli mütəfəkkirlər münaqişə anlayışına dair öz fikirlərini açıqlamışlar (3, 15). Zaman keçdikcə həyat şəraiti dəyişmiş, bununla birlikdə münaqişələrin şəkli də dəyişmişdir. Onların fiziki, iqtisadi, sosial nəticələri fərqlənmişdir. Antik dövrdən müharibələrin müfəssəl təsviri və bu kimi münaqişələrin ilk qiymətləndirilmələri qalmışdır. Orta əsrlərdə və Yeni dövrdə bu təzahürün mahiyyətini mənalandırmağa cəhd göstərilmişdir.

Konfliktologiya elmində münaqişələr aşağıdakı meyarlara və növlərə görə ayrılır:

- a) Subyektinə görə-şəxsiyyətlərarası münaqişələr, fərdi və qruplararası, qrup daxili;
- b) Sferasına görə-sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni, dini;
- c) Gərginlik dərəcəsinə görə-zəif, orta, güclü;
- ç) Axın xarakterinə görə-passiv, aktiv;
- d) Qüvvələr nisbəti və paylanmasına görə-şaquli (rəis-işçi münasibətləri),

üfüqi (həmkarlar arasında);

e) Gücdən istifadə edilməsinə görə-zorakı, dinc;

ə) Sosial nəticələrinə görə-funksional (konstruktiv-yaradıcı), disfunksional (destruktiv-dağıdıcı);

j) Sosial strukturdakı münasibətlərə görə-sistem daxili, sistemdən kənar;

z) Hüquq və vəzifələrlə bağlı-hüquqi, qeyri-qanuni (9, 91).

Ümumiyyətlə, münaqişə anlayışı, onun mahiyyəti haqqında bir çox elm sahələri maraq doğuran fikirlərlə çıxış edir, münaqişənin tədqiqi ilə məşğul olur. Lakin müstəqil elmi fənn statusu kəsb edən, kompleks xarakterli konfliktologiya elmi münaqişələrin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir. Konfliktologiya bir sıra elmlərin, ilk növbədə isə sosiologiya, politologiya və siyasi psixologiyanın qovuşuğunda yaranmışdır. Müasir konfliktologiyanın ən mühüm problemi münaqişələrin zəruriliyini proqnozlaşdırmaq və onların mənfə fəsadların azaltmaq yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Müasir konfliktologiyada münaqişələrin öyrənilməsi və şərh edilməsində bir neçə nəzəri-metodoloji yanaşma mövcuddur. Bunların arasında ən geniş yayılanı-davranış metodu (münaqişə qarşılıqlı sosial münasibət forması kimi-R.Mak, R.Sneyder), motivasiya yönümlü yanaşma (münaqişə açıq qarşıdurma təzahürü kimi-R.Darendorf), fəaliyyət və ya subyekt-fəaliyyət (münaqişə insan fəaliyyətinin bir forması kimi (10, 15). Müasir qərb sosiologiya elmində münaqişələrin öyrənilməsində integrativ yanaşma getdikcə daha geniş istifadə olunur. Və bu daha çox N.Borun elmi nəzəriyyəsində özünü açıq-aydın şəkildə təcəssüm etdirir. Ayırı-ayrı elm sahələrinin münaqişə probleminə nəzəri yanaşmalarını əsasən, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Psixologiyada münaqişə problemi. Psixanalitik yanaşma, ilk növbədə, insanın münaqişəliliyinə dair ilk konsepsiyalardan birini yaratmış Avstriya psixoloqu və mütəfəkkiri Z.Freydin adı ilə bağlıdır. İlk tədqiqat əsərini 1895-ci ildə yazan Z.Freyd əsasən şəxsiyyətdaxili münaqişələrlə məşğul olmasına baxmayaraq onun xidməti şəxsiyyətlərarası münaqişələrin səbəblərinin şüursuzluq səviyyəsində axtarılması zərurətini göstərməsi ilə bağlıdır. Müəllifin gəldiyi qənaətlərə görə, başlıca mənbə insan psixikasına əvvəlcədən xas olan şüur və şüursuzluq, dolaşq instinktiv meyillərlə əxlaq və hüquq normalarının tələbləri arasındakı münaqişədir. Məhz insan qəlbinin rahatsızlığı bütün sosial münaqişələrin-şəxsiyyətdaxili, şəxsiyyətlərarası, qruplararası münaqişələrin başlıca mənbəyini təşkil edir (11, 62-63). Görkəmli Qərb psixoloqlarından Alfred Adler şəxsiyyətin mikromühitlə münaqişələrinin məzmununu fərdin natamamlıq və birinin digəri üzərində üstünlüyü hissindən qurtulmaq cəhdlərində görürdü.

Amerika psixoloqları K.Xorni və E.Fromm münaqişənin təbiətinin anlayışını genişləndirərək ona sosial kontekst verməyə çalışmışlar. Belə ki, K.Xorni fərdlə onun mühiti arasındakı münaqişənin əsas səbəbini yaxın şəxslər, ilk növbədə valideynlər tərəfindən xeyirxahlığın çatışmamasında görürdü (3, 13). Digər amerikalı mütəxəssis E.Fromm fikrincə isə münaqişələr şəxsi istək və tələbatları cəmiyyətdə reallaşdırmağın mümkün olmaması ucbatından

yanarır (3, 14). Məlumatlardan da göründüyü kimi, XX əsrin ilk onilliklərində münaqişə anlayışının mahiyyəti Avropa və Amerikalı tədqiqatçıların nəzəri-metodoloji yanaşmalarında daha çox psixoloji aspektlər özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bütövlükdə isə tədqiqatçılar real davranışın öyrənilməsinə cəhd edirlər.

2.Sosiologiyada münaqişə problemi. Qərb sosiologiya tarixində münaqişələrin öyrənilməsində üç əsas mərhələ mövcuddur:

1.XIX əsrin II yarısı; 2.XX əsrin I yarısı; 3.XX əsrin II yarısı.

I mərhələdə münaqişənin öyrənilməsində sosial-darvinizm və marksizm yolu, II mərhələdə Q.Zimmelin funksional-münaqişə və Parsonsun funksional-struktur nəzəriyyəsinin fəal inkişaf dövrü, III mərhələdə isə əsas tədqiqat L.Kozerin pozitiv-funksional nəzəriyyəsi, R.Darendorfun cəmiyyət münaqişə modeli, ya da K.Bouldinqin ümumi münaqişə nəzəriyyəsi kimi xarakterizə edilir (11, 88).

XX əsrin görkəmli alman sosioloqu Maks Veber də daxili münaqişə anlayışının mahiyyətini daha çox sosial amillərlə bağlayır. Müəllif sosial münasibətlərin dörd ideal tipinin olmasını vurğulayır: münaqişə, birinci qrup, ikinci qrup, assosiativ qrup. O, cəmiyyətin strukturuna konseptual diqqət yetirməklə sosial təbəqələşmə nəzəriyyəsinin öyrənilməsinə müasir yanaşmanın əsasını qoymuşdur (11, 64).

I mərhələdə münaqişə anlayışına dair sosioloji nəzəriyyələr təşəkkül tapmışdır. H.Spenserə (1820-1903) görə, sosiologiya elə ən ümumi elmdir ki, özündə həm tarixi inkişafın ümumi nəzəriyyəsinə, həm antropologiyaya, həm də etnoqrafiyaya birləşdirir. Herbert izah etməyə çalışırdı ki, yaşamaq uğrunda mübarizə, fərdlər və qruplar arasındakı münaqişələr cəmiyyətdə tarazlığa təkan verir, ictimai inkişaf prosesini təmin edir.

II mərhələdə sosiologiyada münaqişə problemi sistemli-funksional məktəb çərçivəsində inkişaf edirdi. Struktur-funksional təhlil nəzəriyyəsinin nümayəndələri (T.Parsons, R.Merton, K.Devis və s.) sosial sistemin sabitliyini təmin edən strukturlar və mexanizmləri öyrənərkən, sistemlərdə, az ya çox dərəcədə münaqişələrlə bağlı olan struktur və funksiyaların tipologiyasını yaratdılar. T.Parsons sistemə dörd labüd tələbi irəli sürür: xarici obyektlərə adaptasiya (uyğunlaşma), qarşıya məqsəd qoymaq, sistemin elementləri arasında münaqişəsiz vəziyyəti qoruyub saxlamaq (inteqrasiya), institusional (sosial institutların normlara riayət olunma), normativ göstərişlərin yerinə yetirilməsi (12, 263). Bəhs olunan dövrdə mikrosəviyyədə-küç qruplar arasındakı münaqişələrin yaranması və cərəyan etməsi şərtlərinin öyrənilməsi üzrə tətbiqi sosioloji araşdırmalar inkişaf edirdi. Bu münaqişələr cəmiyyətin inkişafını ləngidən proseslər kimi qiymətləndirilirdi. Sosioloqların diqqətini isə daha çox bunu doğuran səbəblər cəlb edirdi.

Belə “anomaliyaların” sosial münaqişə problemi kimi nəzərdən keçirilməsində xüsusi xidmətləri olan amerikalı sosioloq Tolkott Parsons “Sosial fəaliyyətin strukturu” əsərində xüsusi olaraq bəhs etmişdir. Müasir sosiolo-

giyada “ümumi nəzəriyyə” axtarışlarını Parsonsun adı ilə bağlayırlar. Parsonsun “Xalis və tətbiqi sosioloji nəzəriyyənin öçerkləri (1949)”, “Sosial sistem” (1952) və s. əsərlərində şərh etmiş olduğu sosial fəaliyyət nəzəriyyəsi bu “ümumi nəzəriyyə” rolunu oynamaq iddiasında olmuşdur. Parsons struktur-funksional təhlil metodundan istifadə edərək sosial sistem modeli yaradır ki, bunun da əsas ünsürü mücərrəd fərdlərin qarşılıqlı təsirindən ibarətdir. Parsonsun nöqtəyi-nəzərinə görə ümumən qəbul edilmiş davranış normalarının, standartlarının mənimsənilməsi, bunların fəaliyyətin daxili motivlərinə çevrilməsi elə bir mexanizmdir ki, onun köməyi ilə həmin mücərrəd fərdlərin hərəkətlərində uyğunluq yaradılır və cəmiyyətin onlar qarşısında irəli sürdüyü rollar həyata keçirilir. Parsonsdə insanların davranışını (və deməli sosial bütövün xarakterini) müəyyən edən başlıca amil kimi ideal amillər çıxış edir. Müvazinəti sosial sistemin normal vəziyyətinin mühüm əlaməti kimi nəzərdən keçirən Parsons tənzimlənmə proseslərinə, bu vəziyyətə sosial nəzarət vasitələrinə (siyasi və hüquqi orqanların fəaliyyəti, insanların davranışı haqqında kənar adamların rəyi və s.) böyük diqqət yetirir. Bunlar cəmiyyəti arzuolunmaz münaqişələrdən, kəskin dəyişikliklərdən qorunmalı idilər (8, 331-332). Müəllif münaqişəni ictimai həyatın sabitliyinin və mütəşəkkilliyinin pozulmasının əsas səbəbi kimi nəzərdən keçirirdi. T.Parsons münaqişəni sosial anomaliya kimi müəyyən edərək, başlıca vəzifəni cəmiyyətin müxtəlif elementləri arasında münaqişəsiz münasibətlərin qorunmasında görürdü ki, bu da sosial tarazlığı, əməkdaşlığı təmin etmiş olardı. Müəllifə görə, sosial sistem çərçivəsində birləşdirici funksiyamı hüquq institutları, din və adətlər yerinə yetirir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə “ümumiləşdirilmiş uyğunluq qabiliyyəti”ni yüksəldir və münaqişələr azalır. T. Parsons belə hesab edirdi ki, sosial sistem böyük insan fəaliyyəti sisteminin altsistemlərindən biridir. Öz növbəsində sosial sistemdə daha dörd altsistemi ayırd etmək olar: mədəniyyət sistemi; siyasi sistem; iqtisadi sistem; sosiətal sistem. Üç əvvəlki sistemlər sonuncu sistemin fəaliyyət mühitini qərarlaşdırır. Cəmiyyətin özəyini strukturlaşdırılmış normativ nizam təşkil edir; bunun vasitəsilə əhalinin kollektiv həyatı təşkil olunur. Nizam dəyərləri, normaları və qaydaları ehtiva edir. Məhz nizam sayəsində fərdlərin cəmiyyətə mənsubiyyət meyarı, məlum ərazidə onların davranışı üzərində nəzarət ölçüsü müəyyənləşir, kollektiv vahid bütövlük kimi fəaliyyət göstərə bilir. Eyni zamanda məlum normativ nizam sosiətal birlik üzvlərinin statuslarının, hüquq və vəzifələrinin toplusu kimi səciyyələnin; onlar vahid mədəni oriyentasiya zəminində müxtəlif fərdlər və qruplar üçün fərqlidir. Sosial səviyyədə cəmiyyət davamlı, qarşılıqlı surətdə əlaqəli, inteqral bütövlük olub, mədəni və sosialstruktur diferensiasiyaya malikdir. Cəmiyyətdə qeyri-adekvat sosiallaşmaya malik adamlar (deviantlar adlandırılan şəxslər) mövcuddur; onlar cəmiyyətin dəyər və normalarını yetərinə mənimsəməmişlər. Deviasiya müvazinətdən kənara çıxmazdır, ona görə də sosial nəzarətin müxtəlif vasitələrindən istifadə edilməsi zəruridir. Mədəni sistem cəmiyyətdə normativ nizamın legitimləşdirilməsi (qanuniləşdirilməsi) funksiyasını yerinə yetirir:

sosial icazələr və qadağanlar üçün əsaslar formalaşır. Orqanizmlər və fiziki əhatə cəmiyyətin mühiti kimi çıxış edir; onlar sosial sistemin mövcudluğu üçün zəruri şərtləri təmin edir. Bütün fiziki kompleksin özəyi iqtisadi sistemdir. İqtisadiyyat təkcə texniki-texnoloji prosedurların sosial cəhətdən nizamlanması üçün yox, həm də onların sosial sistemə qoşulması üçün, onlar üzərində fərdlərin, qrupların mənafeləri naminə nəzarətin həyata keçirilməsi üçün fəaliyyət göstərir. İqtisadiyyatın başlıca funksiyası cəmiyyətdə mövcud olan rəngarəng tələbatların ödənilməsi üçün ehtiyatların səfərbər edilməsidir. Cəmiyyətlə onu əhatə edən mühitin tarazlı qarşılıqlı təsiri onun sabit fəaliyyətinin, birliyinin, bütövlüyünün mühüm şərtidir. T. Parsonsun fikrincə, istənilən sosial sistem, ən əvvəl cəmiyyət kifayət səviyyədə daxili nizamlılığa malik olmalıdır (6, 24). Məlumatlardan da göründüyü kimi, sosial münaqişələr nəzəriyyəsinin tərəfdarları cəmiyyətdə mübarizəyə, daxili qarşıdurmaya, böhranlara xüsusi diqqət yetirirlər. Bu halda onların mülahizələrinin çıxış məqamı kimi qeyd olunur ki, cəmiyyətdə müxtəlif sosial qrupların mənafelərində uyğunsuzluq, ziddiyyət, əkslik mövcuddur; həmin qruplar öz tələbatlarını ödəmək, öz maraqlarını reallaşdırmaq üçün səy göstərdiklərindən onların bir-biri ilə toqquşması, mübarizə aparması labüd olur. Deməli, bu halda münaqişələrin mənbəyinin sırf sosial amillərlə şərtləndiyi iddiası ortaya çıxır.

T.Parsonsdan fərqli olaraq, R.Merton öz diqqətini funksiyaların pozulması hallarına yönəldib; pozulmanın səbəbini o, sosial strukturlarda yaranan ziddiyyətlər və gərginliklərdə görürdü. 1949-cu ildə nəşr olunmuş «Sosial struktur və anomiyə» əsərində o, fərdlərin cəmiyyətə uyğunlaşmasının beş növünü qeyd edir: konforizm (tam uyğunlaşmaq, öz formasını itirmək), innovasiya (yeniliyi axtarmaq), ritualizm (adət-ənənəyə riayət etmək), retrizm (köhnəyə qayıtmaq) və qiyam. Hər bir qeyd edilən, növündən kənarlaşmaq – ya hakimiyyət, ya da reprezentativ adlanan (yəni nümayəndəsi olduğu) qrupla münaqişənin qaçılmazlığını təsdiqləmək deməkdir (13, 34).

III mərhələdə Avropada münaqişələrə maraq yenidən diqqəti cəlb edir. Alman alimi Ralf Darendorf sosial münaqişənin “cəmiyyətin münaqişə modeli” adını almış yeni nəzəriyyəsini əsaslandırılmışdır. 1957-ci ildə işıq üzü görmüş “Sənaye cəmiyyətində siniflər və sinfi münaqişə” və 1988-ci ildə işıq üzü görmüş “Müasir sosial münaqişə” əsərlərində K.Marksın sinfi qütbləşmə, mübarizə və sinfi münaqişənin inqilabi yolla həlli haqqında ideyalarının təsiri açıq-aydın hiss olunur. Müəllifin fikrincə, marksist sinfi mübarizə nəzəriyyəsi müasir kapitalizmin münaqişələrini izah edə bilmir. K.Marksdan fərqli olaraq, R.Darendorf belə hesab edirdi ki, münaqişənin başlıca mənbəyini sosial qruplar arasındakı iqtisadi ziddiyyətlər deyil, bir qrupun hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirməsi və digər qrupun hakimiyyətə malik olmaması ilə bağlı olan siyasi ziddiyyətlər təşkil edir (4, 25). Alman sosioloqu R.Darendorf belə hesab edir ki, cəmiyyət hər an dəyişikliyə məruz qala bilər. Buna görə də istənilən cəmiyyət müxtəlif səviyyələrdə baş verən sosial münaqişələrlə üzləşə bilər. İstənilən cəmiyyət onun üzvlərinin bir hissəsinin digərini məcbur etməsinə

əsaslanır. Buna görə də sinfi münaqişə hakimiyyətin xarakteri ilə müəyyən olunur...(5, 56-58) R.Darendorfun təsnifatına görə münaqişələrin aşağıdakı növləri mövcuddur:

- 1.Mənşəyinə görə-müxtəlif maraqların münaqişəsi, dəyərinə, identiklik
- 2.Sosial bazasına görə-uğurlu, uğursuz
- 3.Miqyasına görə-lokal, regional, dövlətlərarası, qlobal, mikro, makro, meqa münaqişələr
- 4.Mübarizə formasına görə- dünyəvi, qeyri-dünyəvi
- 5.İstiqamətinə görə- üfüqi, şaquli
- 6.Meydana gətirən şərtlərə görə-daxili və xarici
- 7.Subyektlərin münasibətlərinə görə-uzunmüddətli, zəif, açıq, gizli, qəfil
- 8.Təmsil olunan tərəflərin manevr etmə qabiliyyətinə görə- “oyun”, “müzakirə”, “müharibə” (5, 58-58) Darendorf yazır: “Sosioloji analizin birinci əsas anlayışı normaların kateqoriyasıdır. O, ilk növbədə, insan davranışının qanunauyğunluğunun terminoloji izahına təsir edir. Normalar müəyyən səviyyədə özündə bizim dərk etməmizə görə insanların hərəkətlərini təsadüfi gerçəklik sahəsindən ayıran müqavimət formalarını əks etdirir. Onlar ictimai həyatı hesablama elementləri və inama bölür ki, bu da həmişə bizim dərk etməmizin xeyrinədir. Belə ki, sosial normalar anlayışı (habelə “institutlar” və “dəyərlər”) və cəmiyyət faktı çətin ki, qarşılıqlı şəkildə dəyişdirilə bilsin, bir çoxları güman edirdilər ki, bu kateqoriyada daha çox sosiologiyanın ümumiləşdirilmiş anlayışını aşkar edəcəklər...”(4, 115-127)

Münaqişələrin sistem daxili və sistemdən kənardakı ilə bölgüsünün həm idraki, həm də praktiki əhəmiyyəti var. Xüsusilə sistem daxili sosial ziddiyyətlər üzərində qurulan münaqişələr vacibdir. L.Kozer hesab edirdi ki, cəmiyyəti «rigidli» (qapalı) və plyuralist (açıq) növlərə bölmək olar. Rigidli cəmiyyətlərdə böyük qruplar öz maraqlarını inqilabi zorakılıq, plyuralizm cəmiyyətlərdə isə müxtəlif sosial institutlar vasitəsilə ələ keçirirlər. Münaqişələrin sosioloji nəzəriyyəsini işləyib hazırlamaqda məşhur olan Amerika sosioloqu L.Kozer funksional təhlili təkmilləşdirməyə səy göstərərək, sübut edirdi ki, münaqişə cəmiyyətin daxili həyatının məhsuludur. Mövcud sosial sistemin sabitliyi probleminin həlli sosial toqquşmaları, münaqişələri, mənafelərin mübarizəsini nəinki rədd etmir, əksinə, tamamilə etiraf edir; bu, sosial münasibətlərin ayrılmaz atributlarındanıdır. İstənilən sosial sistem fərdlər və sosial qruplar arasında hakimiyyətin, sərvətin, status mövqelərinin müəyyən bölgüsünü nəzərdə tutur. Heç zaman ayrıca şəxs və ya qrupun mövcud bölgü sistemi nəticəsində faktiki nail olduğu ilə arzusunda olduğu, daha ədalətli hesab etdiyi pay arasında tam uyğunluq olmur; onların öz xüsusi paylarını artırmaq cəhdləri münaqişəni şərtləndirir. Münaqişə cəmiyyətin süstləşməsinin qarşısını alır, insanları yeniləşməyə və yaradıcılığa sövq edir...(11, 62-63) E.Giddinsin mövqeyi də bu mənada müəyyən maraq kəsb edir. Onun fikrincə, cəmiyyətin hər bir ayrılıqda götürülmüş növündə, hökmranlıq və istismar formalar plyuralizmi (müxtəlifliyi) ilə səciyyələyir; burada vahid empirik

prinsip mümkün deyil, sinfi istismarla yanaşı, digər istismarçı münasibətlər növləri də var: dövlətlər, etnik qururlar, qadın və kişilər arasındakı cinsi əlamətə görə istismar və s.

Beləliklə, sistem daxili ziddiyyətlər münaqişələrin tipologiyasının əsasında dura bilər.

Müasir amerika sosioloqu və iqtisadçısı Kennet Bouldinq 1963-cü ildə qələmə aldığı “Münaqişə və müdafiə. Ümumi nəzəriyyə” adlı əsəri ilə münaqişə haqqında universal təlim-“ümumi münaqişəli qarşılıqlı fəaliyyət nəzəriyyəsi” yaratmağa cəhd göstərmişdir. Həmin nəzəriyyəyə görə, münaqişə canlı və cansız aləmə xas olan sosial, fiziki, kimyəvi, bioloji mühit proseslərinin təhlili üçün təməl anlayış təşkil edən ümumi kateqoriyadır (11, 95-96). Müəllifin fikrincə, bütün münaqişələr ümumi funksiyalara, xassələrə və yararlanma, cərəyan və həll meyllərinə malikdir. K.Bouldinqin münaqişələrin ümumi nəzəriyyəsinə görə, ictimai münaqişələr, tərəflərin təşkil olunma səviyyələrinə görə üç böyük qrupa bölünür. Bu səviyyələrə uyğun təsnifat da verilir: fərdlər arasında münaqişələr; məkanda müəyyən ərazidə yerləşən qruplar arasında sərhədyanı münaqişələr; məkanda toqquşan qruplar arasında ekoloji münaqişələr; fərdlər və təşkilatlar, fərdlər və qruplar arasındakı münaqişələr və s. (11, 96-97)

A.Rapportun ümumi münaqişələr nəzəriyyəsində üç başlıca növ və eyni zamanda münaqişələrin üç səviyyəsi göstərilir: müharibə, oyun və mübahisə. Müharibə – axıra qədər, qələbəyəcən aparılan, istənilən, o cümlədən zorakılı vasitələrin itsifadəsinə yol verən güzətsiz mübarizədir. Oyun – qabaqcadan müəyyən edilmiş qaydalar üzrə münaqişənin həlli üçün görülən tədbirlərdir; nəticədə qalib gələn tərəf, mühüm, lakin həyati əhəmiyyətli olmayan üstünlükləri qazanır. Mübahisə zamanı yalnız dinc vasitələr istifadə olunur; məqsəd - digər tərəfin razılığının qazanılmasıdır.

Yale universitetinin professoru Robert Dall (1915-ci il) da münaqişələrin maraqlı tipologiyasını tərtib edib. Onun fikrincə, münaqişələr:- ikiqütblü və çoxqütblü (münaqişənin iştirakçılarının sayına görə) münaqişələr;- kumulyativ (güclənən) və çarpazlaşan (münaqişə iştirakçılarının tərkibində oxşar və ya fərqli cəhətlərin olub-olmamasından asılı olaraq) münaqişələr;- iştirakçılar arasında ziddiyyətlərin şiddətliyinə görə qütbləşməyə və bölünməyə gətirib çıxaran münaqişələr (5, 56-58). Qütbləşmə dedikdə, cəmiyyətin iki bir-birinə zidd olan qruplara dərinlən parçalanması nəzərdə tutulur; bu zaman ziddiyyətin dinc vasitələrlə həlli artıq mümkün deyil. Bölünmə (segmentləşmə) – cəmiyyətin, müxtəlif mənafe və dəyərlərə görə fərqlənən qruplara bölünmə müşahidə edilir, bununla belə cəmiyyətdə sabillik qarşılıqlı güzəştlər, danışıqlar və məsləhətləşmələr sistemi vasitəsilə təmin olunur. Cəmiyyətin ictimai-siyasi əsaslarını laxlatmayan münaqişələrin inkişafı mövcud siyasi sistemin institutlar həddlərində gedə bilər. Əslində belə münaqişələr tərəflərin müəyyən razılığı əsasında kompromisə, yəni xüsusi razılaşmaya çevrilə bilər.

Münaqişələri müxtəlif əsaslara görə fərqləndirmək olar, məs., səbəbə,

tərəflərin tərkibi, inkişaf dinamikası, tərəflərin fəaliyyət formalarına, sosial məqsədlər və nəticələrə görə və s. Münaqişələr daha çox aşağıdakı meyarlar əsasında qiymətləndirilir: münaqişənin tərəfləri, münaqişəyə gətirib çıxaran tələbatların məhdudlaşdırılması; münaqişənin istiqaməti, yönümü; münaqişənin zaman həddləri. Tərəflərdən asılı olaraq, münaqişələr şəxsiyyətdaxili, şəxsiyyətlərəarası, qrupdaxili (şəxsiyyət və qrup arasında), qruplararası, beynəlxalq və s. münaqişələrə bölünür. Hansısa məhdudlaşdırılan tələbatı üzündən əmələ gələn münaqişələri maddi, status və rolla bağlı olan, mənəvi növlərə bölmək olar. Münaqişələrin istiqamətlənməsinə görə onlar üfüqi (partnyorlar, həmkarlar arasındakı) və şaquli (təbəçilikdə olanlar və müdiriyyət arasında) olanlara bölünür. Zaman həddlərinə görə münaqişələr qısamüddətli, ötkəm, uzunmüddətli (məs., dövlət, milli, dini) olur.

Nəticə etibarilə ölçülən meyara münaqişələr iki yerə bölünür:

1. düşünülmüş, normal, müsbət nəticələr; bu zaman qruplar öz bütövlüyünü saxlayır, qruplararası münasibətlər əməkdaşlıq və kooperasiya xarakteri daşıyır;

2. dağıdıcı, patoloji (xəstəliyə bənzər), neqativ (mənfi) xarakter daşıyan nəticələr; burada insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlər qeyri-sivil (qeyri-normal, qeyri-insani) xarakter alır, qarşıdurma və mübarizə ilə nəticələnir (13, 34-36).

D.Sandersin işləyib-hazırladığı “daxili münaqişəli davranış” nəzəriyyəsinə sabitliyi pozan bütün hadisələr ölkədən-ölkəyə və dövrdən-dövrə fərqlənən spesifik “normallıq” sistemindən kənara çıxmalar kimi şərh olunur. Sanders belə hadisələr dedikdə rejimdə, hakimiyyətdə və birlikdə baş verən dəyişiklikləri, siyasi sistemə dinc və zorakı çağırışları, yəni daxili münaqişəli davranışın müxtəlif formalarını başa düşür. Müəllifə görə, kənaraçıxmanın münaqişələrə gətirib çıxardığı normallıq kateqoriyası cəmiyyətdə həmin dövrdə hakim olan sosial dəyərlərdə ifadə olunmuş kütlə şüuru səviyyəsi ilə bağlıdır (16, 52-64).

Qeyd etmək lazımdır ki, münaqişə həm də cəmiyyətin inkişafının başlıca elementlərindən biridir. Münaqişə fərdlərin və qrupların davranışının əsasını təşkil edir, hakimiyyət strukturlarının dəyişməsinə və siyasi proseslərin inkişafını şərtləndirir. O, həm də siyasi subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətini reallaşdıran, bütün siyasi proseslərin səmərəliliyinə əlverişli təsir göstərən sosial hadisədir. Elə buradaca münaqişənin ilkin pozitiv funksiyası üzə çıxır. Münaqişə cəmiyyətdə mövcud olan ümumi gərginliyin nisbətən yumşalmasını şərtləndirir. Yəni münaqişə bir növ “klapan” rolunu oynayaraq gərginliyi ictimai həyatdan ixrac edir (14, 11). İctimai həyatda gərginlik isə orada meydana çıxan müxtəlif mənşəli problemlərdən doğur. Siyasi münaqişədə belə “klapan” həm daxili, həm də xarici müstəvidə oynaya bilər. Ziddiyyətlərin vaxtında aşkar olunaraq dəf edilməsi daha təhlükəli münaqişələrin baş verməsinin qarşısını alır. Tanınmış rus tədqiqatçısı D.Feldman siyasi münaqişələrin bu funksiyasını cəmiyyətdəki sosial gərginliklərin idarə olunması və aradan

qaldırılması kimi nəzərdən keçirir (15, 41-53).

Tarixi inkişafın gedişində münaqişənin əsasında dayanan bu və ya digər dövr üçün səciyyəvi ziddiyyətlərin geosiyasi məzmunu bir neçə dəfə dəyişikliyə məruz qalsa da, ziddiyyətlərin özü və onların doğurduğu münaqişələr qalmaqdadır. XVI-XVII əsrin başlanğıcında dünyada əsas ziddiyyətlərin başlıca mənbəyini dini sferada yaranmış (əksər münaqişələr dini xarakterə malik idi), XVII əsrin sonu və XVIII əsrdə daha nəzərəçarpan ziddiyyətlər sülalə hakimiyyətlərində, XIX əsrdə dövlətlərin milli mənafeələrinin toqquşmasında, XX əsrdə isə "soyuq müharibə" adı almış Şərqlə Qərbin ideoloji ziddiyyətlərində özünü büruzə verib.

Beləliklə, "daxili münaqişə" anlayışı və təzahür formalarına, dair aparılan araşdırmalar göstərir ki, münaqişələr istər fərdlər, istər qruplar və istərsə də siyasi birliklər arasında və ya onların daxilində təşəkkül tapır və müxtəlif formalarda təzahür edir. Münaqişələrin mənbəyi ictimai qrupların mənafeələrinin müxtəlifliyi ilə şərtlənir. Siyasi birliklər daxilində münaqişələr hər şeydən əvvəl, siyasi elita ilə cəmiyyətin digər hissəsi arasındakı ziddiyyət kimi meydana çıxıb bilər. Belə hallarda cəmiyyətin geniş əhali kütləsi siyasi elitanı çoxluğun marağının ifadəçisi kimi yox, ilk növbədə azlığın mənafeəsinin təmsilçisi baxımından qiymətləndirir. Bu tip münaqişələr əsasən, daxili siyasi mübarizə, sosial-siyasi, milli, dini və s. mənafeələrin toqquşması ilə silahlı zorakılığa qədər gedib çıxıb bilər. Əksər hallarda daxili münaqişələr vətəndaş müharibələri, üsyan hərəkətləri, silahlı qiyam və çevrilişlərlə təmsil olunur. Daxili münaqişə anlayışının mahiyyətini təhlil edərkən məlum olur ki, o, yalnız dövlət daxilindəki etnik qruplar arasında deyil, həm də hakimiyyət və hakimiyyət səlahiyyətləri uğrunda mövcud rejim çərçivəsində aparılır. Məsələn, hökumət və parlament arasında, hakim elitadakı müxtəlif siyasi qruplaşmalar arasında, dövlət və siyasətin ayrı-ayrı subyektləri (şəxsiyyət, qrup, institut və s.) arasında daxili münaqişə anlayışının tərifinə dair nəzəri-metodoloji yanaşmaların və prinsiplərin icmalı onu deməyə əsas verir ki, belə münaqişələr müxtəlif formalarda təzahür edir, bəzən isə siyasi xarakter kəsb edərək daxili muxtariyyət uğrunda mübarizədən müstəqillik uğrunda mübarizə səviyyəsinədək yüksəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A., Nəcəfov E. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 2007, s. 170 (208 s.)
2. Анцупов А.Я., Баклановский С.В. Конфликтология в схемах и комментариях: Учебное пособие. 2-е изд., пере-раб. — СПб.: Питер, 2009. — 304 с.: ил., с.15.
3. Konfliktologiya /Dərslük/Bakı: BUN, 2006, s.12 (251 s.)
4. Дарендорф, Р. Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования. М: 1994. - № 5. - С.115-127
5. Дмитриев А.В. Конфликтология: М.: Гардарики, 2000. с.56-58 (320 с.)
6. Vahidov F. Q., Ağayev T. B. Sosiologiya. Bakı: Təknur, nəşriyyatı, 2008, s. 24 (334 s.)
7. Галкин А.А. Общественная стабильность: некоторые теоретические подходы. МЭиМО, 2006, №9, с.57-58.

8. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası. Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1997, s. 331-332 (520 s)
9. Щербак В.Е. Конфликтные ситуации на предприятиях // ЭКО. 1999. №11. С.159-160: Степанов Е.И. Современная конфликтология: Общие подходы к моделированию, мониторингу и менеджменту социальных конфликтов: М.: ЛКИ, 2008. С.90-99.
10. Конфликт – политика – общество / под ред. А.И.Беглова, А.И.Стребкова. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та,2007. С.15-16.
11. Цыбульская, М.В. Конфликтология»: учебно-практическое пособие. М. : Изд. центр ЕАОИ, 2009, с. 62-63 (312 с.)
12. Parsons T. The Social System N.-Y., 1951, p.267.
13. Конфликтология / Под ред. В.П.Ратникова. М., 2001, с. 34
14. Козер Л.А. Функции социального конфликта. М.: Идея-Пресс, 2000, с. 11 (193 с.)
15. Фельдман Д.М. Отечественная политология перед фундаментальными проблемами исследования международного конфликта. Вестник Мос. Ун-та. Серия 18. 2001, №1, с. 41-53.
16. Запрудский Ю. Г. Внутри конфликта. // Социологические исследования. — 1993. -№ 7. - С. 52-64

ВИДЫ ВНУТРЕННИХ КОНФЛИКТОВ, ЕГО ЭТАПЫ И ФОРМЫ

А.С.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Виды внутренних конфликтов, его этапы и формы сохраняют свою актуальность до сегодняшнего дня. В статье формы образования внутренних конфликтов, его этапы и виды были исследованы в работах Западных философов и политологов. Например, для внутреннего конфликта можем показать, что сепаратисты Нагорного Карабаха на территории Азербайджана тоже использовали этот метод.

Ключевые слова: этнонациональный конфликт, этнополитический конфликт, внутренний конфликт, внутригосударственный конфликт

TYPES OF INTERNAL CONFLICTS, THEIR STAGES AND FORMS

A.S.MAMMADOV

SUMMARY

Types of internal conflicts, their stages and forms remain valid until today. The article studies the forms and stages of internal conflicts referring to the works of Western philosophers and political scientists. For example, the separatists of Nagorno-Karabakh used the method of internal conflict on the territory of Azerbaijan.

Key words: ethno-national conflict, ethno-political conflict, internal conflict, domestic conflict

UOT 94 “19/...**416-CI MİLLİ AZƏRBAYCAN DİVİZİYASININ DÖYÜŞ YOLU****X.H.İBRAHİMOVA****Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti****xalideibrahimova88@gmail.com**

416-cı diviziya 1942-ci il aprelin 20-dən - 1945-ci il mayın 2-dək Qafqaz dağlarından Berlinədək döyüş yolu keçmişdir. Bu müddətdə diviziya düşmənin 22.996 nəfər əsgər və zabiti məhv etmiş, 5.474 nəfəri əsir almış, onlarla tank və zirehli maşın, 195 top, 31 minamyot, 210 və 842 yüngül pulemyot, 4.997 tüfəng, 683 avtomaşın, 21 zirehli maşın və 800 atəş nöqtəsini sıradan çıxarmışdır. Çox sayda texnika hərbi qənimət kimi ələ keçirilmişdir. Diviziyanın qazandığı qələbələrdə kişilərlə yanaşı qadınların da əməyi az olmamışdır. Diviziya təşkil olunduğu gündən Qələbə gününədək 14.369 nəfər müxtəlif orden və medallarla təltif edilmişdir.

Açar sözlər: diviziya, döyüş əməliyyatları, medal, düşmən, cəbhə xətti, müharibə, müdafiə, qəhrəman

İkinci Dünya müharibəsi, o cümlədən SSRİ məkanında yaşayan xalqların bilavasitə cəlb edildiyi 1941-1945-ci illərin sovet-alman müharibəsi tarixə qovuşsa da, qələbədən 71 ilə yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq bu gün də tarixçilərin, sosioloqların və politoloqların tədqiqat obyektinə olaraq qalmaqdadır.

Müharibə tarixi yurdundan-yuvasından didərgin salınmış millətlərin, soy-kökünə «vətən xaini» damğası vurulmuş, vətən həsrəti ilə qərblərdə yaşayan və dünyasını dəyişən, nəşinin vətəninə dəfninə icazə verilməyən minlərlə insanın niskilli tarixidir. 1941-1945-ci illər müharibəsində faşizm üzərində qazanılmış qələbənin həqiqi yaradıcısı və qəhrəmanı xalqdır. Bu xalqların içərisində Azərbaycan xalqı şərəfli yerlərdən birini tutur. Müharibə başlayanda orduya səfərbərlik respublikada ümumxalq hərəkətinə çevrilmiş, ümumilikdə, müharibə illərində Azərbaycandan ordu sıralarına 678.950 nəfər kişi, 11 mindən artıq qadın səfərbərliyə alınmışdır.

Məqalədə diviziyanın ayrı-ayrı orduların tərkibində döyüş əməliyyatlarında iştirakı faktlarla göstərilmişdir. Diviziya daxilindəki münasibətlər, kadr problemləri arxiv sənədləri əsasında araşdırılmışdır. Bu arxiv materiallarının açılması mövzuya yenidən aktuallıq gətirir. Bundan öncəki məlumatlar Sovet ideologiyasına uyğun yazılmışdır. Bu isə Azərbaycan xalqının müharibədə iştirakı istiqamətlərini araşdırmağa imkan vermirdi.

Qırmızı bayraqlı və II dərəcəli “Suvorov” ordenli 416-cı diviziya 1942-ci ilin mart-sentyabr aylarında yaradılmış milli diviziyadır. Müxtəlif vaxtlarda komandanları S.P.Starojilov, V.T.Maslov, T.A.Əliyərbəyov, D.M.Sızranov olmuşlar. H.M.Zeynalov, P.M.Ryabov, R.Ə.Məcidov və başqaları diviziyanın qərargah rəisi və siyasi rəhbəri idi. Diviziyanın tərkibində 2 atıcı polk, topçu polku, minomyot və tank vuran qırıcı divizionu, topçu və qərargah batareyası, tibbi-sanitar batalyonu vardı.

Diviziyada “Qızıl əsgər” qəzeti nəşr olunurdu. 1942-ci ilin mayında diviziyanın döyüşçüləri and içmiş, həmin ilin iyununda 44-cü ordunun tərkibinə daxil olmuşdu. Diviziya Dağıstan MSSR-də yerləşirdi. Sentyabrın axırında diviziyanın hissələri cəbhə xəttinə yaxın Batırki, Lipatov, Postnı rayonlarında yerləşdirilmişdi. 1942-ci il noyabrın 30-da diviziya cəbhə xəttinə gətirilmiş və Şimali Qafqazda Mozdok rayonunda müdafiə mövqeyi tutaraq Şimali Qafqazda ümumi əks-hücumda iştirak etmiş və dekabrın 2-də Novo-Lednev və Kapustino yaşayış məntəqələri düşməndən azad edilmişdi.

Diviziya 1943-cü ilin yanvar-fevral aylarında Mozdok, Kafkazskoye Linilin, Stavropol, Armavir, Azov dənizi sahilləri uğrunda gedən döyüşlərdə və bu yerlərin düşməndən təmizlənməsində iştirak etmişdi.

1943-cü ilin yayında və payızında diviziyaya 600 nəfər təlim keçmiş azərbaycanlı döyüşçü göndərilmişdi. Diviziya 1943-cü ilin fevral-avqust aylarında digər əsgəri hissələrlə birlikdə Sambek müdafiə xətti rayonunda mövqe tutmuşdu. 1943-cü il avqustun 30-da Taqanroq şəhərinin azad edilməsində göstərdiyi əsgəri igidliyə görə Kalmius xəttinin yarılmasında, Meliotopolun düşməndən təmizlənməsində fərqlənmiş, “Taqanroq” diviziyası fəxri adı verilmişdi. Diviziya “Qırmızı bayraq” ordeninə layiq görülmüşdü.

Taqanroq uğrunda döyüşlərdə fərqlənən İbrahim adlı azərbaycanlı əsgər xüsusi şücaət göstərmişdi [1, 4]. Dizə kəndindən olan Mahmud Hüseynov cəbhədə olduğu müddətdə öz pulemyotu ilə düşmənin 3 təyyarəsini vurub salmış, bir zirehli maşını yandırmış, 22 hitlerçini məhv etmişdi, 12 nəfəri əsir götürmüşdü. Döyüşlərdə göstərdiyi şücaətə görə “Qırmızı Ulduz” ordeni və medallarla təltif olunmuşdu [1, 88].

Taqanroq uğrunda döyüşlərdə Naxçıvan şəhərindən baş serjant A.Qasımov, Gəncə şəhərindən döyüşçü serjant A.Ələkbərov, Qəbələ şəhərindən Ş.Hüseynov, Sabirabad rayonundan döyüşçü V.Afanasyev, Şəki şəhərinin döyüşçü İ.Axundov cəsarətlə vuruşmuşdular [1, 129-130].

Kommunist qəzetinin avqust nömrələrinin birində “Azərbaycan xalqının tapşırığını şərəflə yerinə yetirəcəyik” adlı yazıda Azərbaycan oğullarının döyüş qəhrəmanlığından bəhs olunmuşdur. Məqalədə qeyd edilmişdir ki, Zərdab rayonunun Soslu kəndindən olan Baloğlan Səfər oğlu Məmmədov 57, Bərdə rayonunun Muxtarlı kəndindən olan Cəlal Allahverdi oğlu Məmmədov 48, Ağdaş rayonunun Mürsəlli kəndindən olan Mirzəməmməd Məcid oğlu Allahverdiyev 43, Nuxa şəhərinin Bağirov adına küçəsindəki 4 № li evdə yaşayan İsmayıl Əli oğlu Abdullayev 42, Bakı şəhərində 5-ci paralel küçəsində

35 № li evdə yaşayan Qasım Cəfər oğlu Abbasov 31, İsmayilli rayonunun Lahıc kəndindən olan Qulu Nəsir oğlu Quliyev 2, Cəbrayıl rayonunun Aranlı kəndindən olan Zaman Əmiəli oğlu Mirzəyev 28, Qax rayonunun Güllük kəndindən olan Həzrət Yusif oğlu Qasımov 28, Xızı rayonunun Xızı kəndindən olan Məmməd Muxtar oğlu Bəhmənov 25 alman əsgər və zabitini məhv etmişdi. 50-yə qədər döyüşçü və komandir orden və medallarla təltif olunmuşdur [7, 1943, 29 avqust].

Azərbaycanın qəhrəman oğullarının döyüş şücaətlərindən cəbhə qəzetləri də yazırdı. Belələrindən biri “Döyüşən ordu” qəzeti idi. Qəzet yazırdı ki: “Avtomatçılar bölməsinin döyüşçüləri azərbaycanlı balası Hüseyn Əjdərov bir dəstə avtomatçı ilə birlikdə Byaji kəndi yaxınlığında yenicə tutulmuş “Tövlə” mövqelərini müdafiə edirdi. Almanlar 12 lay taxta-torpaqla örtülmüş və daş divarların arxasında bərk möhkəmləndirilmiş olan atəş nöqtələrindən güllə yağdırırdılar. Avtomatçılarımıza əmr verildi ki, almanları bu atəş nöqtəsindən dərhal vurub çıxarsınlar. Uca boylu, pəhlivan qamətli döyüşçü Əjdərov bir qədər qumbara götürüb, sürünə-sürünə düşmənin atəş nöqtəsinə tərəf irəlilədi. Hər atəş nöqtəsində 15 faşist əsgəri vardı. Əjdərov atəş nöqtəsinə çatdıqda, buraya bir-birinin ardınca bir neçə qumbara tulladı. İçəridəki almanların hamısı məhv edildi [4, 1943, 2 avqust]. Yazının müəllifi yazırdı ki, həmin gün Əjdərov 30 qumbara işlətdi, 50-dək alman əsgəri məhv edildi.

Diviziyanın snayperçiləri 4 ay ərzində 1017 alman əsgər və zabitini məhv etmişdi. Artilleriya hissəsi düşmənin 80 artilleriya və minomyot batareyasını, atıcı hissə 2500 hitlerçini məhv etmişdi. Ordenli kapitan Ə.Y.Abdullayev, batalyon komandirinin müavini, ordenli kapitan, bakılı Firudin Süleymanov, bakılı kapitan Əbülfət Yusifov döyüşçülərə nümunə olmuşdular [3, 1943, 5 oktyabr].

1944-cü ildə diviziya 5-ci zərbə ordusunun tərkibində bütün cəbhə boyu döyüşdə fərqlənmişdi. Diviziya Dneprin keçilməsində, Nikolayev, Odessa, Kişinyov şəhərlərinin azad edilməsində iştirak etmişdi. Odessa uğrunda müvəffəqiyyətli hərbi əməliyyatlara görə II dərəcəli “Suvorov” ordeni ilə təltif olunmuşdu.

“Kommunist” qəzeti “Üç qəhrəman şəhərin müdafiəçisi” adlı məqaləsində bildirirdi ki, Yusif Quliyev ilkin olaraq Leninqradın müdafiəsində iştirak etmişdi. Onların 6 qırıcısı bir dəfə almanların 43 bombardmançısı ilə qarşılaşmışdı. 4000 metr hündürlükdən başlanan döyüşdə Yusif 5 bombardmançı ilə döyüşmüşdür. Yusif Quliyev Odessa müdafiəçiləri sırasında döyüşlərdə iştirak etmişdir. Yusifin şturman olduğu bombardmançı təyyarə qısa müddətdə düşmənin 100 tankını, 175 avtomobilini, 600 əsgər və zabitini məhv etmişdir. Yusifin təyyarəçilər heyəti göstərdiyi qəhrəmanlığa görə “Qızıl Ulduz” ordeni ilə təltif edilmişdi. Odessa uğrunda döyüşlərdə Yusif 2-ci dəfə yaralanmışdı. Müalicədən sonra Sevastopolun müdafiəsində iştirak etmişdi [7, 1943, 14 sentyabr].

416-cı diviziyanın 421-ci əlahiddə rabitə hissəsində komandir, kapitan

Kramarenkonun fəaliyyəti nəticəsində rabitə qrupu yaradılmışdı. Telefon və teleqraf stansiyasının rəisi, baş serjant Səfər Abdullayev atəş altında komandanlıqla rabitəni yaxşı təşkil etmişdi. Göstərdiyi igidliyə görə “Qırmızı Ulduz” ordeni və döyüş medalları ilə təltif olunmuşdu. “N” alayının radiostansiya rəisi Davud İsrailov faşistlərin Kişinyov şəhəri altında darmadağın edilməsinə şərait yaratmışdı. Göstərdiyi qəhrəmanlığa görə D.İsrailov “Qırmızı Ulduz” ordeni ilə təltif olunmuşdu. Radiostansiya rəisi Abbas Məhərrəmov öz komandirinin əmrlərini gecikdirmədən topçu komandirlərinə radio vasitəsilə lazımi vaxtda çatdırmaqla top atəşlərinin açılmasını təmin etdiyinə görə “Qırmızı Ulduz” ordeni ilə təltif olunmuşdu [1, 36-37].

Budapeşt uğrunda döyüşlər özünün gərginliyi və strateji əhəmiyyətinə görə digər döyüşlərdən fərqlənmişdi. Kapitan Müseyib Qurbanovun Budapeştdən yazdığı məktubunda, aparılmış əməliyyat nəticəsində fevralın 13-də 2-ci Ukrayna cəbhəsinin qoşunları 3-cü Ukrayna cəbhəsi qoşunlarının köməyi ilə Budapeşt şəhərini tutduqlarını bildirir və azərbaycanlı döyüşçülərin rəşadətindən söz açırdı. Məktubda bildirilirdi ki, polkovnik Saqimovun azərbaycanlılardan ibarət diviziyası Budapeşt ətrafında düşmənin 9 müdafiə xəttini yarmış, 11 əks-hücumun qarşısını almış və düşmən böyük tələfata uğramışdı.

Mayor Məmməd Məmmədovun tankvuran topçular diviziyası 3 günlük döyüşdə düşmənin 10 tankını və 100-dən çox hitlerçini məhv etmişdi. Mayor Manafovun atıcı bölməsi düşmənin şiddətli müqavimətini qıraraq 3 macar yaşayış məntəqəsini almışdı, çoxlu sayda alman və macar əsgər və zabiti məhv edilmişdi. Bakılı kəşfiyyatçı Bayramov 25 gün düşmən arxasında olaraq, düşmənin planları haqqında məlumatları komandanlığa ötürmüşdü. Kamal Paşayev Budapeşt küçələrində vuruşmuş, düşmən tankını vurmuş, 2 hitlerçini məhv etmişdi. İstehkamçı Həlim İbrahimov Dunay çayını keçərək sahəni minadan təmizləmişdi. Ağdam rayonundan olan 5 ordenli kiçik leytenant Çərkəz Qurbanovun taqımı təkcə son döyüş ayında 100-dən artıq alman və macar əsgər və zabiti məhv etmiş, 70 hitlerçini, o cümlədən 3 alman zabiti əsir götürmüşdü [1, 92-98].

Quba rayonunun İkinci Nüvədi kəndindən olan döyüşçü Yaqub Qasimov, müharibənin ilk günlərindən könüllü olaraq cəbhəyə getmişdi. Sırası əsgərlikdən qvardiya leytenantı rütbəsinədək yüksələn Y.Qasimov 1942-ci ildən mınaatanlar rotasına başçılıq etmiş, Qafqaz, Krım, Odessa uğrunda döyüşlərdə bir neçə dəfə yaralanmış, Macarıstana qədər uzun bir döyüş yolu keçmişdi. Göstərdiyi igidliyə görə “Qırmızı Ulduz”, “Boqdan Xmelniçski” ordenləri, “Döyüş xidmətlərinə görə”, “İgidliyə görə” medalları ilə təltif olunan Yaqub Qasimovun şücaətindən “Kommunist” qəzetinə göndərilmiş məktubda oxuyuruq: “Qoşunlarımız Macarıstanın paytaxtı Budapeşt şəhəri ətrafına gəlib çıxmışdılar. Döyüş meydanının təbii şəraiti dağlıq, meşəlik olması düşmənin müdafiəsini daha da möhkəmləndirmişdi. Beləliklə, bizim piyada qoşunlarımızın hücum yolu üzərində ciddi çətinlik yaranmışdı. Bu an birləşmə komandiri Yaqub Qasimovu yanına çağıraraq, düşmənin arxasına keçib onu mına atəşinə

tutulmasını əmr edir. Cəsarətli zabit, qoçaq azərbaycanlı balası məharətlə hərəkət edərək cinahdan düşmən arxasına keçdi. Minomyotları xəlvət yerə qoyub hitlerçiləri arxadan mina atəşinə tutdu. Bu gözlənilməz zərbədən vahiməyə düşən düşmən Qasimovun kiçik dəstəsi üzərinə 8 tank, bir rota avtomatçı göndərdi. Qvardiyaçı minaaticılar düşmənin 8 tankını və 40-dan artıq əsgərini məhv etdilər [1, 163-164].

1945-ci il fevralın axırında diviziya digər hissələri ilə birlikdə düşmənin inadlı müqavimətini qıraraq, Oder sahillərinə çıxmışdı. Oderin keçilməsindəki vuruşmalarda göstərdiyi əsgəri rəşadət üçün diviziyanın 6 döyüşçüsünə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdi. Oder çayını birinci keçənlərdən olan kapitan Bəxtiyar Fərəcovun “Kommunist” qəzetinə yazdığı məktub döyüşçülərimizin qəhrəmanlığına dair faktlarla doludur [1, 129]. 1945-ci ilin yazında Visla və Oder çayları arasında gedən döyüşlərdəki xidmətlərinə görə diviziyanın 1368-ci atıcı polku “Qırmızı bayraq”, 1095-ci polku III dərəcəli “Suvorov”, 444-cü əlahiddə sanitariya batalyonu “Qırmızı Ulduz” ordeni ilə təltif olunmuşdu [2].

1945-ci ilin fevral-mart aylarında diviziya Berlinin qapısı sayılan Kustrin şəhərinin alınmasında yaxından iştirak etmişdi. “Kommunist” qəzetinin xüsusi müxbirləri Novruz İbrahimov və kapitan Nüsrət Bağirov xəbər verirdilər ki, Kustrin şəhərinin alınmasında Qəbələ rayonunun Vəndam kəndindən olan İsmayilov Məmmədnəbi Süleyman oğlu şəhəri və qalanı almaq uğrunda vuruşduğuna görə, Ali Baş Komandanlıqdan təşəkkür almışdı. Məmmədnəbinin piyada manqası 1500 almanı əsir götürmüşdü [9, 54-55].

Kustrin uğrunda döyüşlərin qəhrəmanlarından biri batalyon komandiri baş leytenant Yusifov Əjdər Abbas oğlu olmuşdur. Son qala alınanda onun alayı, 95 alman əsgərini əsir götürmüş, 300-dən çoxunu məhv etmişdi. Ali Baş Komandanlıqdan 8 dəfə təşəkkür alan baş leytenant Ə.Yusifov “Qırmızı Ulduz”, I və II dərəcəli “Vətən müharibəsi” ordenləri ilə təltif olunmuşdu [9, 357-362].

Kustrin şəhərinin alınmasında zərdablı Həsən Məmməd Məmməd oğlu, Əhədov Əhəd Əbdülhəmid oğlu, qəbələli Azməmmədov Bayramalı Tağı oğlu “Vətən müharibəsi” ordeni ilə təltif olunmuşdular [9, 45-46].

1945-ci il martın 12-də Moskvada Kustrin qaliblərinin şərəfinə, o cümlədən diviziyanın şərəfinə 224 topdan 24 yaylım atəşi açılmışdı.

Berlin əməliyyatlarında iştirak edən diviziya 1945-ci il aprelin 20-də Klosserdorfu tutub Reyxstaq istiqamətində hücumu davam etdirmişdi. 1945-ci il mayın 2-də diviziyanın bölmələri Brandenburq darvazasına qələbə bayrağı sancmışdılar.

“N” sayılı qoşun hissəsinin komandirinin siyasi hissə üzrə müavini mayor Moloçkonun Azərbaycan K (b) P MK-ya göndərdiyi məktubda deyildi: “Bizim zenit topları hissəsində bir batareya vardı. Batareyanın şəxsi heyəti azərbaycanlılardan ibarətdir. Onlar bir ay 10 gün müddətində 12 faşist təyyarəsini vurmuşdular.

416-cı diviziyanın tərkibində yüzlərlə müəllim vardı. Belələrindən biri

Əli Bayramlı (indiki Şirvan) rayon xalq maarif şöbəsinin keçmiş müdiri Əbül-fət Yusifov idi. 12 düşmən tankının hücumunu görən Ə.Yusifov tank vuran silahı ilə 2 düşmən tankını yandırmış, qalanlarını qaçmağa məcbur etmişdi. Komandanlıq Ə.Yusifovu “Qırmızı Ulduz” ordeni ilə təltif etmişdi.

Ucar rayonunun Qarabörk kəndində tam olmayan məktəbin keçmiş direktoru Musa Musayev düşmən qüvvələrinin sayını öyrənmək məqsədilə kəşfiyyata gedən döyüşçülər üçün tikanlı çəpərlərdən və minalar düzülmiş sahələrdən yol açmaq bacarığına və cəsarətinə görə “Döyüş xidmətlərinə görə” medalı ilə təltif olunmuşdu.

416-cı diviziyanın döyüşçüsü, Şəkinin Zunud kənd sakini İsa Qurbanov minamyot atan dəstənin komandiri kimi Mazdokdan Berlinədək döyüş yolu keçmişdi. Dnepr sahilində düşmənin 3 tankını sərrast atəslə məhv etdiyi, Visla çayı ətrafında faşistlərə tələfat verdirdiyi, Oder çayı boyunda almanların tankını susdurduğuna görə, I və II dərəcəli “Vətən müharibəsi”, “Qırmızı Ulduz” ordenləri, “Qafqazın müdafiəsinə görə”, “Almaniya üzərində qələbəyə görə” medalları ilə təltif olunmuşdu [6, 67].

Müharibə başlananda Şəki rayonunun Təpəcənnət kənd məktəbində müəllimlik edən Muxtar Süleymanov ilk günlərdən döyüşdə iştirak etmişdi. Qəhrəman müəllim Moskva ətrafında, Ukrayna və Belarusiya uğrunda döyüşlərdə, Varşavanın azad edilməsində igidlik və şücaət göstərmişdi. Mayor Muxtar Süleymanov, L.M.Dovatorun əfsanəvi birləşməsində kəşfiyyat polkunun rəisi idi. O, paytaxtın divarları yanında döyüş xidmətlərinə görə 2 “Qırmızı Bayraq” ordeni ilə təltif olunmuşdu. Nümunəvi rəhbərlik etdiyi üçün M.Süleymanov “Aleksandr Nevski” ordeninə layiq görülmüşdü. Qvardiya mayoru Muxtar Süleymanov 11 dəfə yaralanmış, iki “Qırmızı Bayraq”, birinci dərəcəli “Vətən müharibəsi”, “Qırmızı Ulduz” ordenləri və 9 medalla təltif olunmuşdur [8, 7]. Müharibədən sonra uzun illər məsul partiya və təsərrüfat işlərində işləmişdir [3, 1986, 12 noyabr].

Şəkili Gülü İlyasov hələ 17 yaşı tamam olmamış, öz xahişi ilə ordu sıralarına getmişdi. Qafqazdan Berlinədək şanlı döyüş yolu keçmiş, Polşada Soxaçiyev, Skerneviye və Lvov şəhərləri uğrunda vuruşlarda, Visla çayı boyu hücumda, Kustrin, Brandenburq və Berlinin alınmasında fəal iştirak etmiş, baş leytenant rütbəsinədək yüksəlmişdi. G.İlyasov, birinci dərəcəli “Vətən müharibəsi”, “Qırmızı Ulduz” ordenləri, “Qafqazın müdafiəsinə görə” medalı, ümumiyyətlə 6 orden və medalla təltif olunmuşdur [6, 67].

Qvardiya baş serjantı İdris Vəliyev mənfur düşmənlə Borodino çölündə vuruşmuşdur. O, döyüşlərdə 160 almanı məhv etmişdir [8, 7].

Diviziyanın qazandığı qələbələrdə kişilərlə yanaşı Ədilə Abbasova, Səkinə Bayramova, Nəzakət Yahyayeva, Şükufə Əsgərova, Rəşidə Qasımzadə, Zəhra Səlimova, Mina Hacıyeva, Cənnət Kazımova, Səkinə Şəfiyeva, Pakizə Manafova, Rübabə Rzayeva, Mina Teymurova və onlarla başqa qadınların əməyi az olmamışdır. Azərbaycanlı qızlar Rübabə, Səkinə, Nəzakət, Rəhimə və Tahirə “Döyüş xidmətlərinə görə”, “Qafqazın müdafiəsinə görə” medalları ilə

təltif olunmuşdular [1, 165-170].

1942-ci il aprelin 20-dən 1945-ci il mayın 2-dək Qafqaz dağlarından Berlinədək döyüş yolu keçmiş 416-cı diviziya tərəfindən 1942-ci il sentyabrın 30-dan 1945-ci il mayın 2-dək olan dövrdə düşmənin 22.996 nəfər əsgər və zabiti məhv etmiş, 5.474 nəfəri əsir almış, onlarla tank və zirehli maşın, 195 top, 31 minamyot, 210 və 842 yüngül pulemyot, 4.997 tüfəng, 683 avtomaşın, 21 zirehli maşın, 800 atəş nöqtəsi sıradan çıxarılmışdı. Diviziya bu müddətdə 17 tank, 297 ədəd müxtəlif tipli top, 189 minamyot, 325 pulemyot, 1.067 yüngül pulemyot, 12.135 ədəd tüfəng, 18.990 avtomat, 818 avtomaşın, 164.873 mərmə, 38 zirehli maşın, 540 vaqon 240 parovoz və s. texnikanı hərbi qənimət kimi ələ keçirmişdir.

416-cı diviziyanın döyüşçülərindən 8 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı almış, 11 nəfər “Lenin”, 358 nəfər “Qırmızı Əmək Bayrağı”, 3 nəfər 2-ci dərəcəli “Kutuzov”, 47 nəfər “Aleksandr “Nevski”, 540 nəfər 1-ci dərəcəli “Vətən müharibəsi”, 1.756 nəfər 2-ci dərəcəli “Vətən müharibəsi” ordeni, 5.205 nəfər “Qızıl Ulduz” nişanı, 5.666 nəfər isə “İgidliyə görə” və “Hərbi xidmətlərinə görə” medalı ilə təltif olunmuşdur. Ümumiyyətlə, diviziyanın təşkil olunduğu gündən Qələbə gününədək 14.369 nəfər müxtəlif orden və medallarla təltif edilmişdir [5].

ƏDƏBİYYAT

1. АМЕА ТІЕА “Сəbhədən məktublar” qovluq 9.
2. ASE, III c. Bakı: 1979, 533 s.
3. “Бакинский рабочий” qəz., 1943, 5 oktyabr; 1986, 12 noyabr.
4. “Döyüşən ordu” qəz., 1943, 2 avqust.
5. Əmrahov M.İ. İkinci Dünya Müharibəsi. Bakı: Mürtəcim, 2010, 387 s.
6. Hacıyev Nəmət. Unudulmaz qəhrəmanlıq. Bakı: Gənclik, 1969, 80 s.
7. “Kommunist” qəz., 1943, 29 avqust, 14 sentyabr.
8. Qranin Y. Azərbaycan oğulları Moskva və Leninqrad uğrunda döyüşlərdə. Bakı: Azər nəşr, 1943, 15 s.
9. Məktublar 1941-1945-ci illər müharibəsinin canlı tarixidir. (Məktublar və sənədlər toplusu). Письма – живая история войны 1941-1945 гг. (Сборник писем и документов). Bakı: Elm, 2009, 327s.; Баку: Элм, 2009, 327 с.

БОЕВОЙ ПУТЬ 416 НАЦИОНАЛЬНОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИВИЗИИ

Х.Г.ИБРАГИМОВА

РЕЗЮМЕ

416 национальная дивизия прошла через битву с Кавказских гор до Берлина с 20 апреля 1942 года до 2 мая 1945 года. В этот период дивизия уничтожила 22,996 солдат и офицеров противника, взяла в плен 5.474 людей, были разрушены десятки танков и бронемашин, 195 пушек, 31 минометов, 210 и 842 легких пулеметов, 4.997 ружей, 683 автомобилей, 21 бронемашин и 800 огневых точек. Большое количество военной техники захватили в качестве трофея. Победах полученных дивизией наряду с мужчинами было

не мало усилий и у женщин. С момента организации дивизии до Дня Победы 14.369 человек были награждены орденами и медалями.

Ключевые слова: дивизия, боевые действия, медаль, враг, линия фронта, война, оборона, герой

THE BATTLE OF THE 416th NATIONAL AZERBAIJANI DIVISION

Kh.H.IBRAHIMOVA

SUMMARY

416 division started his battle from April 20, 1942 to May 2, 1945 from Caucasian mountains to Berlin. During this time, the division destroyed 22.996 soldiers and officers of the enemy, captivated 5.474 people, tens of tanks and armored cars, 195 balls, 210 and 842 light machine guns, 4.997 rifles, 683 cars, 21 armored vehicles, 800 firing points were destroyed. A great number of technical equipment was captured as military trophy. In the earned victories of the division the labour of women was not less than men. From the day of organization of the Division until the day of Victory 14.369 people were awarded various orders and medals.

Key words: division, combat operations, medal, enemy, front line, war, defence, hero

UOT 94(479.24)**APREL (1920-Cİ İL) İŞĞALI VƏ AZƏRBAYCANDA
“YENİ” MİLLİ MÜNASİBƏTLƏRİN FORMALAŞMASI
(1920-1922-Cİ İLLƏR)****C.V.XANƏLİYEV**
Bakı Dövlət Universiteti
cafar.xanaliyev1988@mail.ru

Məqalədə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin həyata keçirdiyi milli münasibətlər məsələləri öz əksini tapıb. 1920-ci ilin aprelində həyata keçirilən işğalla Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə son qoyulmuş, yeni inzibati və rəhbər orqanların yaradılması ilə milli dövlət mexanizmi dağıdılmışdır. Milli münasibətlərdə yaranan ziddiyətlər, milli münasibətlərin kəskinləşməsi səbəbləri, Azərbaycanın milli maraqları uğrunda milli ruhlu Azərbaycan kommunistlərinin mübarizəsi elmi məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: sovet, işğal, milli münasibətlər, müstəqillik, sovet milli siyasəti

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı siyasi və diplomatik təzyiqləri gücləndirən Sovet Rusiyası milli hökuməti devirməyi və Azərbaycanı Rusiyanın təsiri altına salmağı qarşısına ən başlıca məqsəd qoymuşdu. Sovet Rusiyası “millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ”na dair verdiyi çoxsaylı bəyannamələrə məhəl qoymayaraq Azərbaycanın müstəqilliyini tanımırdı. 1920-ci ilin yanvar-fevral aylarından başlayaraq Rusiya Azərbaycanı işğal etmək planını hazırlayırdı. Bu plan 1920-ci il aprelin 27-də reallaşdı.

Çevrilişdən sonra Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmiş siyasi qüvvələrin və rəhbərlikdə məsul vəzifələr tutan şəxslərin milli tərkibi müxtəlif idi. Onlar nəinki milli tərkibə görə, eləcə də siyasi məqsədlərinə və manevrlərinə, ölkədə aparılan siyasətdə tutduqları mövqelərinə görə də bir-birlərindən fərqlənirdilər. Rəhbərlikdə yüksək vəzifələr tutan I qrup - Mərkəzin mənafeyini müdafiə edərək, Moskvanın partiya xəttini “beynəlmiləçilik prinsiplərindən” istifadə etməklə Azərbaycanda tətbiq etməyə çalışırdılar. Hələ çevrilişin ilk günlərindən Moskvadan Bakıya “partiya xəttini” yeritmək üçün yüksək vəzifələrə “təcrübəli bolşeviklərin” göndərilməsi azərbaycanlı kommunistlərə inamsızlıq və etimadsızlıqdan irəli gəlirdi. Q.K.Orconikidze, S.M.Kirov, N.N.Kolesnikov, İ.M.Qubkin, A.P.Serebrovski, Lominadze və başqaları Azərbaycanda partiya

xəttini respublikanın milli mənafeyi baxımından deyil, Mərkəzin mənafeyi baxımından həyata keçirirdilər.

Çevrilişin ilk günlərindən Bakıda idarəçilik əsasən Bakı partiya təşkilatlarının və Bakı Soveti İcraiyə Komitəsinin erməni-bolşevik rəhbərlərinin əlinə keçmişdi. Onlar AK(b)P Mərkəzi Komitəsinə, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetini əslində saymırdılar. Aprel çevrilişindən istifadə edərək hakimiyyətə gələn zahirən bolşevik, daxilən isə ürəklərində daşnak qisası gəzdirən, milli intiqam hissi ilə yaşayan erməni bolşeviklərindən ibarət qüvvələr Azərbaycanın müstəqilliyi və inkişafına, milli mənafeyinə xidmət edən rəhbərlərə, xüsusən də Nəriman Nərimanov və onun tərəfdarlarına qarşı müxalifətdə duraraq, hər vəchlə xalqın və respublikanın xeyrinə olan qərarlara mane olmağa çalışırdılar. Mirzoyan, Mikoyan, Sarkis, Danilyan və başqa erməni kommunistləri hiyləgər, planlı siyasət ilə istər rus, istərsə də “beynəlmiləlçi” azərbaycanlı rəhbərləri tərəflərinə çəkərək, öz niyyətlərini həyata keçirirdilər. Erməni kommunistlərinin bu cür siyasəti və niyyəti təsadüfi deyildir. Onların bir çoxları əvvəlcə “Daşnaksütun” partiyasının üzvü olmuş, sonra bu partiyadan çıxıb bolşeviklər partiyasına gəlmiş və təbiidir ki, öz millətçi baxışlarını da gətirmişdilər. Bu qrupların hər ikisi üçün yeganə məqsəd Azərbaycanın sərəvətlərini talamaq, müstəqilliyinə son qoymaq idi.

III qrup – “beynəlmiləlçi” azərbaycanlı bolşeviklərdən ibarət qüvvələr - R.Axundov, Ə.H.Qarayev, M.D.Hüseynov, H.Cəbiyev və başqaları idi ki, onlar da müəyyən səbəblərdən, xüsusən də gənc və təcrübəsiz olduqlarından, siyasi yetkinliyin olmamasından, sosializm quruculuğunun mürəkkəb məsələlərindən baş açma bilmədiklərindən, respublikada yüksək partiya və dövlət vəzifələrində naşı olduqlarından mürəkkəb hadisələrin axarını düzgün qiymətləndirə bilmirdilər. Onlar özləri də hiss etmədən mirzoyanların, orconikidzələrin təsiri altına düşür, Azərbaycanın müstəqilliyi, yerli spesifik şəraiti ilə əlaqədar məsələlərə lazımi əhəmiyyət verməyərək, yanlış mövqeləri ilə Zaqafqaziya və eləcə də Azərbaycanda milli təmayülün olması barədə fikir yaradaraq, Nəriman Nərimanova və onun tərəfdarlarına qarşı əks mövqedən çıxış edirdilər.

IV qrup - xalqın müstəqilliyini düşünən, milli hisli, vətənpərvər azərbaycanlı qüvvələr idi ki, millətin nicat yolunu yaranmış quruluşda görür, sosializm ideyalarına həddindən artıq inanırdılar. Son dərəcə çətin şəraitin olmasına və rəhbərlikdə azlıq təşkil etməsinə baxmayaraq, bu qüvvələr Azərbaycanın mənafeyinə uyğun olmayan, anti-azərbaycan siyasəti yeridən rəhbərlərə qarşı ciddi mübarizə aparırdılar (1, 48-49).

Azərbaycanın başlıca olaraq qeyri millətlərdən ibarət olan rəhbərləri respublikanın özünəməxsus spesifik yerli şəraitini, milli xüsusiyyətlərini və milli mənafehlərini nəzərə almır, almaq da istəmir, xalqın adət-ənənələrinə biganəlik göstərirdilər. Azərbaycanda həyata keçirilən sovetləşmə siyasətində, dini və milli adət-ənənələrə qarşı aparılan mübarizədə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanov sərt şəkildə milli maraqlardan çıxış edirdi. N.Nərimanov Azərbaycanın “xalqın azadlıq yolunu sosia-

lizmdə görün milli hissli və milli baxışlı kommunistlər” tərəfindən idarə olunmasını tələb edirdi (2).

Elə ilk günlərdən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən miras qalmış dövlət idarəçilik sistemi dağıdılmağa başladı. General qubernatorluq, Bakı şəhər idarəsi, quberniya idarəçiliyi, polis, məhkəmə palatası və s. ləğv edildi. Polisin əvəzinə siyasi prinsip əsasında təşkil edilən milis yaradıldı. Azərbaycan İnqilab Komitəsi 1920-ci ildə özünün ilk dekretlərində torpaqların (5 may) meşə, su, yeraltı sərvətlərin (15 may), neft sənayesinin (27 may), Xəzər ticarət flotilyasının (6 iyun), bankların (9 iyun) milliləşdirilməsini elan etdi. “Milliləşdirilmə” Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurdu. İlk gündən etibarən Azərbaycanın sərvətləri Rusiyaya daşınmağa başladı. V.İ.Lenin tərəfindən Bakıya göndərilmiş A.P.Serebrovski Azərbaycan Neft Komitəsinə rəhbər təyin edildi. Bununla da “müstəqil” Sovet Azərbaycanının əsas sərvəti olan neft faktiki olaraq Sovet Rusiyasının ixtiyarına keçdi.

Rusiya Azərbaycana ancaq özünün tərkib hissəsi kimi baxdığından bütünlükdə sistem Rusiyadakının təkrarı idi. Milli mənafe, yerli şərait, milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınmaması, dövlət və sosial quruculuqda buraxılan səhvlər, əsassız radikallıq Azərbaycanda sosializm quruculuğunun tərkib hissəsini təşkil edirdi. Çünki Mərkəzdən göndərilən və idarə edilən rəhbərlərə Azərbaycanın spesifik milli xüsusiyyətləri yad idi. Mərkəzin mənafeyi baxımından bunlar nəinki nəzərə alınmır, hətta addımbaşı tapdanılırdı.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra rəhbər partiya orqanlarının yeni təşkilat strukturu yaradıldı. 1920-ci ilin iyulunda Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsində (MK) iki büro - Siyasi Büro və Təşkilat Bürosu, habelə MK katibi vəzifəsi təsis edildi. Çevrilişdən sonra azərbaycanlıların əsas rəhbər vəzifələrə çəkilməsi son dərəcə çətin idi. Rəhbərlikdə rus və ermənilər daha çox yer tuturdular. Bu da Mərkəz üçün maraqlı idi: öz maraqlarına münasib kadrlarla işləmək, xüsusən də hər hansı tale yüklü qərarı qəbul etdirmək üçün yalnız öz adamları olmalı idi. Siyasət xatirinə hakimiyyətdə çox az sayda azərbaycanlılar da təmsil olunmalı, onlar da yalnız Mərkəzin diktəsi ilə hərəkət etməli idilər. MK-nın Siyasi bürosuna N.Nərimanov, V.İ.Naneyşvili, M.D.Hüseynov, A.İ.Mikoyan, V.Lominadze, Təşkilat bürosuna Sarkis (S.A.Danielyan), K.F.Sturua, D.X.Bünyadzadə, Ə.H.Qarayev seçildilər. V.İ.Naneyşvili AK(b)P MK katibi təsdiq olundu. 1920-ci ilin sentyabrında V.İ.Naneyşvilinin Bakıdan getməsilə əlaqədar olaraq MK katibi vəzifəsini müvəqqəti olaraq (sentyabrın 9-dan 15-dək) Yelena Dmitriyevna Stasova, sentyabrın 15-dən oktyabrın 24-dək Vladimir Yelizbaroviç Dumbadze (Lado) icra etdilər. MK katibi vəzifəsində 1920-ci il oktyabrın 24-dən 1921-ci ilin iyulunadək Qriqori Naumoviç Kaminski, sonra 1926-cı ilin yanvarınadək Sergey Mironoviç Kirov işlədi. 1920-ci il mayın 8-də AK(b)P Bakı Komitəsinin bürosu yaradıldı. Büroya Sarkis, A.Mikoyan, V.Naneyşvili, L.Qoqabaridze, V.Lominadze, V.Yeqorov, N.Tyuxtenov, Ə.H.Qarayev və b. daxil oldular. Sarkis AK(b)P Bakı Komitəsinin katibi seçildi. BK-nın aşağıdakı

şöbə müdirləri təsdiq olundu: təşviqat şöbəsinin müdiri M.Kaxiani, təşkilat-təlimat şöbəsinin müdiri Sarkis, qadınlar arasında iş aparan şöbənin müdiri M.Kasparova, kənddə iş aparan şöbənin müdiri Müzəffər Nərimanov, iməcliklər bürosunun müdiri Puxoviç (3, iş.32, v.105-106).

“Müstəqil” Azərbaycan dövləti və onun arxasında duran Rusiya üçün keçmiş AXC-nin ordusunun mövcudluğu narahatlıq yaradırdı. Bununla əlaqədar Azərbaycan İnqilab Komitəsi mayın 7-də ordunun və donanmanın yenidən təşkili haqqında qərar çıxartdı. Qərara əsasən, yeni yaradılacaq Azərbaycan Ordusu və Donanması əslində, Sovet Rusiyası Qızıl ordusunun tərkib hissəsi kimi yaradılırdı.

Beləliklə, Azərbaycan Sovet Respublikası öz mövcudluğunun ilk aylarından dövlətçiliyin mühüm şərtlərindən biri - ordu saxlanması hüququndan “kənüllü” surətdə məhrum edildi. Azərbaycan ordusunun müstəqilliyinə Ç.İldırım təşəbbüs etmiş, lakin az sonra onu hərbi işlərdən uzaqlaşdıraraq, yerinə bu sahədə heç bir səriştəsi olmayan, Azərbaycanın yeganə gəmiləri “Ərdahan” və “Astrabad”ı qayıq bilib gözüyümü sənədə imza ataraq Rusiyaya verən Ə.Qarayevi gətirmişdilər (4, 30). Böyük ağa Talıblı ordu məsələsini ikinci xəstəlik adlandırır və qeyd edirdi: “Müstəqillik, muxtariyyət yaranan yerlərdə rus ordusu durur. Biz rus ordusunu yerli xalqın ordusu ilə əvəz etməliyik, hər bir müstəqil respublikada yerli ordunun yaradılması lazımdır” (5, iş.2, v.276).

Müstəqil orduya malik olmaq hüququnu itirdikdən sonra Azərbaycan 1920-ci il sentyabrın 30-da Behbud Şaxtaxtinski və G.Çiçerin tərəfindən imzalanan “qardaşlıq ittifaqı” (hərbi-iqtisadi ittifaq) müqaviləsinə görə iqtisadi qaynaq və vasitələrini (yeraltı, yerüstü sərvətlər, sənaye müəssisələri), müstəqil ticarət haqlarını Moskvaya verir, eyni zamanda müstəqil maliyyə və nəqliyyat-rabitə hüquqlarından da imtina edirdi. Bu müqavilədə konkret olaraq göstərilirdi: “1. RSFSR hökuməti və Azərbaycan hökuməti az vaxt ərzində hərbi təşkilatları və hərbi komandanlığı birləşdirir. 2. Müqavilə imzalandığı vaxtdan qüvvədədir və xüsusi ratifikasiya tələb etmir” (6, iş.18, v.25). Bu müqaviləyə görə, hər iki respublika hərbi, iqtisadi, təchizat, nəqliyyat, maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətini bir strukturda birləşdirirdi.

Birinci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı 1921-ci il mayın 19-da Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyasını (Əsas qanununu) təsdiq etdi. Mahiyyətə Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyası müstəqil, suveren dövlətin Əsas qanunu deyildi. Onun başlıca prinsipial müddəaları RSFSR-in birinci Konstitusiyasının əslində təkrarı idi (7, 134-135).

AXC dövründə çətinliklə də olsa formalaşan Azərbaycan ordusu milli mahiyyət səbəbindən yeni sovet hakimiyyətinin mübarizə hədəfinə çevrildi. 266 hərbi, o cümlədən 12 general, 27 polkovnik, 6 podpolkovnik, 48 kapitan güllələndi (8, 17). Üstəlik Azərbaycan hərbi hissələrini Cənubi Azərbaycan ərazisində süni siyasi aksiyalara sövq edirdilər. Bu aksiyaya münasibətini M.Ə.Rəsulzadə belə ifadə etmişdir: “Az-çox bağlı qalan Azərbaycan əsgəri dəxi dağıdılıyordu. Bir qisim qitəati müqabil inqilabçı deyə dağıtmış, geridə

qalan mövcudiyəni də Azərbaycan ixtilalının mütəaqib bolşeviklər tərəfindən İran üzərinə yapılan təcavüz səfərinə göndərmişlərdi. Bu surətlə bolşeviklər həm Azərbaycan ordusunun itlaf ediyor, həm də Rəşt ilə Ənzəlidən yapıqları vəqayei Azərbaycanlı əliylə icra etmək surətilə bu iki dindaş millət arasında əbədi bir nifaq və uçurum açmaq istiyorlardı” (8, 74).

Aprel çevrilişindən sonra məlum oldu ki, respublikada milli siyasətin həyata keçirilməsi əsla rəvan getmirdi. O, zaman milli məsələlərdəki problemlərin başlıca təqsirkarı, türkdilli xalqlara, o cümlədən Azərbaycan xalqına qarşı kin və ədavət bəsləyən İ.Stalin idi. O, Azərbaycanda partiya təşkilatlarında işləyən ermənilərdən ibarət bəzi rəhbər işçilər ilə əlaqəyə girərək öz məkrli siyasətini həyata keçirirdi. Milli münasibətlərin kəskinləşməsində, mürəkkəb siyasi vəziyyətin yaranmasında Stalin başlıca rol oynayırdı. Ən başlıcası isə istər ərazi bütövlüyü, istərsə də müstəqillik məsələlərində onun antiazərbaycan mövqə tutması danılmaz fakt idi. Əzəli torpaqlarımız olan “Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistanda sovet hökuməti qurularsa vermək olar”, eləcə də “Mən Azərbaycanın müstəqilliyinə tərəfdar deyiləm, kommunistlərin biri digərindən müstəqil ola bilməz” fikirləri onun antiazərbaycan mövqə tutduğunu göstərən arqumentlərdən biridir (1, 49).

1920-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda Sovet quruculuğu prosesində başlıca olaraq milli müstəqillik, ana dili, ordu quruculuğu, milli kədr məsələsi, həmçinin şərq məsələsi ciddi əhəmiyyət kəsb edərək yüksək dairələrdə müzakirə olunurdu. 1921-ci il aprelin 8-də keçirilən VI Ümumbakı Partiya Konfransında milli məsələyə aid çıxışlar edilmişdi. Konfransda çıxış edən Böyük ağa Talıblı müstəmləkə, ruslaşdırma siyasətinə, dil, ordu quruculuğu, nomenklatura və s. məsələlərə dair öz təkliflərini irəli sürdükdə bu, heç də birtərəfli qarşılanmadı. Talıblı öz çıxışında göstərdi: “Azərbaycan və digər respublikalar əslində nə vaxtsa çirkin Rusiya müstəmləkəsi olub. Müstəmləkə çevrilişdən əvvəl də olub, indi də var. Əgər lazım gələrsə mən sizə sübut edərəm ki, bu köhnə ruslaşdırma siyasətinin qalıqları hələ də var. Ancaq hamısı gizli formada köhnə məmurların əli ilə gedir. Biz ruslaşdırma siyasətini o vaxt aradan qaldırırıq ki, birinci növbədə öz ana dilimizi dövlət dili hesab edək. Misal üçün bir yerdə 5% rus əhalisi yaşayır, qalanı yerli əhalidir. Orada rus dili dövlət dili kimi qəbul oluna bilməz. Dövlət dili yalnız ana dili olmalıdır. Bu heç də şovinizm deyil” (9, iş.6, v.22-23).

AK(b)P Bakı Komitəsində təmsil olunanlar əsasən qeyri azərbaycanlılardan ibarət idi. Bakı Komitəsi Mərkəzi Komitənin işinin gedişinə güclü təsir göstərirdi, məsələlər Bakı Komitəsi üzvlərinin təsiri altında keçirilirdi. Bakı Komitəsində həmişə qeyri azərbaycanlılardan olanlar çoxluq təşkil edirdilər. Bakı Komitəsinin ilk katibi Mikoyan, sonra Sarkis, sonra isə Mirzoyan olmuşdur. Nəriman Nərimanov “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” məktubunda göstərirdi: “Mən bildirirəm ki, bu, ağıllı düşünülmüş və düzgün hesablanmış bütöv bir plandır. Hələlik bunu mötərizədə saxlayıram, çünki əminəm ki, bu mötərizələr nəticədə özləri açılacaqlar. Lakin işimin elə ilk günlə-

rindən mən açıq deyirəm: bir çox mülahizələrə görə hələlik erməni yoldaşların görkəmli, məsul vəzifələrə təyin edilməsini dayandırmaq vacibdir” (10, 31).

Aprel çevrilişindən sonra Rusiya-Azərbaycan qarşılıqlı münasibətlərində normal və bərabərhüquqlu müttəfiq kimi münasibət müəyyən müddət qalırdı. Ancaq Qafqazda Rusiya hökmranlığını tam bərqərar edəndən sonra, xüsusən Ermənistan (1920-ci il noyabr) və Gürcüstanda (1921-ci il fevral) Sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra Rusiya üçün hərbi-iqtisadi ittifaqın əhəmiyyəti azaldı. Demək olar ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, bu sahədə də ciddi məsələlər yalnız Rusiyanın mənafeyi baxımından həll edilməyə başladı. Yerli əhalinin narazılığı 1921-ci il mayın 6-19-da keçirilmiş I Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayının materiallarında öz əksini tapmışdı. Nümayəndələr çoxsaylı suallarla N.Nərimanova müraciət edirlər. Onlar soruşurlar ki, əgər həqiqətən Azərbaycan deyildiyi kimi tam müstəqildirsə, Rusiya federasiyası ilə bərabər hüquqlu respublikadırsa, onda nəyə görə Rusiya Azərbaycanın daxili işlərinə istədiyi kimi müdaxilə edir? Niyə Azərbaycan öz neftinin həqiqi sahibi deyil və ondan istədiyi kimi istifadə edə bilmir? Nəyə görə yaxın vaxtlarda Azərbaycanda xarici işlər, hərbi komissarlıqların ləğv ediləcəyi və Azərbaycanın xarici ticarətinin RSFSR xarici ticarəti ilə birləşdiriləcəyi haqqında söhbətlər gedir? (11).

Qafqazda olan hər üç respublikanı tabeçilikdə saxlamaq, onların milli dəyərlərini arxa plana keçirmək üçün daha “sərfəli” ideya ortaya atıldı ki, bu da Zaqafqaziya Respublikalarını vahid dövlət qurumu kimi birləşdirməyi nəzərdə tuturdu. 1922-ci il martın 12-də keçirilən səlahiyyətli konfransda Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası - ZSFSR-in yaradılması ilə respublikalarla Mərkəz arasında bir çox rəhbər orqanlar birləşdirilərək, xüsusən xarici siyasət, xarici ticarət, nəqliyyat, rabitə, iqtisadi siyasət və s. Qafqaz Diyar Komitəsinin tabeliyinə keçirdi. Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılması ən çox Azərbaycanın ziyanına idi. Çünki bununla Azərbaycanın bütün yeraltı və yerüstü sərvətləri, xüsusən də nefti digər Cənubi Qafqaz respublikalarının ixtiyarına verilirdi. Azərbaycanın müstəqilliyinə növbəti zərbə 1922-ci ilin dekabrında SSRİ-nin yaradılması ilə vuruldu. Hətta Stalinin ortaya atdığı «muxtariyyətləşmə» ideyası birmənalı qarşılanmadı. “Öz müqəddəratını təyin etmək” kommunist şüarı altında təşkil olunmuş Sovet Respublikaları səlahiyyətlərini “könüllü” olaraq Ümumittifaq sovet orqanlarına tapşırdılar. Bununla da, müttəfiq respublikaların milli müstəqilliyinə son qoyuldu. Beləliklə də, sovetləşmənin əvvəllərində milli dövlət mexanizminin dağıdılması, müstəqilliyin, ərazi bütövlüyünün itirilməsi ilə əyalətin əyalətinə çevrilən Azərbaycan da bu ittifaqa daxil oldu.

Sonrakı illərdə Azərbaycanda siyasi və ictimai tərbiyə daha saxta və yanlış istiqamətdə getdi. Yeni yaranmış quruluşun reallığını yaşayan, əsl həqiqətin acısını dərk edən xalq mərkəzdən idarə edilən bolşevik idarəçiliyindən narazı qalmaqdaydı.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramova R. Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaflar və daxili siyasi çəkişmələr (1920 – 1925-ci illər). Bakı: Elm, 2007, 104 s.
2. İbrahimli F. Azərbaycan kəndində sosial-siyasi proseslər (1920-1930). Bakı: Mütərcim, 2001, 167 s.
3. ARPİİ SSA, f.268, siy.26, iş.32, v.105-106.
4. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı: Elm, 1996, 308 s.
5. ARPİİ SSA, f.1, siy.2, iş.2, v.276.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.410, siy.1, iş.18, v.25.
7. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, VI c. Bakı: Elm, 2008, 548 s.
8. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.
9. ARPİİ SSA, f.1, siy.1, iş.6, v.22-23.
10. Nərimanov N. “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair”. (İ.V.Stalinə məktub). Bakı: Azərneşr, 1992, 80 s.
11. Paşayev A. Azərbaycanda sovet totalitar rejimi necə yarandı // “Azərbaycan” qəz., 2001, 21-22 iyul.

АПРЕЛЬСКАЯ ОККУПАЦИЯ (1920 ГОД) И ФОРМИРОВАНИЕ «НОВЫХ» НАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1920-1922 ГОДЫ)

Дж.В.ХАНАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье нашли свое отражение осуществляемые Советской властью задачи национальных отношений в Азербайджане. С установлением Советской власти в начале 1920-х годов был положен конец государственной независимости Азербайджана, с созданием новых административных и руководительных органов был разрушен национальный государственный механизм. В статье описаны противоречия, возникшие в национальных отношениях, причины обострения национальных отношений, а также борьба национально настроенных азербайджанских коммунистов за национальные интересы Азербайджана.

Ключевые слова: совет, оккупация, национальные отношения, независимость, советская национальная политика

APRIL OCCUPATION (1920 YEAR) AND FORMATION OF “NEW” NATIONAL RELATIONS IN AZERBAIJAN (1920-1922 YEARS)

J.V.KHANALIYEV

SUMMARY

The goals of national relations, implemented by the Soviet power in Azerbaijan, are reflected in the article. The establishment of Soviet power in the early 1920s terminated the state independence of Azerbaijan and the creation of new administrative bodies and authorities destroyed national state mechanism. This article describes the contradictions arising in ethnic relations, reasons of deterioration of ethnic relations, as well as the struggle of Azerbaijani national-minded communists for the national interests of Azerbaijan.

Key words: Soviet, occupation, national relations, independence, Soviet national politics

İPF-B14
UOT (5-011)

**MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ İRAN-ƏFQANİSTAN
TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFI**

Ghader Hafiz oğlu AZİZZADEH
Bakı Dövlət Universiteti
Azizzadeh.1349@gmail.com

İran tarixən həmişə Əfqanıstan üçün etibarlı tərəfdaş olmuşdur. 2001-ci ilin sentyabrından İran-Əfqanıstan münasibətlərində yeni mərhələ başladı. İki ölkə arasındakı ticarət münasibətləri buna təkan verdi. Buna həmçinin iki dövlət başçılarının yüksək səviyyəli görüşləri kömək etdi. Tranzit və sərhədboyu ticarət genişləndi. Ticarət münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi isə digər sahələrdə də əməkdaşlığın güclənməsinə şərait yaratdı.

Açar sözlər: ticarət tərəfdaşı, sərhədboyu ticarət, tranzit ticarəti, saziş, azad ticarət zonası

İran tarixən Hindistan və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə yanaşı Əfqanıstan üçün də başlıca ticarət tərəfdaşı olmuşdur. İranda islam inqilabının qələbə-sindən sonra qonşu Əfqanıstan ilə münasibətlərin yeni mərhələsi başlandı. Bu münasibətlər çərçivəsində qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. 1999-cu ilin sonunda Tehran sərhədboyu ticarət üçün Əfqanıstan ilə öz arasındakı sərhədi açdı. Bu qarşılıqlı mübadiləyə müsbət təsir göstərdi.

2001-ci ilin oktyabrından İran-Əfqanıstan münasibətlərində yeni mərhələ başlandı. Tehran Talibanın devrilməsindən sonra Əfqanıstan iqtisadiyyatının bərpa-sına yardım göstərmək istəyini bildirdi. Tehran 2001-ci ilin dekabrında Bonn konfransının həyata keçirilməsinə və "Daimi fəaliyyət göstərən hökumət təsisatlarının bərpa-sı haqqında Əfqanıstanda müvəqqəti mexanizmlər haqqında saziş" imzalanmasına yardım etdi. Tehran həmçinin Həmid Karzay hökumətini tanıdı.

İİR prezidenti Məhəmməd Hatəminin 2002-ci il avqustun 13-də Əfqanıstan-tarıxi səfəri də ikitərəfli ticarət əlaqələrinin inkişafına təkan verdi. Bu, son 40 ildə İranın ilk dövlət başçısı idi ki, Əfqanıstan-tarıxi səfər edirdi. Bu rəsmi səfər 2003-cü ilin yanvarında ticarət sazişinin imzalanması ilə nəticələndi.

İran-Əfqanıstan ticarət əlaqələrinin inkişafında hər iki ölkənin ticarət palatalarının mühüm rolu olmuşdur. Bu proses 2002-ci ilin əvvəllərindən etibarən daha səmərəli xarakter kəsb etdi. Əfqanıstan Ticarət palatasının prezidenti Məhəmməd Fə dai 2002-ci ilin aprelində İranın Zahedan şəhərinə gəlib orada təşkil olunmuş ilk İran-Əfqanıstan ticarət sərgisində iştirak etdi. M. Ə. Fə dai İran mallarının keyfiyyətini yüksək qiymətləndirdi. O, apreldə İranın Zahedan əyalətində ilk İran-Əfqanıstan ticarət sərgisində iştirak etdi. Aprelin 24-də iranlı müxbirlərə verdiyi müsahibəsində o, bildirmişdi ki, bir neçə il ərzində Əfqanıstanda davam edən və ölkədə sosial-iqtisadi şəraiti pozan döyüş əməliyyatlarına baxmayaraq, birgə səylərlə, qarşılıqlı hörmət və etimad əsasında yaranmış vəziyyəti düzəltmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, İran-Əfqanıstan ticarət sərgisində İran kompaniyalarının məhsulları geniş təmsil olunmuşdu. Bunlara əfqan bazarlarında böyük ehtiyac vardı. Uğurlu ticarət üçün isə mallara baxmaq və öz seçimini etmək imkanı əsas və zəruri şərtidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən sərgiyə dəvət olunmuş əfqan mütəxəssislərinin və komersantlarının əksəriyyəti sərginin yekunlarından məmnun qalmışdılar. Maraqlı və sevindirici cəhət burasındadır ki, aprelin 24-də Əfqanıstan Ticarət palatası ilə Zahedanın müvafiq məqamları arasında imzalanmış saziş iki ölkə arasındakı geniş mal mübadiləsinə maneçilik törədən problemləri aradan qaldırmağa imkan vermiş və bu cür mal mübadiləsi üçün hüquqi baza yaratmışdır.

İranın Əfqanıstana genişmiqyaslı iqtisadi yardımları qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin inkişafı ilə paralel aparılırdı. Üstün istiqamətlər sırasında ikitərəfli ticarət dövriyyəsinin artırılmasını və tranzit ticarətinin inkişafını qeyd etmək olar. Qısa zamanda bu sahədə hiss olunacaq uğurlar da əldə olundu. Qarşılıqlı ticarət dövriyyəsi artaraq 2005-ci ildə 260 milyon dollar təşkil etdi (1).

Tehran ilə bərpa olunmuş əlaqələr Kabula imkan verdi ki, onun idxal-ixrac ticarəti üçün İranın Çabahar limanından istifadə etsin və bu cəhətdən Pakistanın Karaçi limanından Kabulun asılılığını azaltsın. Qarşılıqlı ticarət və tranzit haqqında saziş Çabahar azad ticarət zonasının yaranmasına gətirib çıxardı. Əfqanıstana gətirilən mallar üzərində İran gömrük rüsumlarında və tarifində 90 faiz güzəşt olunurdu. Limanın anbar sahəsinin 20 faizindən istifadə etmək imkanı əldə edilmişdi. Bu anbar sahəsinin gələcəkdə 30 faiz artırılması da nəzərdə tutulurdu.

2010-cu ilin oktyabrın 30-da İran parlamentinin Milli təhlükəsizlik və xarici siyasət komissiyasının üzvü Məhəmməd Əli Rezayi bildirmişdi ki, İran və Əfqanıstanı birləşdirəcək tranzit dəmir yolunun fəaliyyətə başlaması İranın şimal-şərqindəki Torbate Heydəriyyəni Əfqanıstanın qərbindəki Herat şəhəri ilə birləşdirəcəkdir. Bu xətt isə öz növbəsində İranın ən cənub liman şəhəri Çabaharadək uzadılacaqdır (2).

Əfqanıstana həmçinin Çabaharda öz xüsusi tərsanəsini inşa etmək imkanı veriləcəkdə. Kabul həmçinin hələ 1974-cü ildə imzalanmış tranzit sazişi

ilə əlaqədar olaraq İranın digər başlıca limanı olan Bəndər-Abbasdan istifadə edə bilərdi. Malların Əfqanıstandan Çabahara göndərilməsi mürəkkəb olaraq qalırdı. Mallar ya Əfqanıstanın Herat şəhərindən İranın Məşhəd şəhərinə, oradan isə dəmir yolla Məşhəddən çıxaraq limanlardan birinə gətirilir və yaxud da quru nəqliyyatı ilə daşınırdı. Bu ticarət yolunu asanlaşdırmaq üçün İran (Hindistanla yanaşı) bu iki limanı əlaqələndirən yolları və dəmir yol sistemini yeniləməyə razılaşdı. Sərhədi keçmək üçün rəsmi məntəqə İran tərəfdə Doqharon və Əfqanıstan tərəfdə İslam-Qala müəyyən olundu. İranın gömrük məntəqəsi Heratdan 150 kilometr qərbdə yerləşirdi.

Çabahar İranda azad ticarət zonası hesab olunur və Oman körfəzi sahillərində yerləşir. Bu liman İran hakimiyyəti tərəfindən rəsmən azad ticarət və sənaye zonası kimi müəyyən olunmuşdur. Azad ticarət zonası statusu ilə əlaqədar olaraq şəhər beynəlxalq ticarət üçün yüksək əhəmiyyətə malikdir.

İran ərazisi Əfqanıstanın öz xarici ticarət əlaqələrini həyata keçirə biləcəyi ən geniş, təhlükəsiz və qısa yoldur. Bu marşrut sayəsində Əfqanıstan elektron avadanlıqlar, avtomobillər və onların ehtiyat hissələri kimi başlıca idxalat məhsullarını xaricdən alır. İran vasitəsilə həmçinin ərzaq məhsulları, pal-paltar və digər zəruri məhsullar da Əfqanıstana göndərilirdi. Belə bir reallıq Vaşinqtonun Tehrana təzyiq imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Çünki İran Əfqanıstan ilə sərhədlərini bağlayacağı təqdirdə əfqan iqtisadiyyatı çökə bilərdi.

İran regionda tranzit ticarətinin yoluna qoyulması üçün də çox iş görmüşdü. Ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq üzrə hökumətlərarası komitənin yaradılması iki ölkənin ticarət əməkdaşlığında mühüm mərhələ oldu. 2003-cü ilin mayında Tehranda İran-əfqan-hind danışıqları gedişində iki memorandum imzalandı. Bu sənədlər bu ölkələrin əraziləri üzrə tranzit yükdaşımalarına kömək məqsədilə gömrük rüsumlarının aşağı salınmasını və ticarətin xeyli genişləndirilməsini nəzərdə tuturdu. 2003-cü ilin iyununda isə İran, Əfqanıstan, Tacikistan və Özbəkistan dövlət başçılarının Tehranda keçirilən zirvə görüşündə Tranzit məsələləri və ticarətin inkişafı üzrə iki çoxtərəfli müqavilə imzalandı. Bu sənədlər Özbəkistan və Əfqanıstan, həmçinin Tacikistan və Əfqanıstan arasında Fars körfəzinə çıxışa (İran limanları vasitəsilə) imkan verəcək magistral yollarının açılışını nəzərdə tuturdu (3, 23-31).

2003-cü ilin sentyabrında Əfqanıstanın ticarət naziri Mustafa Kazemi Çabaharda keçirilən birinci beynəlxalq yarmarka çərçivəsində "İran-Əfqanıstan iqtisadi perspektivləri" mövzusunda məruzə ilə çıxış etdi. Yarmarkanın işində 110 xarici kompaniya iştirak edirdi. Yarmarkada ərzaq məhsulları, tikinti materialları, məişət texnikası, kənd təsərrüfatı və neft-kimya məhsulları nümayiş etdirilirdi. Kazemi bildirdi ki, 2002-ci ildə İran 2 milyard dollarlıq məhsul istehsal etmişdir. O, həmçinin iranlı biznesmenləri Əfqanıstana daha çox məhsul ixrac etməyə çağırırdı (11).

İran-Əfqanıstan ticarət münasibətlərinin inkişaf göstəricisi İran ixracatının xüsusi çəkisinin artmasıdır. İran və Əfqanıstan arasında ticarətin inkişafı üzrə ilk seminar 2004-cü ilin mayında Tehranda İran-Əfqanıstan birgə ticarət

palatasında keçirildi. Orada iştirak edən Əfqanıstanın İrandakı səlahiyyətli işlər vəkili Tehran hökumətinin mövqeyini dəyərləndirərək bildirdi ki, bu, Əfqanıstan ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş addımdır. Seminar iştirakçıları qeyd etdilər ki, İranın Əfqanıstana ixracatı artaraq 2001-ci ildə 52 milyon dollar, 2002-ci ildə 115 milyon dollar, 2003-cü ildə isə rekord səviyyəyə - 212 milyon dollara çatmışdır (11).

İran ixracatının həcmi 2001-2006-cı illərdə 10-20 milyon dollardan 350 milyon dollaradək artmışdır. Bunun fonunda İrana əfqan məhsullarının ixracatı aşağı səviyyədədir. Bu da əsasən son onilliklər ərzində ölkədə cərəyan edən hərbi-siyasi gərginlikdən və dağıntıdan irəli gəlirdi. Bütövlükdə isə əfqan ixracatının xeyli hissəsinin İran limanları vasitəsilə dünya bazarlarına çatdırılması imkanı Əfqanıstanın ixracat fəallığına stimül verir.

2006-cı ilin fevralında iranlı məmurlar bildirdilər ki, yenidənqurma işlərinə kömək məqsədilə Əfqanıstana əlavə olaraq 100 milyon dollar yardım göstərmək niyyətindədirlər. Hələ 2002-ci ildə İran yardım formasında Əfqanıstana 570 milyon dollar bağışlamışdı (12).

2001-ci ilin sonunda Taliban devrildəndən sonra iki ölkə arasında ticarətin həcmi birdən-birə artdı. İran ilə Əfqanıstan arasında Məşhədi Herat ilə birləşdirən dəmir yolu xəttinin tikintisi planı ortaya çıxdı. İran 2009-cu ildə Əfqanıstanda ən iri səhmdarlardan biri oldu. Onun sərmayə qoyuluşları əsasən yol və körpülərin tikintisinə, həmçinin kənd təsərrüfatı və səhiyyə obyektlərinə yönəlmişdi.

Özəl bölmə xətti üzrə də İran-Əfqanıstan ticarət əlaqələri inkişaf edir. Son illər Əfqanıstanda ticarət malları və xidməti sahəsində məşğul olan 50 iran kompaniyası fəaliyyət göstərir (4).

Ümumiyyətlə, alıcılıq qabiliyyətli və təlabatı yüksək olan əfqan bazarı İran üçün olduqca əlverişlidir. İran, Əfqanıstana göstərdiyi əvəzsiz yardımı onsuz da ticarət hesabına özünə qaytaracaqdır. Məlumatə görə, 2003-cü ildə İranın Əfqanıstana ixracatı 372.7 milyon dollar olmuşdur. Əfqanıstan üçün tranzit yükdaşımalardan İranın gəliri 1.19 milyard dollar təşkil etmişdir (5).

2003-cü ildə İran-Əfqanıstan ticarət dövriyyəsi 260 milyon dollar olub. İran Əfqanıstanın aparıcı ticarət-iqtisadi tərəfdaşlarından birinə çevrilib. Aydın ki, İranın Əfqanıstana əvəzsiz yardımları ticarət və tranzit yükdaşımaları hesabına özünü doğrultmuşdur. 2004-cü ildən Əfqanıstanın qərb əyalətlərində ikitərəfli ticarət əlaqələrinin azalması meylə nəzərə çarpır. İran bunu İsmayıl xanın Herat əyaləti valisi vəzifəsindən istefası ilə əlaqələndirirdi. Artıq 2005-ci ildən Əfqanıstanın ən qabaqcıl ticarət tərəfdaşına çevrilən İran bu sahədə Pakistanı nəzərəçarpacaq dərəcədə sıxışdırmağa başladı. Ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq üzrə hökumətlərarası komitədə İran nümayəndəsi M.Kamkar təsdiq etdi ki, "İran özünün Əfqanıstan ilə münasibətlərində tək cəmi ticarət və əmtəə ixracatı ilə kifayətlənmədi. İran birgə İran-Əfqanıstan istehsalı olan məhsulları üçüncü ölkələrə çıxarmağı düşünür"(6).

2008-ci ildə İran Əfqanıstana 800 milyon dollarlıq məhsul ixrac

etmişdir. Özü isə Əfqanıstandan 4 milyon dollarlıq məhsul, o cümlədən təzə və qurudulmuş meyvələr, minerallar, qiymətli daşlar, ədviyyə idxal etmişdir. Tehran öz növbəsində qonşu ölkəyə neft məhsulları, sement, tikinti materialları, xalçalar, məişət texnikası və yuyucu vasitələr ixrac edir. Digər tərəfdən İran Əfqanıstandan qoz-fındıq, xalçalar, kənd təsərrüfatı məhsulları, həmçinin əldə toxunma məmulatları satın alır (7). Məlumdur ki, Əfqanıstan kənd təsərrüfatı məhsulları istisna olmaqla ehtiyac duyduğu zəruri məhsulların 90 faizini idxal edirdi.

İİR ticarət naziri M.Qəzənfəri 2010-cu ilin dekabrında Tehranda Əfqanıstanın ticarət və sənaye naziri Ə.Əhəd ilə görüşdü. Görüşdə ticarət əlaqələrini və qarşılıqlı sərmayələri genişləndirmək məqsədilə hər iki ölkədə bank filiallarının yaradılması yolu ilə maliyyə-bank əməliyyatlarının asanlaşdırılmasının zəruriliyi qeyd olundu. 2009-cu ildə bu ticarət dövriyyəsi 1 milyard 17 milyon dollar təşkil etdi. Bu göstərici 2008-ci illə müqayisədə 54,4 faiz artım demək idi. Müvafiq olaraq İran tərəfinin payı 1 milyard 12 milyon, Əfqan tərəfinin payı isə 15 milyon dollar təşkil etmişdi (8).

Əfqanıstan İran malları üçün xeyli istifadə olunmamış ixracat bazarına malikdir. Buna görə də İran şərq qonşusu ilə daha sıx əlaqələr qurmağa çalışır. İran həmçinin Əfqanıstanın iqtisadi cəhətdən Pakistandan asılılığını azaltmağa çalışır. Sərhədböyük ticarət də böyük sıçrayışla inkişaf edir. Belə ki, ticarət məsələləri üzrə birgə komissiya təsis edilmiş və qarşılıqlı ticarətdə iki ölkənin milli valyutalarından istifadə olunması haqqında razılıq əldə edilmişdir. Həmçinin güzəştli ticarət tarifləri üzrə sənədlər paketi razılaşdırılmışdır. Bundan əlavə, Tehran əfqan müəssisələrini özlərinin beynəlxalq ofislərini Birləşmiş Ərəb Əmirliyindən İrana köçürməyə çağırmışdı.

Tehran narkotik maddələrin qaçaqmalçılığına qarşı mübarizə sahəsində Kabul ilə əməkdaşlığı möhkəmləndirmək üçün ciddi səylər göstərir. İran artıq Əfqanıstan ilə ümumi sərhəddə müvafiq məntəqələrin möhkəmləndirilməsinə 1 milyard dollar xərcləmişdir və hər il narkotik maddələrin ticarətinin məhdudlaşdırılmasına 800 milyon dollardan çox vəsait xərcləyir (9).

Eyni zamanda Əfqanıstanın maliyyə bölməsində də fəal iştirak edən İran bu ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına üstünlük verir. 2005-ci ildə iki ölkə maliyyə nazirlərinin sədrliyi altında İqtisadi məsələlər üzrə hökumətlərarası İran-Əfqanıstan komitəsi yaradıldı. Martın 9-da bu komitənin ilk iclası keçirildi. Aydın ki, bu cür orqanın yaradılması iki ölkə arasındakı ticarət-iqtisadi münasibətləri, yardım göstərilməsi və bərpa işləri çərçivəsindən kənara çıxardı.

2006-cı ildə iki ölkənin ticarət-sənaye palataları arasında bir sıra maliyyə-iqtisadi xarakterli sənədlər imzalandı. Təsadüfi deyil ki, bu sazişlər İranı əfqan iqtisadiyyatında iri bir oyunçuya çevirdi. Hesablamalara görə, İran-Əfqanıstan ticarəti 2011-ci ilin birinci yarısında 1,3 milyard dollar qiymətləndirilmişdir (10).

Mərkəzi və Cənubi Asiyanın iri bazarlarına tranzit marşrutları üçün

bazar kimi Əfqanıstanın iqtisadi sabitliyində İrannın marağı vardır. İran-Əfqanıstan ticarət əlaqələrinin daha da inkişaf etməsi hər iki tərəfin marağına xidmət etməklə yanaşı, digər sahələrdə də əlaqələrin inkişafına müsbət zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. İran и Афганистан: Экономическое сотрудничество стран-соседей на современном этапе//26.09.2009/http://www.taqrif.info/russian/index.php?option=com
2. "Iran to Inaugurate Transit Railway with Afghanistan Soon," Fars News, October 30, 2010, <http://english.farsnews.com/newstext.php?nn=8908081447>. Accessed August 1, 2011
3. Арунова М.Р. «Иран и афганская проблема (2000-2004)», в сб. «Афганистан в начале XXI века». М., 2004, s.23-31.
4. Тихомиров А.В. Последние тенденции в ирано-афганских отношениях // 11.03.2006 / www.iimes.ru
5. Что несет рост иранского влияния в Афганистане? //13.03.2010г./http://www.verkhoturfov.info/content/view/680/44/
6. İran и Афганистан: Экономическое сотрудничество стран-соседей на современном этапе // 26.09.2009/http://www.taqrif.info/russian/index.php?option=com
7. Interview-Iran Committed to Afghan Drug Fight, UN says. Daniel Flynn, 27 June 2009/<http://www.reuters.com/article/>.
8. Развитие ирано-афганских торговых связей/28/12/2010/http://www.russian.tebyan.net/news/.
9. Тихомиров А.В. Последние тенденции в ирано-афганских отношениях // 11.03.2006/www.iimes.ru
10. Engaging Iran on Afghanistan. Ellen Laipson. March 2012, p.7, // www.stimson.org/images/up
11. Afzal Khan. Trade between Afghanistan and Iran Reaches Record Levels. Publication: Eurasia Daily Monitor Volume: 1 Issue: 48, July 8, 2004.
12. "Iran Pledges another \$100m Aid to Afghanistan," IRNA via Payvand, February 2, 2006, <http://www.payvand.com/news/06/feb>

РАЗВИТИЯ ИРАНО-АФГАНСКИХ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Г.Х.АЗИЗЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Исторически Иран всегда был для Афганистана надежным партнером. В сентябре 2001 года начался новый этап в ирано-афганских отношениях. Это стимулировал торговый отношения между двумя странами. Это также способствовал встречи глав двух стран на высоком уровне. Были расширены также транзитные и пограничные торговли. Развитие торговых отношений дало толчок к сотрудничеству и в других областях.

Ключевые слова: торговый партнер, приграничная торговля, транзитная торговля, соглашение, зона свободной торговли

**DEVELOPMENT OF THE IRANIAN-AFGHAN
TRADE RELATIONS AT THE PRESENT STAGE**

G.H.AZIZZADEH

SUMMARY

Historically, Iran has always been a reliable partner for Afghanistan. In September 2001, a new page was opened in the Iran-Afghan relations. This stimulated trade relations between the two countries. This also contributed to the meeting of the heads of the two countries at the highest level. Transit and border trade also expanded. Development of trade relations gave impetus to cooperation in other areas.

Key words: trade partner, cross-border trade, transit trade, agreement, free trade zone

ŞƏRQŞÜNASLIQ

UOT 46.41.39

ƏRƏB DİLİNDƏ SEMANTİK ÜSULLA ƏMƏLƏ GƏLƏN NEOLOGİZMLƏR

T.P.MƏLİKOV
Bakı Dövlət Universiteti
terlan_malikov@mail.ru

Məqalədə müasir ərəb ədəbi dilində semantik yolla meydana gəlmiş neologizmlər mövzusu nəzəri cəhətdən tədqiq edilmiş, bir sıra nümunələr göstərilmişdir. Semantik neologizmlər məna baxımından yeni çalarlıq ifadə edən sözlərdir. Formasına görə heç bir yenilik əlaməti daşımayan bu sözlər, yalnız məzmununa görə neologizm hesab olunurlar.

Açar sözlər: qrammatika, semantika, forma, məzmun, məna

Yeni formalı sözlər yalnız yeni leksik vahidlərin yaranması hesabına meydana gəlmişdir. Yeni məzmunlu neologizmlər isə dildə mövcud olan sözlərin yeni məna kəsb etməsi ilə əmələ gəlmişdir. Belə ki, dildə yeni anlayış köhnə sözlə adlandırıldıqda, dil artıq həmin məfhumu mənimsəməyə başlayır və onun ifadə etdiyi sözə yeni məna əlavə etmiş olur. Deməli, müəyyən səbəblərlə bağlı olaraq sözlər ifadə etdiyi mənaya görə zənginləşir. Semantik baxımdan mənası genişlənmiş söz bir yox, müxtəlif anlayışlar bildirir. Bənzərliyə, oxşarlığa, analogiyaya əsasən söz və ya ifadənin məcazi mənada işlənməsi nəticəsində dildə olan sözlər yeni məfhumlar ifadə edir. Yeni mənalar sözün əsas nominativ mənasından törəyir. Onun məzmununu zənginləşdirir, çoxmənalı leksik vahidə çevirir. Sözün yeni mənası hər dəfə neologizm kimi çıxış edir (1,227-228).

Semantik yolla əmələ gəlmiş neologizmlər məzmununa görə zənginləşən sözlərdir. Bu sözlər dilin lüğət tərkibinə müəyyən dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, yeni mənalı sözlər dildə mövcud olan sözlərlə əlaqəyə girərək, lüğət tərkibini yeni tipli ifadələrlə zənginləşdirir. Digər dillərdə sözün ifadə etdiyi köhnə və yeni məna arasında əlaqə mövcud olduqda, bu sözlər omonim sözlər hesab olunur. Lakin, ərəb dilində mənaca dəyişən, mənaca genişlənən (əlavə

mənalarla zənginləşən sözlər), çoxmənalı və omonim sözlərdən ibarət olmasından asılı olmayaraq bu tip sözlərin hamısı semantik yolla yaranmış olan neologizmlərdən sayılır.

Müasir ərəb dilində semantik yolla əmələ gələn sözlərə dair ərəb qrammatiklərinin müxtəlif fikir və mülahizələri olsa da, bu sözlər cəmlənərək vahid bir kitab halına salınmamışdır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu gün elm və texnikanın bir çox sahələrinə aid yeni məna bildirən bu kəlimələrin sayı getdikcə artmaqdadır. Məsələn: مراقبة [mura:qabətu] “monitorinq”; شحن [şəhnun] “yükləmə”, عقوبة [‘uqu:bətu] sanksiya və s.

Semantik yolla əmələ gəlmiş elə neologizmlər də vardır ki, onlar ifadə etdiyi mənasına görə yeni söz sayılırlar belə əslində öz ilkin mənalərini itirdiklərinə görə həm də arxaizm hesab olunurlar. Qeyd edəcəyimiz قطار sözünün kök hərfləri əsasında düzələn قاطرة [qa:ṭiratun] قاطرات, قواطر, قواطر kimi işlənən bu söz müasir ərəb dilində “1) motorlu vaqon, teplavoz, paravoz, lokomotiv; 2) yedək gəmisi” mənalərini ifadə edir. قاطرة sözünün ilkin mənasına gəlincə, o “karvanın ən əvvəlində gedən birinci dəvə” məzmunundadır.

قطار [qıṭa:run] cəmdə قُطَرَات, قِطَارَات, قُطْرٌ kimi işlədilən bu sözün ilkin mənası klassik ərəb dilində “dəvə karvanı, bir-birinin ardınca hərəkət edən dəvələr” kimi işlədilirdi. Lakin sonralar bu söz təkcə dəvə karvanı deyil, sıra ilə, bir-birinin ardınca düzölmüş hər bir canlı üçün də istifadə olunurdu. Müasir ərəb dilində isə semantik yolla meydana gələn قطار sözü “qatar, bir-birinə bağlı vaqonlar” mənasını ifadə edir. Habelə müasir dildə söz birləşməsi şəklində işlədilən bir çox neologizmlərin yaranmasında bir element kimi çıxış edir. Məsələn: القطار الباطني “metro”, القطار البخاري “buxarla hərəkət etdirilən qatar”, قطار كهربائي “elektrik qatarı”, قطار خاص “xüsusi qatar”, قطار سريع “sürət qatarı”, قطار طوالي “birbaşa gedən qatar”, قطار الركاب “sərnişin qatarı”, قطار البضائع “yük qatarı”, قطار المصّفح “zirehli qatar”, قطار الترام “tramvay vaqonu” və s. Qeyd etmək istərdik ki, hərbi termin kimi قطار sözünün “sıra, cərgə” kimi mənalərinə də təsadüf edilir (1,816; 5, 120-214; 6, 315-457).

إذاعة [izə:‘atun] sözü də semantik yolla meydana gələn neologizmlər qrupuna daxil olub, “səsin uzaq məsafələrə ötürülməsi” deməkdir. Bu söz kök etibarilə “1) yaymaq; 2) göndərmək (*sərəncam və s.*); 3) elan etmək, nəşr etmək; 4) hamıya bildirmək, açıb demək; 5) xəbər vermək (*radiostansiya haqqında*)” mənalara malik اذاع feilindən düzəlmişdir. Daha sonra isə إذاعة sözünün semantik cəhətdən inkişaf etməklə “səsin ötürülməsi” kimi daha geniş məna kəsb etmişdir. Müasir dövrdə isə radio cihazının ixtirasından sonra, alınma söz olaraq ərəb dilinin lüğət tərkibinə daxil olan راديو “radio” kəliməsi əvəzinə məhz إذاعة sözü işlənmişdir. Bir müddət sonra isə ərəb dilçiləri tərəfindən اذاع feili geniş istifadə edilməklə ərəb dilində alınma sözlər qəbilindən olan ميكرفون “mikrofon” kəliməsi مذياع sözü ilə əvəzlənmiş oldu. Habelə bu sözün kök hərfləri əsasında yaranan مذيع sözü də neologizmlər sırasına daxil olmuşdur.

هاتف [hə:tifun] sözünün cəmi هواتف [həva:tifu] olub, mənası “qışqıran,

ucadan deyən, səsləyən” deməkdir. Çox nadir hallarda isə bu söz “vicdanın, hissiyatın gizli səsi”, qədim ərəblərin dilində isə ədəbiyyatda, daha dəqiq desək folklorda “səhradakı görünməz xeyirxah ruh” kimi mənaları ifadə edir. Müasir ərəb dilində isə “telefon” mənasında da işlədilir. Telefon XIX əsrin sonlarında səsi ötürmək və almaq üçün istifadə olunan telekommunikasiya cihazıdır. Bu sözün sinonimi olan تلفون ədəbi dildə alınma söz kimi geniş vüsət tapsa belə, ərəblərin dilində هاتف sözünün işlənməsi çox uğurla həyata keçmiş və dildə bu gün də fəal şəkildə işlənməkdədir. Belə ki, تى nisbi sifət şəkilçisi qəbul etməklə bir çox birləşmə və cümlə daxilində هاتفى kimi istifadə edilir. Məsələn; مركز هاتفى “telefon stansiyası”, اتصل “telefonla əlaqə saxlamaq (kimləsə)” və s. فعّال modelində olan bir çox peşə və sənət bildirən isimlər kimi هاتفى sözü də həmin modeldə هُتَّاف kimi “telefonçu” mənasını verir (3, 207-530; 8, 16-58; 9, 24-92; 10).

هَزَّاز [həzzə:zun] sözü dilin lüğət tərkibinin aktiv ehtiyatında özünə-məxsus yer tutmuş olan leksik vahiddir, dilimizə “1) yellənən, yırgalanan; 2) əsən, titrəyən” və s. kimi tərcümə olunur. Kök hərfləri ه و ز və s. hərflərindən ibarət bu söz “yellətmək, tərpətmək, əsdirmək, silkələmək” kimi mənalar ifadə edən II bab هَزَّاز feilindən düzəlmiş isimdir. Müasir dövrdə خَزَّاز dedikdə, texnika termini olan “vibrator” başa düşülür. Vibrator – ritmik titrəyiş əmələ gətirən aparatdır.

Ərəb dilində feil kimi yeni bir məna ifadə etməyən, lakin məsdər formasında ikən neologizm xüsusiyyətinə malik sözlər də vardır. Məsələn üçün تسَلَّل feili məzmun baxımından “soxulmaq, keçmək, gizlicə girmək; sızıb keçmək, sirayət etmək; arxa qapıdan gizlicə girmək” və s. kimi bir çox mənalara malikdir. Onun məsdər forması olan تسَلَّل [təsəllulun] sözü “gizlicə nüfuz etmə, süzülmə, girmə” kimi bir çox anlayışları ifadə edir. Son zamanlar semantik mənasına görə تسَلَّل mənacə zənginləşərək terminologiyada xüsusi çəkiyə sahibdir. Belə ki, idman termini kimi bu söz “ofsayd (futbolda hücumçunun oyundan kənar vəziyyətdə olması)”, tibbi termin kimi isə infiltrasiya (orqanizmin hüceyrə və toxumalarına yad maddələrin keçməsi və orada toplanması hadisəsi) anlamına gəlib çıxır.

Müasir dilin söz ehtiyatında siyasi terminlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu nöqtəyi nəzərdən semantik üsulla əmələ gəlmiş sözlərin bir hissəsini də siyasət və diplomatiya sahələrində işlədilmiş olan sözlər təşkil edir. Məsələn إنتداب sözü tərcümədə “1) göndərmək, yollamaq, ezam etmək, eza-miyyətə göndərmək; 2) səlahiyyət vermək, tapşırıq vermək” kimi olur, ərəb dilinin qrammatik qayda-qanunlarına görə VIII bab feillərinə aid edilir. Onun məsdər forması إنتداب “1) nümayəndə göndərmə; 2) səlahiyyət, hüquq, tapşırıq” kimi mənaları bildirsə də, son dövrlər siyasi termin kimi inkişaf edərək yeni mənalı “mandat” anlayışını ifadə edir. Mandat – iddiaçı tərəfin hüquq və səlahiyyətlərini təsdiq edən sənədə deyilir. تى şəkilçisi qəbul etməklə sifət modeli düzəlir, إنتدابى “mandatlı, mandatı olan” mənalarına gəlib çıxır. Məsələn; منطقة انتدابية “mandat altında olan ərazi” və s. (2; 6; 9; 11; 14).

Fail modelində *منتدب* “nümayəndə göndərən, mandat verən”, məful modelində *منتدب* “nümayəndə kimi göndərilmiş, müvəkkil, səlahiyyətli” kimi tərcümə edilir. Müəyyən sözləri təyin edərək birləşmədən ibarət neologizm əmələ gətirir. Məsələn; *الحكومة المنتدبة* və yaxud *الدولة المنتدبة* “mandatari (mandat almış dövlət)”, *عضو الادارة المنتدب* “idarə heyətinin səlahiyyətli üzvü” və s.

تفريخ [təfri:yxun] sözü *فَرَّخَ* (1) yumurta üstündə oturmaq, bala çıxarmaq; 2) zoğ buraxmaq” II bab feilinin məsdər forması olub, qədim ərəb dilində “bala çıxartmaq”, müasir dildə isə “inkubasiya” mənalərini bildirir. Birləşmə daxilində yeni mənalı ifadələrdən ibarət neologizmlər də yarada bilər: *آلة للتفريخ* “quşçuluq ferması” və s.

Bəzən ərəb dilində semantik yolla yaranmış neologizmlər əmələ gəlmiş kök hərflərinə nəzər saldıqda, onlar dilin lüğət tərkibində heç bir neologizmlik xüsusiyyəti daşmır. Misal üçün *أفراص* [əqra:şun] kimi semantik cəhətdən yeni anlayış bildirən bu söz ərəb dilinin lüğət tərkibində əvvəllər “1) başlıq (qadın baş bəzəyi); 2) kökə, qoğal”, XIX əsrdən etibarən “plastinka, val, qrammafon”, müasir dövrdə isə öncə bildirdiyi məfhumları saxlamaqla “disk” mənasını ifadə edir. Lakin *فُرُصٌ* sözünün kök hərflərindən ibarət feil formalarının bildirdiyi mənalara (*فُرُصٌ* – 1. çimdikləmək, sancmaq, çalmaq, dişləmək; 2. yaralamaq) diqqət yetirsək, onların tamamilə müxtəlif mənalara ifadə etdiyinin şahidi olarıq. Qeyd etmək lazımdır ki, *فُرُصٌ* uzlaşan və ya uzlaşmayan təyini söz birləşmələri tərkibində yeni-yeni ifadələr də əmələ gətirmiş olur. Məsələn; *قرص مرص* – disket, *قرص صلب* – sərt disk (komputerdə), *قرص مضغوط* – CD, *قرص التليفون* – telefon aparatının diski; *قرص الشمس* – günəşin diski, *رمم القرص*, *قذف القرص* – *idm.* diskatma və s.

Ərəb dilində semantik yolla əmələ gələn neologizmlərdən dörd kök samitlilər də mövcuddur. Misal üçün *دَرَدَشَةٌ* [dərdəşətu:n] sözü ərəb dilində daim “boş-boş danışma, çərənçilik, boşboğazlıq” mənalərində işlədilmişdir. Lakin bu söz son zamanlar komputerin ixtirasından sonra beynəlxalq virtual şəbəkənin meydana gəlməsi səbəbiylə, mənası semantik cəhətdən genişlənərək “çat, söhbət” kimi anlayışları bildirir. Bundan başqa bu sözün *دَرَدَشَ* (1. boş-boş danışmaq, çərənləmək, boşboğazlıq etmək, çənə vurmaq; 2. internet vasitəsilə söhbətləşmək, danışmaq, çatda yazışmaq) kimi feil forması da mövcuddur.

Ərəb dilçiliyində suffiks, prefiks, şəkilçilərlə yanaşı bəzi köməkçi sözlər neologizmlərin yaranmasında vasitə olan əsas ünsür və elementlərdəndirlər. Həmin bu köməkçi sözlər dil daşıyıcıları olan ərəblər tərəfindən dildə uzun müddət işlənmişdir. Müasir dövrdə isə onlar bu və ya digər sözün əvvəlində, sonunda gəlməklə neologizm əmələ gətirir. Neologizmlərin yaranmasında bu elementlər işləndiyi sözlə birlikdə uzlaşan və ya uzlaşmayan təyini söz birləşməsi əmələ gətirir. Belə ki, latın mənbəli bu elementlər ərəb dilində müəyyən qarşılıqla işlədilir. Məsələn: *avto* – *أليّ*, *loqos* – *علم*, *metr* – *قياس*, *mikro* – *مصغر*, *mini* – *صغير*, *mono* – *أحاديّ*, *multi* – *متعدد*, *post* – *بعد*, *pre* – *قبل*, *re* (yenidən) – *اعادة*, *anti* – *مضادّ* və s.

جهاز التليفزيون “televizor” və s. kimi ifadələr جهاز الرّوحيّ [cihə:zun] sözünün, خطّ جويّ “aviaxətt”, بريد جويّ “aviapoçt”, نقل جويّ “aviatransport” və s. kimi birləşmələr جويّ [cavviyyun] vasitəsilə düzəlir.

Ərəb dilinin lüğət tərkibində bir çox sözlər ayrılıqda öz köhnə mənalarında işlənərək semantik yolla heç bir yeni mənə ifadə etməsələr də onlar müəyyən sözlərlə qrammatik baxımdan izafət, uzlaşan təyini söz birləşmələri əmələ gətirərək neologizm yaradırlar. Yəni sözün mətn daxilində digər sözlərlə əlaqəyə girmək xüsusiyyəti onun semantikasının genişlənməsinə səbəb olur.

كشاف [kəşşə:fun] ərəb dilində كشف “açmaq, ortaya çıxarmaq, kəşf etmək” və s. kimi mənaları özündə ehtiva edən feilin əsasında düzələn söz olub, mənası “açan, ortaya çıxaran” deməkdir. نور və ya مصبح sözləri ilə uzlaşan təyinlər olaraq المصباح الكشاف və ya النور الكشاف “projektor”, كهربائي sözü ilə birləşmə əmələ gətirərək الكشاف الكهربائي “elektroskop” kimi neologizmlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. كشف [kəşşə:fəton] sözü isə qeyd etdiyimiz كشف کالمەsinin cəm forması kimi işlədilir. Bundan başqa təkdə işlənən söz kimi ayrı-ayrı mənaları bildirir. Birinci mənada “tədqiqatçı, alim”, müasir dövrdə isə semantik baxımdan digər bir mənada “ləpirci, kəşfiyyatçı, boyskaut” (2; 13) kimi anlayışları da ifadə edir. Boyskaut əsası XX əsrin birinci yarısında Baden Pavel tərəfindən qoyulmuş, gəncləri mədəni və fiziki cəhətdən inkişaf etdirmək məqsədini güdən qeyri-siyasi, beynəlxalq gənclər ittifaqıdır. كشف sözünü cəm bildirən mənada ifadə etmək üçün الفتیان الكشافة və ya الشبان الكشافة “boyskautlar” kimi birləşmələri qeyd edə bilərik. Yuxarıda göstərdiyimiz mənələrdən başqa bu sözün həm “gömrükxana yoxlayıcısı” kimi tərcüməsi, كشف جمركية، كشف الجمرك kimi qarşılığı da vardır. كشف sözünə qrammatik nöqteyi nəzərindən diqqət yetirmiş olsaq, o bir sözün təkdə verilmiş forması olduğu təqdirdə, digər bir sözün cəm forması kimi işlədilir. Tam əminliklə qeyd edə bilərik ki, hal-hazırda əsasən bu sözün təkdə olan formasına daha tez-tez təsadüf edilir.

تسويق [təsvı:qun] “سوق” feilinin “bazara göndərmək, bazara çıxarmaq, satmaq” kimi mənalarını əsas götürərək, ondan məsdər forması düzəldilmişdir. İstər məzmununa görə, istərsə də ifadə etdiyi mənə neologizm hesab olunmayan “satış” mənasında işlədilən تسويق sözü müəyyən söz birləşmələri tərkibində neologizm əmələ gətirmişdir. Misal üçün onu qeyd edə bilərik ki, son dövrlərdə insanların məişət həyatında müstəsna xidmətləri olan “onlayn ticarət”, yəni “internet marketing” (e-marketing) sözləri ərəb dilində التسويق kimi birləşmələrlə ifadə olunur.

Fikrimizi daha aydın şəkildə ifadə etməkdən ötrü, V bab تضخم “böyümək, artmaq; şişmək (məs; damar); məcaz; şişmək (məs.iş)” feilini təbii olaraq neologizm deyildir. Çünki, semantik cəhətdən heç bir yeni mənə ifadə etmir. Məsdər formasında تضخم “artma, genişlənmə” kimi tərcümə olunur. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz كشف və تسويق sözləri kimi تضخم sözü müəyyən sözlərlə birləşmələrdən ibarət neologizmlər yaradır. Məsələn: التضخم المالي – iqt. inflyasiya, التضخم الإنتاج – artıq istehsal və s.

Müasir ərəb dilində semantik yolla əmələ gəlmiş elə neologizmlər də mövcuddur ki, onların mənaca inkişaf etməsi yalnız ərəb dili üçün xarakterik olur. Bu söz ərəb dilinin öz sözü olduğuna və beynəlmiləl xarakter daşdığına görə, digər dünya dillərinə ərəb dilindən keçən alınma söz kimi daxil olmuşdur. Bu sözlər əsasən beynəlxalq münasibətlər və siyasi hadisələr nəticəsində ərəb ölkələrində yaranmış adlarla əlaqədardır.

انتفاضة [intifa:ðætun] ات şəkilçisi qəbul etməklə cəm formasını düzəldən bir söz olub mənası dilimizə “1) üsyan; inqilabi çıxış; 2) titrəmə, əsmə; lərzə” kimi tərcümə olunur. Lakin son zamanlar ərəb dilində bu söz yeni mənə ifadə edir ki, bu Azərbaycan dilinə “İntifada”, yəni fələstinlilərin İsrail işğalına qarşı başladığı müqavimətin kimi tərcümə edilir (10).

طالبان [ta:libə:n] طالب “1) axtaran; xahiş edən, tələb edən; 2) tələbə, oxuyan” mənalarını özündə cəmləşdirən sözün təsniyə formasıdır. Bu gün müasir ərəb dilində və ya dövrü mətbuatda طالبان sözü heç də iki tələbə anlamında başa düşülmür. Əsasən qəzet və jurnallarda, radio və televiziya səsəndirilən bu söz 1996-2004-cü illərdə Əfqanıstanın bütün ərazisini idarə etmiş hərəkatın adı kimi vurğulanır.

القائدة [əlqa'idətu] sözünü ərəblər “1) başçı, rəhbər, 2) baza” və s. kimi mənələrdə istifadə etmiş olsalar belə, XX əsrin sonlarında sözün semantik cəhətdən inkişafı nəticəsində yeni bir mənə kəsb etmişdir. Bu yeni mənə dedikdə, Üsəmə bin Ladenin lideri olduğu terror təşkilatının adı kimi başa düşülür.

Ərəb dilində semantik üsulla yaranmış olan sözlər təkcə əsl ərəb sözlərindən deyil, bəzi hallarda digər əcnəbi dillərdən ərəb dilinə keçmiş alınma sözlər hesabına əmələ gələ bilər. Məsələn البريد [əl-bəri:yd] sözü ərəb dilinə fars dilindən birbaşa daxil olan söz olub, ərəb dilinin qrammatik qayda qanunlarına, forma və modellərinə uyğunlaşdırılmaqla ərəbləşdirilmiş kəlimə statusunu əldə etmişdir. Bu söz klassik ərəb dilində “çapar, ayaqçı, qasid, elçi və s.” kimi mənaları bildirsə də, müasir dövrdə dilimizə “poçt” mənəsinə gəlib çıxmışdır. Öz köhnə mənəsini itirmiş bu sözə əsasən birləşmə daxilində işlənməsinə daha çox təsadüf edilir. Məsələn; دار البريد “poçt məntəqəsi”, خاتم البريد “poçt ştampları”, البريد الدولي “beynəlxalq poçt”, البريد السياسي “diplomatik poçt”, مكتب البريد “poçt markası”, طابع البريد “poçt qutusu”, صندوق البريد “poçt şöbəsi”, البريد السريع “sürətli poçt” və s.

Bütün bu qeyd etdiyimiz fikirlərdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir ərəb dilinin lüğət tərkibi daim zənginləşir və onun söz ehtiyatı inkişaf etməkdə davam edir. Bundan başqa, dildə işlədilən sözlərin bəziləri özlərini doğrultmadığı üçün aradan çıxmış, yeni, daha məqsədəuyğun sözlərlə əvəz edilmiş, bəziləri isə öz sabitliyini qoruyub saxlamış, bəziləri isə yeni məzmun kəsb etmişdir. Məhz bu yeni məzmun kəsb edən sözlər semantik yolla əmələ gəlmiş neologizmlər hesab olunur. Yəni, neologizmlər həm formasına, həm də məzmununa görə yeni olan sözlər və ifadələr hesab olunur. Məzmununa görə yeni sayılan və yaxud semantik yolla əmələ gələn sözlər dilin öz daxili bazası hesabına əmələ gəlmiş sözlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev R. Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət: 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 423 s.
2. Əliyev R. Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət: 2 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 807 s.
3. Məmmədəliyev V.M., Qaradağlı V.A., Məlikov T.P. Azərbaycanca-ərəbcə lüğət. Bakı: Bakı Universiteti, 2012, 536 s.
4. Müasir Azərbaycan dili, 3 cildə, I cild, Bakı: Çıraq, 2010, 351 s.
5. Баранов Х.К. Большой арабско-русский словарь, том 1, 10-е издание, М.: Валерий Костин, 2002, 942с.
6. Никульцева В.В. Словарь неологизмов Игоря-северянина. М.: Азбуковник, 2008, 379 с.
7. Щагалова Е.Н. Словарь новейших иностранных слов. М.: Астрел, 2009, 943с.
8. Omar Al-Ayyubi, English-Arabic dictionary, London: Academia, 2006, 688s
9. مجلة لسان العرب، العدد: الرابع والخمسون (54)، الرباط – كانون الأول 2002، ص286
10. المعانى// <http://www.almaany.com>
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti// <http://azerdict.com/izahli-luget>

НЕОЛОГИЗМЫ В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ, КОТОРЫЕ ОБРАЗОВАЛИСЬ СЕМАНТИЧЕСКИМ СПОСОБОМ

Т.П.МЕЛИКОВ

РЕЗЮМЕ

В данной статье теоретически исследуется тема неологизмов, образовавшихся семантическим способом в современном арабском литературном языке, и приводятся примеры. По значению, семантические неологизмы – слова, выражающие новые оттенки. По форме эти слова не несут никакого признака новизны, они считаются неологизмами лишь по значению.

Ключевые слова: грамматика, семантика, форма, содержание, значение

SEMANTICALLY FORMED NEOLOGISMS IN THE ARABIC LANGUAGE

T.P.MALIKOV

SUMMARY

The article theoretically analyzes semantically formed neologisms in the modern Arabic literary language, and provides a number of examples. Semantic neologisms are the words that express new meanings. These words that don't bear any novelty by form are considered neologisms only for their content.

Key words: grammar, semantics, form, content, meaning

JURNALİSTİKA**UOT 070; 002. 2 (091)****SOVET DÖVRÜ TƏDQIQATLARINDA
MƏTBUATŞÜNASLIĞIN METODOLOJİ PRİNSİPLƏRİ****Q.D.QULİYEVA***Bakı Dövlət Universiteti**Haciyeva.aytan_94@mail.ru*

20-ci yüzilin 70 ildən artıq dövrü sovet mətbuatının fəaliyyət göstərdiyi illərə təsadüf etsə də bu dövrün də xüsusi yeri vardır və bunları danmaq düzgün olmazdı. Ona görə də indi onun həm mənfi, həm də müsbət cəhətlərindən qısa da olsa söhbət açmaq yerinə düşərdi. İlk olaraq onu qeyd edək ki, məhz bu illərdə ölkəmizdə qəzet və jurnalların şəbəkəsi genişlənmiş, mətbuat kütləvi informasiya vasitələrinin yeni növləri hesabına zənginləşmişdir. Jurnalistikanın çeşidli növləri meydana çıxmışdır. Mətbuatda da çoxpartiyalı, sinifi olsa da, vətənpərvər jurnalistlərimiz öz qələmlərini xalqın xidmətində işlətməyə cəhd etmişlər və bu yolda təqiblərə də məruz qalmışlar.

Açar sözlər: cəmiyyət, ideologiya, metodologiya, ədəbi tənqid, problematika, siyasi mühit, ictimai problemlər

Təbii ki, bütün sahələrdə olduğu kimi mətbuat da sovet rejiminin, ideologiyasının “qayda-qanunlarının” təsiri altında fəaliyyət göstərirdi. Odur ki, Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan jurnalistikasının nəzəri konsepsiyası və fəaliyyət mexanizmi əvvəlki mərhələdən ciddi şəkildə fərqlənirdi. “Mətbuat əsasən Sovet təbliğat maşınının “təkərciyinə və vintciyinə” çevrilmişdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu heç də o demək deyil ki, Sovet dönəmində Azərbaycan jurnalistikası heç nə qazanmamış və heç nəyə nail olmamışdır. Məsələn, mətbuatın kütləviliyi, onun dilinin, üslubunun daha da təkmilləşməsi, peşə sənətkarlığının artırılması və s. Amma cəmiyyət göstəriciləri etibarlı ilə müəyyən uğurlar əldə etsə də jurnalistikanın funksiyaları, prinsipləri və dəyərləri baxımından geriləmələr də olmuşdur.

Bu da ondan irəli gəlirdi ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra mətbuatın inkişafı daha çox partiyalı mövqe ilə bağlı idi. Ümumiyyətlə, “Bolşevizim kimi onun Azərbaycan jurnalistika ənənələri və ideyaları da milli etnomədəni xüsusiyyətlərimizə doğma olmayıb, rusların milli-tarixi mübarizə və xarakteri ilə daha yaxından səsleşmişdir” [8]. Bu jurnalistika məktəbinin ideya -yaradıcılıq ənənələrini mərkəzdə əvvəllər

“İskra” qəzeti, sonra isə “Pravda” davam etdirdi. Respublikamızda isə Azərbaycan bolşevik mətbuatının ilk nümunəsi olan “Təkamül” (1906), sonra isə “Kommunist” və (1919) “Bakinskiy raboçiy” (1906) sinfi mübarizəyə başlayıb.

Sonralar “Azərbaycan gəncləri”, “Molodyoj Azerbaydjana” (1919), “Bakı”-“Baku” (1958), “Ədəbiyyat və incəsənət” (1934) və sair tanınmış mətbuat orqanlarında kommunist ideologiyası ilə bağlı məsələlərlə yanaşı respublikanın iqtisadi, elmi, mədəni inkişafı ilə əlaqədar problemlər də öz əksini tapırdı. Xalqın həyatının işıqlandırılmasında, ideoloji buxovların mövcudluğuna baxmayaraq, öz səhifələrində, qismən də olsa müxalif fikirlərə də yer verən, o dövr üçün doğrudan da vətənpərvər ruhlu məqalələr dərc edən mətbuat orqanlarının milli şüurun və özünüdərkini formalaşdırılmasında böyük rolu olmuşdur.

Bu qəzetlərin xalqımızın dil, ədəbiyyat və mədəniyyətinə həsr etdiyi, azərbaycançılıq ideyasına xidmət edən yazıları (onlar çox az olsa da var) bu gün də aktual olaraq qalır və totalitar rejim şəraitində belə Azərbaycan jurnalistikasının mövqeyini nümayiş etdirir. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan mətbuatı kommunist ideologiyasının güclü təsiri altında fəaliyyət göstərsə də, nisbətən öz milli varlığını qoruyub saxlamağa çalışmış, əldə etdiyi zəngin ənənələri davam etdirərək respublikanın ictimai-siyasi həyatında fəal rol oynamışdır. Məhz bu dövrdə publisistikanın tamamilə yeni bir növü-teleradio jurnalistikası təşəkkül tapdı. Mətbuatımızın coğrafiyası və ifadə vasitələri genişlənərək respublikanın ictimai-siyasi həyatının demək olar ki, bütün sahələrini əhatə etmişdir. Amma yenə də bütün bunlarla yanaşı bolşevizmin sinfi mübarizə ideyaları Azərbaycan bolşevik jurnalistikasında artıq kifayət qədər qabarıq şəkildə nəzərə çarpırdı. “Hətta bolşevik mətbuatı və jurnalistikası Azərbaycanın milli demokratik fikirli partiya və mətbuatına müxalif, bir çox halda isə rəqib və düşmən mövqe nümayiş etdirməyə üstünlük verirdi” [8].

Nəticədə uzun illər Sovet mətbuatı cəmiyyətdə təkpartiyalılığın, sinfi hakimiyyətin, proletar ağalığının tərəfdarı kimi çıxış edibdir. Uzun illər Azərbaycan dövrü mətbuatının tədqiqi ilə məşğul olan ədəbiyyatşünas və mətbuatşünas alim filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramoğlunun fikrincə “aparılan araşdırma və təhlillərdən göründüyü kimi, bolşevik jurnalistika məktəbi də azadlıq və istiqlaliyyət tərəfdarı idi. Ancaq bu, milli ümumbəşəri olmayıb, sinfi mahiyyətli olduğu üçün nöqsanlı və Azərbaycan üçün qəbul edilməz idi. Təsədüfi deyil ki, elə sovet imperiyasının illərində milli jurnalistikamızın tərkib hissəsi olan Azərbaycan mühacirət mətbuatı və jurnalistikası bolşevizmə, bolşevik (kommunist) jurnalistikasına qarşı ardıcıl və kəskin mübarizə aparırdı” [8].

Nəticədə bolşevizmin sinfi mübarizə ideyaları Azərbaycan bolşevik jurnalistikasında kifayət qədər qabarıq şəkildə nəzərə çarpmağa başlamış və mətbuat haqqında yazılan tədqiqat əsərlərində də bu ideologiya qabarıq verilirdi. 1920-ci ilin aprel işğalından sonrakı (əsasən 1980-ci illərin sonlarına

kimi) Sovetlər dövründə aparılan tədqiqatların böyük əksəriyyəti sırf dövrün ideoloji rejiminə uyğunlaşdırılmış əsərlərdir. Bu əsərlərdə də hadisələr, faktlar eyni dəqiqlik, yüksək elmi, obyektiv səviyyədə şərh və tədqiq olunmamış, düzgün, dəqiq ümumiləşdirmələr aparılmamışdır. “Həmin mənbələrdə tarixi faktlara, qaldırılan problemlərə, onların müəlliflərinə zaman-zaman münasibət müxtəlif olub” [5, 23]. Odur ki, həmin tədqiqatlarda məntiqi ardıcılıq, elmi-metodoloji yanaşmalar çox fərqlidir. Unutmayaq ki, tarixi proseslərə inkarçılıq, unutkanlıq və ən əsası ideoloji mövqedən yanaşmaq arzu edilməz bir haldır və bu elmdən kənar hesab olunmalıdır.

Beləliklə, SSRİ-nin yaranması və Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin formalaşmağa başladığı bir vaxtda yeni dövlət rejimi və siyasi prinsiplər ilə əlaqədar olan bu münasibət tərzini əsasən ədəbi mühitə də təsir edirdi. Çünki sovet dövründə jurnalistikanı təbliğatdan kənar təsəvvür etmək mümkün deyildi. Yalnız dövlətin və partiyanın monopoliyasında olan kütləvi informasiya vasitələri bolşevik (kommunist) partiyasının ideologiyasını təbliğ etməklə məşğul olmuşdur.

Bu təbliğat da amansız şəkildə 1920-40-cı illər ərzində aparılmışdır. Ona görə də bəzi tədqiqatçılar 1920-37-ci illər dövrünü milli ruhlu mətbuata münasibətdə “siyasi məqsədlər dövrü kimi” adlandırırlar [6, 19]. “Siyasi məqsədlər dövrü” adlanan bu dövrdə kommunistlər siyasi məqsədlərini həyata keçirmək üçün böyük sənət və sənətkarlıq məsələlərini arxa plana keçirərək hakim partiyanın ideologiyasını təbliğ edirdilər. Bu zaman isə siyasi ittihamlar, siyasi məhkəmələrə çevrilərək xalqın düşünən ziyalisini məhv etdi. Siyasi məhkəmələrə çevrilən bu odlu-alovlu mətbu çıxışları təəssüflər ki, əsasən öz tədqiqatçılarımıza məxsusdur. Bolşevik təmayüllü mətbuatın yaradıcılarından olan Əli Nazim, Mustafa Quliyev, Ruhulla Axundov, Hənəfi Zeynallı, Əliheydər Qarayev, Sültan Məcid Qənizadə, Tağı Şahbazi, Bəkir Çobanzadə, Əli Vəliyev, Mehdi Hüseyn, Cəfər Xəndan, Məmməd Cəfər, Mirzə Ələkbər Kazımov və başqalarının əsərləri sırf dövrün ideologiyasına uyğun yazılıbdır. (Doğrudur sonradan onların böyük əksəriyyəti, məsələn Ə.Nazim, M.Quliyev, H.Zeynallı, R.Axundov, T.Şahbazi, B.Çobanzadə yanlış yolda olduğunu dərk edərək səhvlərini düzəltmək fikrinə düşdülər və bu zaman 37-nin qurbanı oldular). Məsələn, S.M.Əfəndiyevin “Türk dilində ilk bolşevik qəzetləri”, Ə.Qarayevin “Partiya və mətbuat”, T.Şahbazinin “Türk fəhlə mətbuatının tarixi”, H.Cəbiyevin “Türk fəhlə mətbuatının iyirmi illiyi”, “Kommunist”in yubileyi” və s.

Sovet hakimiyyəti dövründə bütün SSRİ-də KİV-in baş idarə subyekti Sov. İKPMK idi. Mətbuat partiyanın qurultaylarında, konfranslarda qəbul olunmuş qərarlarla idarə olunurdu. Məsələn, Azərbaycanda yeni bir qəzet buraxmaq üçün Azərbaycan SSR KP MK-nın xüsusi qərarı olmalı idi. Partiya KİV-in tipologiyasından tutmuş onun dövrüliyinə, məzmununa, tərtibinə, redaksiyasının strukturuna, onun təşkilati-kütləvi işinə, auditoriya ilə əlaqələrinə qədər hər şeyi nəzarət altında saxlayırdı. Bütün bunlar ona görə idi ki,

mətbuat hər şeydən əvvəl partiyanın əlində xalqa rəhbərlik, təbliğat və təşviqat aləti rolunu oynayırdı.

1930-cu illərdən sovet jurnalistika sistemində jurnal nəşri hiss olunacaq dərəcədə yenidən formalaşdı. “Maarif və mədəniyyət” (bir müddət “İnqilab və mədəniyyət” adı ilə də çıxıb), “Şərq qadını”, “Ədəbiyyat cəbhəsi”, “Hücum” və s. Jurnallar səhifələrində proletar ədəbiyyatı və mətbuatı məsələlərinə geniş yer verirdilər. Məhz bu jurnalların sayəsində ədəbi cəmiyyətlər proletar ədəbiyyatının vəzifələrini həyata keçirmək və ona nəzarət etmək funksiyası qazandılar. Moskvada rus ədəbi-ictimai fikrində böyük rezonans doğuran ədəbi hadisələr dərhal əyalət ədəbi sferalarında əks-səda verirdi. Məsələn, dövrün ədəbi tənqidçilərindən olan M.Quliyevin “Ədəbiyyatşünaslıq cəbhəsində mübarizə”, M.Hüseynin “Ədəbiyyatşünaslıqda menşevizm əleyhinə” adlı məqalələri mərkəzin ədəbiyyat strategiyasını mexaniki sürətdə həyata keçirməkdən başqa bir şey deyildi. Beləliklə, proletar ədəbiyyatı və mətbuatı hakim ideologiyanın rüporuna çevrildi, bu ideologiya isə marksizm-leninizm ideologiyası idi.

Dövrün gənc ədəbi-tənqidçisi, elmi-tənqidi və publisistik məqalələrin müəllifi Əli Nazim yazırdı: “Oktyabr inqilabından sonra şuralı məmləkətlərdə, hər şeydə olduğu kimi, ədəbiyyat da, ədəbiyyat ideologiyasında, ədəbiyyat məfhumunda da inqilab vücuda gəldi və bir çox yazıçıları özünə cəlb etdi. Bunlar tərəfindən anlaşıldı ki, əvvəl ədəbiyyata deyil, xalqa xidmət etmək lazımdır” [9].

Əslində bu ədəbiyyat xalqdan çox uzaq, yalnız bolşevik ideologiyasını təbliğ edən bir ədəbiyyat idi. Elə tənqidçi “Sağ qorxu ilə amansız mübarizə” adlı məqaləsində fikrini açıq şəkildə bəyan edirdi: “Ədəbiyyatımızı bolşevikləşdirmək, onu həqiqi proletar ədəbiyyatı etmək üçün bütün bu yollarda və cəbhələrdə amansız, şiddətli, rəhimsiz bir mübarizə və mücadilə aparmalıyıq” [7].

1920-30-cu illər dövrü mətbuatının ən fəal ədəbi tənqidçilərindən olan H.Zeynallı, M.Quliyev, Ə.Nazim, R.Axundov, M.Hüseyn və başqaları nəinki yalnız ədəbiyyatı və mətbuatı, hətta bütün ədəbi mühiti bolşevikləşdirmək və “inqilab”i xidmətə sövq edirdi. Ə.Nazim kimi M.Hüseyndə ədəbiyyatımızı, mətbuatımızı bolşevikləşdirmək uğrunda mübarizədə daha amansız, rəhimsiz olmağı tələb edirdi.

“Ədəbiyyatımızın, mətbuatımızın bolşevikləşdirilməsi və proletar mətbuatı, ədəbiyyatı yaratmaq uğrunda aparılan” [4, 29] bu mübarizə ədəbi mühitimizdə 1960-70-cı illərə qədər davam etdi. Doğrudur İ.V.Stalinin vəfatından sonra SSRİ-də ictimai-siyasi mühitdə olduğu kimi, ədəbi-mədəni mühitdə də müəyyən dəyişikliklər başlamışdır. Amma bu çox cüzi idi. Əgər belə olmasaydı “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin ikinci cildində məşhur xeyriyyəçi, Azərbaycan mədəniyyətinin, mətbuatının, maarifinin inkişafında ölçüyəgəlməz dərəcədə xidmətləri olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında cəmi bir cümlənin yazılmasına görə kitabın bütün titajı “həbs edilməzdi”. Bu haqda görkəmli tədqiqatçı alim Əziz Mirəhmədov yazırdı: “Respublika Baş

Mətbuat idarəsi rəisi MK-nin birinci katibinə yazılı məlumat verilmişdi ki, mən Azərbaycan mədəniyyəti tarixini təhrif etmişəm. Nəticədə kitabın bütün tirajını “həbs etdilər” və “zərərli vərəqi” çıxıb götürdülər” [1, 107].

Görkəmli şair Səməd Vurğun “Mətbuatımız haqqında” adlı məqaləsində “Mətbuatımızı zəmanəmizin ensiklopediyası” adlandırdığı halda onun inkişafını yanlış olaraq yalnız mərkəzlə, onun dəstəyi ilə bağlayırdı: “Mətbuatımızın həyatında istiqamətverici rol oynayan mübariz ali bir qərargah olan “Pravda”nın bu işdə böyük və nəcib xidmətlərini ayrıca qeyd etmək istərdim” [3, 35] söyləməklə Azərbaycan mətbuatının yaranmasında və inkişafında çox böyük əzab-əziyyətlərə qatlaşan öz ziyalılarımızın xidmətlərini inkar etmiş olur.

1920-50-cı illər ərzində aparılan tədqiqat əsərlərinə diqqət yetirsək görərik ki, milli ictimai fikir tariximizdə təkanverici rolu olan bütün millətpərəst ziyalılarımıza, o cümlədən “Füyuzat”çılara həddən ziya mənfi münasibət olub. “Füyuzat” ədəbi məktəbinin tədqiqatçısı prof. Ş.Vəliyev yazır ki: “...həmin illərdə S.Hüseyn, A.Şaiq, C.Məmmədquluzadə, Ə.Abid və başqaları ənənəvi tarixi-müqayisəli təhlil üsulu ilə füyuzatçıların yaradıcılığına qiymət verir, onların irsini, bütövlükdə “Füyuzat” ədəbi məktəbinin mövqeyini aydınlaşdırmağa çalışırdılar. Lakin bolşevik ruhu, kommunist düşüncəsi getdikcə ədəbi mühitə hakim kəsilir, sosialistlərin çekist məntiqilə qiymət verilir” [6, 19]. Bu ruhda yazılan çoxsaylı məqalələrdə tənqidçilərimiz marksist-leninçi metodologiyaya əsaslanaraq füyuzatçıları kəskin tənqiddə tuturdular.

1950-ci illərin axırlarından 1960-ci illərin əvvəllərinə kimi aparılan tədqiqat əsərlərində nisbətən bu mənfiliklərin aradan qaldırılması hiss edilsə də müəlliflər dolayısı ilə yenə də sosialist realizmi metodunun hegomonluğu nəticəsində romantiklərə müəyyən dərəcədə ögey münasibət bəsləyirdilər. Amma tənqid məqsədi ilə olsa da onlar füyuzatçıları demək olar ki “unutmağa” qoymadılar. Tədqiqatçılardan K.Talıbzadə, M.Paşayev, Ə.Mirəhmədov, F.Qasımsızadə, M.İbrahimov füyuzatçıları “ədəbi-elmi təhlil müstəvisindən çıxmağa qoymurdular” [6, 21].

Hələ 1947-ci ildə romantiklərin yaradıcılığına qəti qadağa qoyulduğu bir zamanda ədəbiyyatşünas alim prof. M.Paşayev “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” adlı əsərində romantik ədəbi məktəbin nümayəndələri olan S.Səlması və S.Mənsur, yaradıcılığı haqqında qısa da olsa təsəvvür yaratmağa çalışmışdı. Təbii tədqiqatçı alim də başqaları kimi hakim ideologiyanın qanunlarına tabe olmalı idi. Lakin bəzi tədqiqatçılarımızdan fərqli olaraq heç olmasa bu yolla onları gələcək nəsillərə catdırmaq və unudulmamaları üçün çalışmışdır.

Dövrün digər tədqiqatçıları kim Ə.Mirəhmədov da ““Həyat”ı “öz sələfinin açdığı mürtəce yolu daha da dərinləşdirməkdə” [3, 97] günahlandırır. “Füyuzat”ı “Həyat”ın sələfi adlandıran alim bəzilərinə nisbətən tənqidi fikirlərini “yumuşaq” tərzdə bildirməklə kifayətlənib. Akademik K.Talıbzadə isə “Füyuzat”ı burjua mətbu orqanı adlandırsa da onun “sanballı bir məcmuə, olduğunu da qeyd edirdi [3, 118].

Əslində füyuzatçılar və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları olan yazarların həyatı, yaradıcılığı haqqında totalitar dövlət rejimi, onun rəsmi senzurası çox ciddi maneə rolunu oynayır. Məsələn, Azərbaycan mətbuatının, xüsusən də satirik mətbuatının görkəmli tədqiqatçısı Nazim Axundov uzun müddət milli ruhlu mətbuatımızı və onların yazarlarını tənqid atəşinə tutmuşdu. Tədqiqatçı alim yazırdı: “Qeyd etmək lazımdır ki, Müsavat ağalığı illərində “Şeypur” (1918-1919) və “Zənbur” (1919) kimi əksinqilabi mahiyyət daşıyan, burjua mülkədar hökumdarlığını müdafiə edən “gülü” jurnallar da olmuşdur ki, onlar barədə müfəssəl danışmağı məqsədə uyğun bilmədik” [1, 3].

Müəllifin söz açmağı məqsədə uyğun bilmədiyi bu jurnallar alimin tədqiq etdiyi (yalnız “Molla Nəsrəddin” istisna olmaqla) “Ari” (1910-1911), “Ləklək” (1914), “Məzəli” (1914-1915), “Məşəl” (1919-1920) və s. Jurnallardan fərqlənmir və mətbuat tariximizdə heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. “Şeypur” və “Zənbur” satirik jurnallarının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ideyalarının təbliğində böyük rol oynadığını inkar etmək mümkün deyil və onların satirik jurnalistika tarixindəki yerini, özünəməxsusluğunu danmaq da düz olmazdı.

Sonda qeyd etmək istərdim ki, sovet dövrü fəaliyyət göstərən mətbuatı, ideya-siyasi istiqamətindən asılı olmayaraq bütövlüklə, obyektiv, ideoloji asbektədən uzaq şəkildə tədqiqata cəlb etmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov N. Azərbaycanın satira jurnalları (1906-1920-ci illər). Bakı: Maarif, 1968, 300 s
2. Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. 2 cildə, I c. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 439 s
3. Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. 2 cildə, II cild. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 435 s
4. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. 3 cildə, II c. (Dərslik). Bakı, 2010, 436 s.
5. Mehdiyev M. Azərbaycan jurnalistikasının tədqiqi məsələləri. Bakı: Elm, 2014, 100 s
6. Vəliyev Ş. “Füyuzat” ədəbi məktəbi. Bakı: Elm və təhsil, 1999, 443 s.
7. “Kaspi” 20 iyul 2011
8. “Kommunist” 21 oktyabr 1929
9. “Yeni yol” 28 dekabr 1924

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ПЕЧАТОВЕДЕНИЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

Г.Д.ГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

История печати Азербайджана всегда находилась в центре внимания. Современность анализируется как эстетическая категория в драмах связанных с историческими личностями. В 1920-30-е годы литературный процесс в методологическом и идеологическом отношении развивался в соответствии с принципами социалистического реализма.

Ключевые слова: идеология, общество, политическая среда, социальная проблема, методологический литературная критика

**METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF PRESS STUDIES
IN THE RESEACH WORKS OF THE SOVIET PERIOD**

G.D.GULIYEVA

SUMMARY

Although Soviet periodic press already functioned in the 70s of the XX century, it cannot be denied that this period had its peculiar importance. So, both, its positive and negative sides raise interest. It should first be noted that the network of newspapers and magazines expanded during this very period, press enriched at the expense of new means of Mass Media. Diverse types of journalism appeared. In spite of being multi-partied and multi-classed our patriotic journalists used their pens to serve the nation and were pursued on this way.

Key words: ideology, society, political environment, social problem, methodological literary criticism

070; 002. 2 (091)**HÜSEYN CAVID VƏ AZƏRBAYCAN ROMANTİZMİ****S.Q.HƏSƏNOVA***Bakı Dövlət Universiteti**Haciyeva.aytan_94@mail.ru*

Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatında romantizim ədəbi məktəbinin ən güdrətli nümayəndələrindən bir idi. Bir çox romantiklər kimi onun da yaradıcılığı sovet dövründə tədqiqatdan kənarda qalmışdır. 1990-cı illərdən sonra bir çox romantiklər kimi H.Cavidin də yaradıcılığı yenidən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etdi və bu sahədə mühüm işlər göründü, dəyərli tədqiqat əsərləri yazıldı və s.

Açar sözlər: Romantika, lirika, problematika, ideologiya, aktual, ideya, ədəbi proses.

Tədqiqatçıların fikrincə, dünya ədəbiyyatı və incəsənətində, xüsusən də Qərbi Avropada və Rusiyada romantizm bir cərəyan kimi XVIII yüzilin sonları, XIX yüzilliyin əvvəllərinə təsadüf edir və Avropada S.Bayron, V.Hüqo, C.Sand kimi sənətkarların əməyi nəticəsində formalaşmışdır. Bir yaradıcılıq metodu kimi özünəməxsus mövzu, forma və məzmun xüsusiyyətlərinə malik olan romantizmin fransız dilindən alınmış mənası “həyatda olduğu kimi yox, romanda, kitabda olduğu kimi” [1, 50] deməkdir.

Romantizim Azərbaycan ədəbiyyatında da qədim tarixə malikdir. Məsələn, dahi N.Gəncəvinin “Xəmsə”sində irəli sürdüyü bəşəri problemlər; ölkənin ədalətlə idarə edilməsi, zəhmətkeş insanlara hörmət, elmin qüdrətinin təntənəsi və s. bu kimi ideyaların daşıyıcısı olan qəhrəmanlar (İsgəndər, Şirin, Bəhram və başqaları) şairin romantikasının məhsuludur.

“Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin XX əsrdə yenidən meydana çıxması və ədəbi prosesdə, xüsusən, mütərəqqi romantizmin diqqəti cəlb edən müstəqil bir cərəyan kimi əsaslanmasını” [8, 3] ədəbiyyatımızda romantizm cərəyanının ən böyük tədqiqatçısı M.Cəfər [8, 3] 1905-1917-ci illərdə baş verən ictimai-siyasi ziddiyyətlərin doğurduğu “ədəbi hadisələrdən biri” və “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının çox mürəkkəb ziddiyyətli bir hissəsi” [11, 10] kimi adlandırır. Çox təəssüf ki, sovet ideologiyası baxımından çıxış edən tədqiqatçı alim (elə başqaları da) romantizmi və romantikləri “mütərəqqi”, “mürtəcə” deyə quruplara bölürdü.

Görkəmli alim f.e.d., prof. K.Əliyev isə dünya və Azərbaycan romantiz-

minin bağlılığından bəhs edərək yazır ki: “XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşlərinin formalaşma prosesi geniş və çoxşaxəli mənbə zənginliyinə malikdir” [6, 22-23]. Doğrudan da tədqiqat əsərləri ilə tanış olarkən bəlli olur ki, klassik Azərbaycan və Şərq ədəbi fikri ilə Avropa ədəbiyyatı və rus romantizmi bağlı olmuşsa da, “Azərbaycan romantizmi ilə Avropa romantizmi arasında fərqlər də vardı. Belə ki, Avropa ədəbiyyatında romantizm realizimdən əvvəl yarandığı halda, Azərbaycanda romantizm realizimdən sonra yaranmağa başladı” [5, 11].

Azərbaycan və Şərq ədəbi fikri Avropa və rus romantizmi ilə bağlı olsa da xoşbəxtlikdən onu millilikdən uzaqlaşdırma bilməmişdir: “...bu çoxcəhətlik XX əsr Azərbaycan romantizminin nəzəriyyəsinə mürəkkəblik gətirsə də, hər halda onu millilikdən, özünəməxsusluqdan təcrid edə bilməmişdir” [5, 22-23]. Əksinə millətçilik, vətənpərvərlik, azadlıq, milli birlik ideyaları ilə zənginləşərək yeni formada ortaya çıxan romantizm həmin dövrdə Azərbaycan mətbuatının, xüsusən də “Füyuzat” ədəbi məktəbinin adı ilə bağlıdır.

Cavidşünas K.Əliyevin fikrincə: “XX əsr Azərbaycan mətbuatı yeni ədəbi-estetik fikrin inkişafını tamamilə təmin edir və klassik normalar çərçivəsində yazılan poeziyadan uzaqlaşmaq meyillərini daha güclü şəkildə əks etdirirdi” [5, 15-16].

Amma bu da bir danılmaz faktıdır ki, dünyanın bir çox tanınmış romantikləri də öz yaradıcılığında Şərq mövzusunda dönə-dönə müraciət etmişlər. Fikrimizi təsdiq etmək üçün Ə.İsmayılovun “Dünya romantizm ənənələri və H.Cavid” adlı əsərinə diqqət yetirək. Ə.İsmayılov yazır: “Bayronun Şərq dünyasına sönməz marağını, onun romantik şair kimi yetişməsində, yaradıcılığının geniş dünya şöhrəti qazanmasında çox böyük, səmərəli əhəmiyyəti olmuşdur. (Bayron poeziyasında Şərq nəfəsi sonralar Puşkinə təsir göstərmiş, onun şerlərində əksini tapmışdır.) Hötenin “Şərq ruhunu dərindən duymağı” (Hegel) sayəsində yaratdığı “Qərb-Şərq divanı” onun romantik –poetik axtarışlarının üfüqlərini genişləndirmiş, poeziyasını zənginləşdirmiş, şöhrətini artırmışdı” [13, 5].

Azərbaycanda “romantizm haqqında ilk məqaləni” [4, 15] 1919-cu ildə dövrün tanınmış ədəbi tənqidçisi Seyid Hüseyn (Kazımoğlu imzası ilə) yazıb. Müəllif “Açıq tənqid” adlı məqaləsində romantizmin nəzəri-estetik mahiyyətini şərh edib.

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda ədəbi proses müxtəlif məzmunlu və istiqamətli inkişaf meyillərini özündə birləşdirən hadisə idi. Belə bir zaman Azərbaycan ədəbi mühitində iki ədəbi məktəb yaranaraq formalaşdı: realistlər və romantiklər. Görkəmli alim K.Talıbzadə haqlı olaraq qeyd edirdi ki: “Yeni dövr Azərbaycanının ictimai, siyasi, fəlsəfi və ədəbi fikrinin bir zirvəsini “Molla Nəsrəddin” və öz məktəbi ilə C.Məmmədquluzadə təşkil edirsə, ikinci eyni miqyaslı zirvəni “Füyuzat” və öz məktəbi ilə Əlibəy Hüseynzadə təşkil edirdi. Bu zirvələr eyni köklü, eyni yaşlı, eyni ucalıqda, eyni əzəmətdə olan, ancaq qamətləri, görkəmləri ilə bir-birindən fərqlənən, yanaşı

dayanmış, əsərlərin mənasını, sirlərini də özlərində cəmləşdirən iki nəhəng dağı xatırladır. Bu iki fikr zirvəsi, dünyası Azərbaycan xalqının milli intibahında müstəsna xidmət göstərmişdi” [6, 65].

Lakin təəssüflər ki, 1920-30-cu illərdə romantizmdə “ziddiyyət”, “idealizm” axtaran “tənqidçilər”imiz tərəfindən mənəvi mədəniyyətin minillik tarixi ənənələri yanlış nəzəriyyənin hücumuna məruz qalıb, romantizm, idealizm ilə eyniləşdirilib burjuaziyaya məxsus sənət kimi rədd edilirdi. 1960-cı illərdə isə “bütün mütərəqqi cəhətlərinə baxmayaraq, romantiklərin görüşlərində müəyyən dövrlərdə burjua idealist fəlsəfəsi və sosiologiyası burjua “sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin də mənfi təsiri özünü aydın göstərmişdir” [11, 10] kimi söylənilən yanlış fikirlər də var. Bu fikrin müəllifi olan M.Cəfər elə həmin əsərində sanki öz fikirlərini təkzib edərək yazırdı: “XX əsr Azərbaycan romantizmi ilə, Azərbaycan realizmi arasında uçurum Çin səddi olmamışdır. Yəni bu romantizm realizmə qarşı olmamışdır, əksinə dövrün ən qabaqcıl ədəbi cərəyanı olan realist üslubdan müsbət mənada təsirlənə-təsirlənə inkişaf etmişdir” [11, 31].

“Ədəbi-ictimai fikir tariximizdə “Molla Nəsrəddin” tənqidi realizmin, “Füyuzat” isə romantizmin yaradılmasında, təşəkkül, inkişaf və təbliğində başlıca rol oynamışdır” [6, 43]. Görkəmli alim Əziz Mirəhmədovun təbirincə desək: “XX əsr ədəbiyyatımızı nəinki “Molla Nəsrəddin”siz, habelə “Füyuzat”sız təsəvvür etmək çətindir” [10, 139]. Çünki hər ikisi ədəbi-mədəni intibah tariximizin inkişafı üçün paralel istiqamətdə (romantik və satirik istiqamət) fəaliyyətdə olmuş və “milli mədəniyyət nümunəsi olmaqla, bütövlükdə dünya standartlarına cavab verən bədii sənət yaddaşımızdır” [2, 44].

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində romantik ədəbi məktəbin nümayəndələri Ə.Hüseynzadənin başına toplaşmaqla Azərbaycanda “füyuzatçılıq adlı siyasi, ədəbi cərəyan” [2, 6] yaratmaqla yeni məfkurəli, siyasi məramlı turançılıq ideologiyasına başladılar. “Məqsədimiz, amalımız ittihad, ittifaq, ictimai və s. qüvvələrlə kürreyi-ərz üzərində insanlara vəd olunmuş səadətə nail olmaqdır” [2, 7] deyən Əli bəy Hüseynzadə məqsəd və məramlarını belə açıqlayırdı.

Romantizmin əsas məqsədi şəxsiyyətin azadlığına, azad iradə və düşüncəyə diqqət çəkmək olmuşdu. Azərbaycan romantizmini araşdırarkən belə bəlli olur ki, Azərbaycan romantikləri əsasən türkçülüyə meyl etmişlər. Odur ki, bu romantizmin idealında vətənçilik, millətçilik həm də turançılıq daha qabarıq şəkildə verilir. Əsasən də füyuzatçılar bu yolda fərqlənmişdilər.

“Romantiklərin türkçülüynü nəzərə almamaq, ümumiyyətlə, XX əsr Azərbaycan romantizmini yarımçıq tanımaq deməkdir. Türkçülük Azərbaycan romantizminin ayrılmaz atributlarından və ancaq bu yönündə əhatəli, obyektiv, dəqiqliklə araşdırılması Azərbaycan romantizminin həqiqi mahiyyətini, özünəməxsusluqlarını anlamağa yardımçı ola bilər” [3, 4].

Sovet dövründə bu ideologiyanın daşıyıcıları o cümlədən H.Cavid də panislamizm, pantürkizm adı ilə 1937-ci ilin qurbanı oldu. Əslində, təkcə

sovetlər dövründə deyil, elə indinin özündə də Qərbdə ona mürtəcə damğası vurmağa adət ediblər. M.Ə.Rəsulzadə “Panturanizm haqqında” adlı məqaləsində bunu çox gözəl açıqlayırdı: “Şərqdə milli hərəkatın müxtəlif formalarından biri olan pantürkizm Qərbin nasionalizmindən bir qədər fərqlənirdi. Qərbdə ona mürtəcə damğası vurmağa adət ediblər və çox vaxt onu şovinizm də adlandırırlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, şovinizm aqressiv bir hərəkatdır. Avropa şovinizmi müəyyən bir siyasi-aqressiv ideologiyadır. Şərfin şovinizmi isə müdafiə xarakteri daşıyan siyasi, eyni zamanda ictimai mütərəqqi hadisədir” [9, 54].

“Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” deyə bütün bəşəriyyəti sülhə, sevgiyə səsleyen H.Cavid də bütün romantiklər kimi xalqını maarifə, ittihad, hürriyyətə doğru istiqamətləndirirdi. O, dərin fəlsəfi düşüncələri yüksək bədiiliklə əks etdirən, məzmunla formanın vəhdətinə nail olmağı mühüm estetik meyar kimi götürən bir sənətkardır. O, romantizm ədəbi cərəyanının prinsiplərinə əsaslanaraq seçdiyi mövzu və ideyaya uyğun kompozisiyadan, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edib.

Azərbaycan ədəbi mühitinə bir çox yeniliklər gətirən romantiklərin düşüncə və mühakimələrindəki sərbəstlik də ilk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında, mətbuatında böyük marağa səbəb olub. Çox təəssüflər ki, “tarixin və taleyin acı “məzhəkələri” üzündən sovet totalitar rejimi dövründə bu iki jurnalın yaratdığı ədəbi məktəblər və onun üzvləri mollanəsrəddinçilərlə füyuzatçılar bir-birinə qarşı qoyulmuş, yanlış olaraq barışmaz siyasi qüvvələr kimi qiymətləndirilmişdir” [2, 3].

H.Cavid realist ədəbi məktəbin nümayəndələrinə, xüsusən də dahi Mirzə Cəlil yaradıcılığına və şəxsiyyətinə çox böyük hörmətlə yanaşmışdır. Bildiyimiz kimi, 1916-cı ildə ilk dəfə Bakıda M.Cəlilin “Ölülər” pyesi tamaşaya qoyulur. Tamaşaya baxan H.Cavid əsəri və müəllifi yüksək qiymətləndirərək təəssüratını belə qələmə almışdır: “Ölülər” son komediyalarımız içində parlaq bir mövqe tutur. “Ölülər”də sənətkarənə bir dirilik, mahiranə bir incəlik var. “Ölülər”in hər təbəssümündə acı bir fəryad qopar” [15, 83].

Bu məqaləni oxuyarkən hiss olunur ki, publisistin “ədəbiyyat və həyat” probleminə baxışı xüsusi bir anlamdır. “Ölülər”i həyatı əks etdirib acı bir fəryad qopardığına” görə yüksək qiymətləndirən müəllifdə əsər o qədər yaxşı təəssürat oyadır ki, o, bu mövzuda “Tuti” jurnalının 7 may 1916-cı sayında da çıxış edərək əsər və tamaşa haqqında xoş sözlərini bildirir.

İllər sonra M.Cəlilin “Ölülər”i ilə H.Cavidin “İblis”i arasında bir yaxınlıq olduğunu iddia edərək “Mirzə Cəlil məşhur “Ölülər” komediyasında din və mövhumat tiryəki ilə zəhərlənmiş öz haqqını dərk etməyən, xeyrini və şərini başa düşməyən nadanları “ölülər” adlandırmışdı. Biz eyni fikri Cavidin “İblis” faciəsində də görürük. Şəfa almaq üçün ziyarətə gedən kor və şilləri müəllif iblisin dili ilə:

Dərdə bax, niyyətə bax, millətə bax,
Ölülərdən ölülər feyz alacaq....

deyə “Ölülər” adlandırır” [14].

Və yaxud 1917-ci ildə M.Cəlil “Cümhuriyyət” məqaləsində hürriyyətdən yazdığı bir vaxt, H.Cavid də 1917-ci ildə “Şeyda” pyesində “İştə səadət günəşi parlayır, hürriyyət pərisi gülümsəyir”-deyirdi. Deməli, hər iki əqidə sahibi, fikir mücahidi azadlığı, hürriyyəti, demokratiyanı öz əsərlərində təbliğ edirdilər.

Hətta H.Cavidin qələm və məslək yoldaşları onu realistlərdən “türk ədəbiyyatında birinci realist şair” adlandırdıqları Mirzə Fətəli Axundzadə ilə müqayisə edirdilər. “Mirzəni yeni gənc şairimiz Hüseyn Cavidlə müqayisə edəcək olsaq, görürük ki, hər iki şair həyatın mənfi cəhətlərini aydınlatmağa, bəşəriyyəti zəhərləyən mənfi tipləri göstərməyə çalışdığı kimi, hər ikisi də eyni zamanda mənfi cəhətləri daha açıq və həyatı olaraq göstərə bilmək üçün əsərlərində müsbət cəhətlərlə, müsbət tiplərlə qarşılaşdırılır” [16].

Sovet dövründə “Molla-Nəsrədin” ilə “Füyuzat” qarşı-qarşıya qoyuldu və “Fütuzat” mütləq şəkildə “metodoloji baxımdan tamamilə qəbul edilməz” [7, 81] halda subyektiv tənqidin obyektinə çevrilərək obyektiv elmi tədqiq və təhlildən kənar qaldı.

Əslində isə bu iki ədəbi məktəblər arasındakı “genetik doğmalığ, metodoloji fərq, üslub ayrılıqları” obyektiv şəkildə öyrənilərsə hər ikisinin ədəbiyyatımızın, mətbuatımızın və bütövlükdə ədəbi mühitimizin tarixi kökləri və bağlılığı üzə çıxar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf yolları. Bakı: ADU, 1982, 155 s.
2. Cəfər Xəndan. Cavid sənəti. Bakı: Bilik-cəmiyyəti, 1981, 268 s.
3. Əliyeva Aybəniz. Azərbaycan romantikləri və türkçülük hərəkatı. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2005, 53 s.
4. Əliyev Timurçin. Romantik dramaturgiyada tarixilik və bədiilik. Doktorluq dissertasiyası. Bakı, 1999, 280 s.
5. Əliyev Kamran. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri. Bakı: Elm, 1985, 300 s.
6. Əliyev Kamran. Azərbaycan romantizminin nəzəriyyəsi. Bakı: Elm, 2006, 310 s.
7. Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri metodoloji məsələləri. (Beynəlxalq elmi konfransın materialları). Bakı, 2010, 538 s.
8. Hüseyn Cavid: həyat və sənət yolu (bibliografik göstərici). Bakı: Elm, 2006, 240 s.
9. Həsənova Sevil. Hüseyn Cavid yaradıcılığında tərbiyə məsələləri. Bakı: Elm, 2013, 138 s.
10. Hüseyn Cavid. Dram əsərləri. Bakı: Təhsil, 2012, 496 s.
11. Hüseyn Cavid. Əsərləri. 5 cildə, I c. Bakı: Elm, 2007, 300 s.
12. Hüseyn Cavid və Azərbaycan ədəbiyyatı. Məqalələr toplusu. Bakı: Mütərcim, 2013, 135 s.
13. İsmayilov Əli. Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid. Bakı: Yazıçı, 1988, 200 s.
14. “İttifaq” qəzeti, 27 avqust 1909.
15. Məmmədli Qulam. Cavid ömrü boyu. Bakı: Yazıçı, 1982, 269 s.
16. “Yeni fikir” qəzeti, 17 dekabr, 1926.

ГУСЕЙН ДЖАВИД И АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ РОМАНТИЗМ

С.Г.ГАСАНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается динамика поэтической тенденции Г.Джавида. В какой бы географической местности она ни создавалась, классическая литература всегда являлась сокровищницей эзотерических знаний о человеке и о вселенной, о микро- и макрокосмосе. Азербайджанский народ поднялся на напряженную борьбу за свое национальное самоопределение. Наследие Г.Джавида, которое обладает многогранным творчеством, и в нынешний день не теряет своей актуальности. Оно представляет большую важность в учебе и образовании подрастающего поколения. Потому что творчество Г.Джавида взяло свою художественно эстетическую основу из глубоких исторических слоев азербайджанской культуры.

Ключевые слова: лирика, проблематика, романтика, идеология, актуальность, идея, литературный процесс.

HUSEYN JAVID AND THE AZERBAIJANI ROMANTICISM

S.G.HASANOVA

SUMMARY

Huseyn Javid is one of the most prominent representatives of the school of romanticism in the Azerbaijani literature. Like many romantics, his creative activity was not subjected to studies in the Soviet period either. H.Javid's creative activity attracted the attention of the researchers after 1990s, a number of valuable works were written in this field etc.

Key words: National poet, romance, ideology, idea, literary process, creator of modern Azerbaijani verse

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Bayramova A.M.	
Gerçəkliyə münasibət və qrammatik sistemdə dəyişmələr	5
Rəhimov Q.A.	
Frazoloji vahidlərin strukturunun tədqiqi məsələsinə dair	12
Süleymanova G.İ.	
Feli frazoloji birləşmələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri	18
İsmayılova Y.T.	
Azərbaycan dilində oronimlərin işlənməsi	23

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Quliyeva S.Ş.	
“Dədə Qorqud” motivləri müasir Azərbaycan şeirində	31

TARİX

Zeynalov İ.X.	
Respublika partiya təşkilatında işlərin vəziyyəti, Azərbaycan KP MK bürosunun və MK-nın birinci katibi İ.D Mustafayev yoldaşın işindəki ciddi nöqsanlar və səhvlər haqqında Azərbaycan KP MK IX plenumunun qərarı	36
İsmayıl Musa.	
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu: böyük və qonşu dövlətlərin mövqeyi	47
Dadaşov Ə.N.	
Mil-Qarabağ və Muğan düzü enolit kompleksləri	53
Cəfərov H.F.	
Azərbaycanın son tunc dövrü abidələrindən tapılmış sədəf əşyaları və balıqqulaqları: bəzək əşyaları yoxsa ibtidai pullar?	59
Süleymanov N.M.	
XVII əsrdə Azərbaycan şəhərləri	67
Cabbarov F.R.	
Erməni-qriqorian kilsəsinin Rusiya hökumət dairələri ilə qarşılıqlı əlaqələri Qafqazda erməni millətçiliyinin güclənməsi kontekstində (XIX əsrin 80-ci illəri – 90-cı illərin ortaları)	73

Avşarova İ.N.	
Qədim Azərbaycan tayfalarının öküz və it dəfnlərində mifoloji xüsusiyyətlər	83
Məmmədov P.Y.	
Səfəvi-Rusiya siyasi münasibətləri rus müəlliflərinin əsərlərində (XVI ə.sonu – XVII ə. əvvəllərində).....	91
Novruzova G.T., Paşayeva U.M.	
Müasir Azərbaycan tarixşünaslığında əhali problemlərinin öyrənilməsi.....	98
Nəcəfova K.T.	
XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda Rusiya imperiyasının müsəlmanları dini sıxışdırma siyasəti	107
Xəlilov P.R.	
Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayının xalq əyləncələri və digər mədəni tədbirlərin təşkili sahəsində fəaliyyətinə dair.....	115
Hacinskaya N.S.	
Almaniyada anabaptistlər və Münster kommunası.....	121
Məmmədova İ.G.	
XIX-XX əsrin əvvəllərində Təbriz şəhər əhalisinin sudan istifadəsi haqqında (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)	128
İmanova S.Ə.	
Rumıniya ilə Azərbaycan arasında investisiya sahəsində əməkdaşlıq.....	134
Əsədova R.B.	
Birinci dünya müharibəsi haqqında həqiqətlər	141
Məmmədov A.S.	
Daxili münaqişələrin növləri, mərhələləri və formaları.....	149
İbrahimova X.H.	
416-cı milli Azərbaycan diviziyasının döyüş yolu.....	160
Xanəliyev C.V.	
Aprel işğalı (1920-ci il) və Azərbaycanda “yeni” milli münasibətlərin formalaşması (1920-1922-ci illər)	168
Əzizzadə Q.H.	
Müasir mərhələdə İran-Əfqanıstan ticarət əlaqələrinin inkişafı	175

ŞƏRQŞÜNASLIQ

Məlikov T.P.	
Ərəb dilində semantik üsulla əmələ gələn neologizmlər	182

JURNALİSTİKA

Quliyeva Q.D.	
Sovet dövrü tədqiqatlarında mətbuatşünaslığın metodoloji prinsipləri	190
Həsənova S.Q.	
Hüseyn Cavid və Azərbaycan romantizmi.....	197

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ

Байрамова А.М. Отношение к реальности и изменения в грамматической системе.....	5
Рагимов Г.А. К вопросу об изучении структуры фразеологических единиц.....	12
Сулейманова Г.И. Структурно – семантические особенности глагольных фразеологических единиц.....	18
Исмаилова Я.Т. Использование оронимов в азербайджанском языке	23

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Гулиева С.Ш. Дастан «Деде Коркут» эпическое прошлое – история современной поэзии Азербайджана	31
--	----

ИСТОРИЯ

Зейналов И.Х. Постановление IX Пленума ЦК КП Азербайджана от 6-8 июля 1959 года о состоянии дел в партийной организации республики, о серьезных недостатках и ошибках в работе ЦК КП Азербайджана и первого секретаря ЦК КП т. Мустафаева И.Д.	36
Муса И.М. Падение Азербайджанской Демократической Республики: позиция великих и соседних государств	47
Дадашев А.Н. Памятники энеолитического периода Мильско-Карабахской и Муганской степи.....	53
Джафаров Г.Ф. Перламутровые изделия и раковины моллюсков из позднебронзовых памятников Азербайджана: украшения или первобытные деньги?.....	59
Сулейманов Н.М. Города Азербайджана XVIII века.....	67
Джаббаров Ф.Р. Взаимоотношения армяно-григорианской церкви и российских властей в контексте усиления армянского национализма на Кавказе (80-е – середина 90-х годов XIX в.)	73

Авшарова И.Н. Мифологические особенности в захоронениях быков и собак у древних племен Азербайджана.....	83
Мамедов Р.Ю. Русско-Сефевидские политические отношения в работах русских авторов (конец XVI-начало XVII вв.).....	91
Новрузова Г.Т., Пашаева У.М. Изучение проблемы населения в современной азербайджанской историографии.....	98
Наджафова К.Т. Политика религиозного притеснения мусульман Российским царизмом в Северном Азербайджане в XIX - начале XX веков	107
Халилов П.Р. О деятельности Съезда Бакинских Нефтепромышленников в организации народных развлечений и других культурных мероприятий (начало XX века).....	115
Гаджинская Н.С. Анабаптисты и Мюнстерская коммуна в Германии.....	121
Мамедова И.Г. Об использовании воды в городе Тебризе в конце XIX—начале XX вв. (историко-этнографическое исследование).....	128
Иманова С.А. Сотрудничество между Румынией и Азербайджаном в области инвестиций	134
Асадова Р.Б. Правда о событиях Первой мировой войны.....	141
Мамедов А.С. Виды внутренних конфликтов, его этапы и формы	149
Ибрагимова Х.Г. Боевой путь 416 национальной Азербайджанской дивизии	160
Ханалиев Дж. В. Апрельская оккупация (1920 год) и формирование «новых» национальных отношений в Азербайджане (1920-1922 годы)	168
Азизаде Г.Х. Развития ирано-афганских торговых отношений на современном этапе.....	175

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Меликов Т.П. Неологизмы, в арабском языке которые образовались семантическим способом	
---	--

ЖУРНАЛИСТИКА

Гулиева Г.Д. Методологические принципы печатования в исследованиях советского периода	190
Гасанова С.Г. Гусейн Джавид и азербайджанский романтизм.....	197

CONTENTS

LINGUISTICS

Bayramova A.M. Attitude towards reality and changes in grammatical system.....	5
Rahimov G.A. Investigation of the structure of phraseological units.....	12
Suleymanova G.I. Structural and semantic features of verbal phraseological units.....	18
Ismailova Y.T. Use of oronyms in the Azerbaijan Language.....	23

LITERATURE

Guliyeva S.Sh. “Dede Gorgud” motives in the modern Azerbaijani poetry	31
---	----

HISTORY

Zeynalov I.Kh. Conclusion of the IX Plenum of Azerbaijan CP CC. “The decision of the IX Plenum of Azerbaijan CP CC on the condition of the affairs in party organization of the Republic, the first Secretary of Azerbaijan CP CC and Central Committee, Imam Mustafayev’s faults	36
Musa I.M. The collapse of People's Republic of Azerbaijan: the position of great powers and neighboring states	47
Dadashov A.N. Mil-Karabakh and Mughan eneolithic complexes	53
Jafarov H.F. Pearl and shells found from late bronze age monuments of Azerbaijan: ornaments or primitive money?	59
Suleymanov N.M. Azerbaijani cities in the XVII century	67
Jabbarov F.R. Relations between Armenian Gregorian church and Russian authorities within the context of strengthening Armenian nationalism in the Caucasus (80s- mid 90s of the XIX century).....	73

Avsharova I.N.	
Mythological features in the engravement of bulls and dogs of ancient Azerbaijani tribes	83
Mammadov R.Y.	
Russian-Sefevids relations in the works of Russian authors (late XVI-early XVII centuries).....	91
Novruzova G.T., Pashayeva U.M.	
Research of population problems in the modern Azerbaijani historiography.....	98
Najafova K.T.	
Religion policy of oppression to Muslim by Russian tsarist in Northern Azerbaijan in the end of XIX in commernces XX centuries	107
Khalilov P.R.	
On the activity of the Congress of Baku Oil Industrialists in the organization of folk entertainments and other cultural events (early 20 th century)	115
Hajinskaya N.S.	
Anabaptists and Münster rebellion in Germany	121
Mammadova I.G.	
Use of water in Tabriz in late XIX-early XX centuries (historical-ethnographical research).....	128
Imanova S. A.	
Cooperation between Romania and Azerbaijan in the field of investment	134
Asadova R.B.	
The truth about the First World War	141
Mammadov A.S.	
Types of internal conflicts, their stages and forms	149
Ibrahimova Kh.H.	
The battle of the 416 th national Azerbaijani division	160
Khanaliyev J.V.	
April occupation (1920 year) and formation of “new” national relations in Azerbaijan (1920-1922 years).....	168
Azizzadeh G.H.	
Development of the Iranian-Afghan trade relations at the present stage	175

ORIENTAL STUDIES

Malikov T.P.	
Semantically formed neologisms in the Arabic language.....	182

JOURNALISM

Guliyeva G.D.	
Methodological principles of Press Studies in the reseach works of the Soviet period.....	190
Hasanova S.G.	
Huseyn Javid and the Azerbaijani Romanticism	197

Redaktorları: *Afiqə Cəfərova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 02.11.2016. Çapa imzalanmışdır: 20.12.2016
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 14,75 c.v. Sifariş 102. Sayı 120. Qiyməti 2.00 man.
«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə disketlə (disklə) birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.